

HRVATSKO KOLO

XXI

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I F. JELAŠIĆ

KNJIGA XXI

ZAGREB MCMXL

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Tisak
Zaklade tiskare
Narodnih Novina, Zagreb

DR. VINKO KRIŠKOVIĆ. ZAGREB

U POVODU OVOG RATA

Silna rijeka zapadnjačke kulture potekla je iz svojih izvora u staroj Grčkoj širokom dolinom rimskog carstva, uvirala u spilje mračnih doba, izavrela u veseli kraj renesanse, pa primila u sebe bujice ratova vjerskih i francuske revolucije i u svome toku kroz tijesni klanac Napoleonskih ratova provalila u zaposlenu, bučnu i zadimljenu zemlju devetnaestog stoljeća.

U ono stotinu godina između dvaju velikih ratova bio je materijalni napredak te kulture očit. Blagostanje, što je u Velikoj Britaniji nastalo od industrijske revolucije, raširilo se po svem svijetu britskom vjerom u slobodnu trgovinu. U svoj povijesti čovječanstva još nije bilo stoljeća, koje bi tako silno odskočilo u jednoj strani ljudskog napretka, u primjeni tekovina znanstvenih pronalazaka stvaranju bogatstva i popravku ljudskog bitka. Ocijenili su, da se od 1860. do 1930. godišnja svjetska proizvodnja glavnih ekonomskih dobara podeseterostručila. To je bilo prvo stoljeće u dobi strojeva. Standard života podigao se širom svijeta, a bijelo žiteljstvo umnožilo se, da je bilo čudo. Još 1770. bilo je neko 150 milijuna bijelih ljudi na svijetu, a 1937. punih 750. Nagli porast žiteljstva evropskih zapadnih industrijskih zemalja prevrio preko državnih granica i od 1814. do 1914. prebrodilo tridesetak milijuna ljudi Atlantik u manje nastavane prekomorske zemlje.

Taj napredak materijalne kulture zapadnjačke pratili su znatni politički prevrati i nemiri, ali ni jedan nije zahvatio svega svijeta ni svršio katastrofom. Bilo je ratova, ali pored Napoleonskih i svjetskog rata bili su tek mjesne razmirice. Bilo je i socijalnih nemira, ali to su bili tek žamori pored francuske revo-

lucije na kraj osamnaestog stoljeća i ruske 1917. Ti se nemiri dizali zato, što su se s raširenom prosvjetom i povećanim blagostanjem radničke klase širom cijele Evrope stale razabirati, te su pokidale okove feudalizma tek da dopanu u ruke industrijalizma. Mase su tražile političku vlast, da bi popravile ekonomsku nepravdu. Riječi »socijalizam«, a onda »komunizam« pojavile se u novinama. Socijalne ustanove postale su u manjem ili većem opsegu jedan od zadataka svake vlade. S druge strane bilo je kmetstvo ukinuto i liberalizam se dohvatio svoje najveće snage. Demokratska načela i parlamentarni oblici vladavine bili su prihvaćeni kao jedna od najvećih tekovina zapadnjačke kulture, iako je duboka provalija dijelila engleski parlamenat od Rusije, gdje je sve jači unutarnji prevrat prinudio carevce, da uvedu početan oblik parlamentarne vladavine.

Ljeti 1914. prije svjetskog rata činile se prilike svijeta sasvim povoljne. Auto je već došao, avion dolazio, radio zvrčao. Istina, velike vlasti evropske trošile su od tri do pet postotaka svojih nacionalnih dohodaka na naoružanje i bile su podijeljene u dvije neprijateljske skupine, ali to okupljanje vlasti smatrali su najboljim jamstvom mira, jer je dovelo potrebnu ravnotežu sila. Bilo je doduše glasova, koji su proricali, da će anarhija u političkim odnosima između suverenih država uroditi nesrećom, nu drugi su obraćali pažnju na to, da su međunarodne ekonomske veze sve tjesnije i sve više obuzimaju sav svijet, što se svjetska prometala više usavršavaju i moderni čovjek nalazi sve više načina iscrpsti ekonomsku snagu svega svijeta, kako bi zadovoljio svoje potrebe. Tada se ona široka kulturna rijeka, što sa sobom nosi sudbinu svijeta, činila, kao da u znatnoj mjeri ne će promijeniti svoga toka, pa kao što se 1914. razlikovala od 1900. i od 1890. samo opsegom, u kome je materijalna kultura napredovala, da će tako biti i u buduće unatoč prigodnim ratovima i socijalnim nemirima.

Svjetski rat pomrsio je taj račun moderne civilizacije, iako nije zaustavio materijalnog napretka. Glasovi u mnogim jezicima iz mnogih zemalja javljaju nam se iz kutija po sobama, jer smo sada u doba radija, a televizijom pomoću Hertzovih va-

lova lepršaju se slike na obzorju vremena. Motor je postao tegleća marva civilizacije, a čovjek je zavladao zrakom i doskora će oblijetati zemlju kroz stratosferu. Standard života diže se i dalje. Radna nedjelja je kraća, a puno više ljudi sad je više dokono nego 1914. Radnik ima savršene socijalne ustanove, osiguranje za sve slučajeve nerada, kolektivni ugovor, plaćene praznike i svoje week-ende. Seljak sa svojom probuđenom klasnom svijesti postao je u svakoj državi snažna ekonomska i politička sila.

Nu tamne strane te moderne civilizacije osjenjuju svijetle. Nova politička vjera, vjera »totalitarne države« udomila se u Italiji i u Njemačkoj. Ona se širom svijeta diže na doratnu prevlast demokratskih ideala. Ligu naroda, taj najznatniji pokušaj ratnog pokoljenja, da bi uvelo zakon i red u međunarodne prilike, svejednako su mnogi smatrali posljednjom i konačnom nadom čovječanstva, nu drugi su se nakon njezina života od ne punih dvadeset godina nemilo i teško prevarili u tome nadanju, dok su narodi, koji su se odrešito oprli svima pokušajima, da bi svoju državnu suverenost podvrgli probitcima međunarodnog mira, od nje napravili grdnu bruku. Zlata je nestalo iz prometa, međunarodno ulaganje kapitala prestalo, a mreža tarife i ograničenja uvoza sprečava međunarodnu mijenu dobara i odbija ih na posebne putove. Nacionalizam bani se i razmeće na sve strane, a pokušaj H. G. Wellsa, da bi svojim nekàda glasovitim »Pregledom povijesti« potpomogao internacionalizam protiv njega, bio je zaludan. Pa tako se i ekonomski nacionalizam stao opirati međunarodnoj slobodnoj trgovini, svjetska novčana i gospodarstvena konferencija u Londonu 1933. badava kuša, da ih pomiri, pa autarkija ruši standard života u svakoj zemlji, a male narode vraća u srednjevjekovno gospodarstvo. Druga neuspjela međunarodna konferencija za razoružanje 1934. urodila je novim naoružavanjem svega svijeta do ludila. Narodi se oružaju stravičnom brzinom i dvostrukim troškom nego 1914. Teška briga pritisla Evropu kao mora, a sjena te strave stala pokrivati cijeli svijet. Sloboda govora, štampe i zbora ograničena je ili sasvim ukinuta u mnogim stranama Evrope. U toj tjeskobi izdiše

i ono malo prave kulture, što se već gotovo sasvim izmakla ispod nogu te civilizacije.

Evropa hiti brzim koracima k svojoj pogibiji. Zimi 1933. postaje Hitler kancelar Njemačkog carstva, iste godine raspušta druge političke stranke i Njemačka istupa iz Lige naroda. Dvije godine poslije naređuje opću vojnu dužnost i 1936. zauzima razvojačene krajeve Rajne. Opet dvije godine poslije u ožujku pripaja sebi Austriju, u rujnu poslije Monakova Sudetske Nijemce i komada Čehoslovačku. Konačno 1939. osvaja pokrajine Češku i Moravsku, područje Njemena i podvrgava Slovačku pod svoju zaštitu, da se u ranu jesen navalom na Poljsku zametne ovaj rat s Velikom Britanijom i Francuskom, koji kao da će zapaliti ne samo cijelu Evropu, nego i druge strane svijeta, koje još nisu zaraćene, pa i druge narode podvrći pod svoju totalitarnu vlast.

Zar je ta velika rijeka zapadnjačke kulture nagnula, da se baci u klanac, koji ju može dovesti do dubokih i tamnih spilja poput onih, u kojima se izgubila, kad Rim nije mogao svladati navale barbara? Zar su temelji zapadnjačke kulture stali tako slabiti i popuštati, da se sva njezina građa može srušiti? Zar se Evropa našla u predvečerje svoje propasti ili uoči svoga preporoda i uzlaza?

Koji od dospjetaka ovog rata može uskoriti napredak čovjeka? Je li uopće opravdana vjera u ikakav boljitak svijeta? Napose, je li tako zvana ideja progresa, napretka, osnovana na dosadašnjem iskustvu čovječanstva, na njegovoj povijesti? Da li na osnovi povijesnih činjenica smijemo tvrditi, da čovjek napreduje od sujevjernog divljaka do kreposnog nadčovjeka, koji ima svoju sudbinu u vlasti i gospoduje svijetom? Ili je to tek izmišljotina naše mašte, neka zamama na životnom putu, da ne klonemo duhom i ustrajemo u svojoj raboti? Kako se ta ideja progresa pojavila istom pred dvjesta godina, da li je ona neki odskoro pronađeni prirodni zakon ili je tek puka hipoteza, kojom kušamo protumačiti neku pojavu naše kulture? Sva se ta pitanja čovjeku nameću sama sobom sada, kad se svijet nalazi na prekretu. A to je i pravi čas, da toj ideji malo ogledamo bistvo i postanak.

Ona očito znači neki porast kulture u prošlosti i vjeru u sličan uzlazni razvitak ljudskog roda u budućnosti. U svojoj biti je ideja čovječanska, jer ima na umu popravak sudbine čovjeka, a njegovom vlastitom snagom. Kao svaka ideja i ona je posljedak suvremene kulture, i u njoj se ogleda stepen, koji je tek pred dvjesta godina postigla zapadnjačka kultura.

Jer za vjeru u bolju budućnost čovjeka nije bilo prilike u starom vijeku. Ni Židovi, ni Grci, ni Rimljani nisu stavljali svoje zlatno doba u budućnost nego u prošlost. Pa ni kršćanin sve do sedamnaestog stoljeća nije sebe smatrao nečim drugim nego odrodom anđela na osvitak svijeta. Propast čovjeka nije samo ideja kršćanska, već ju nalazimo gotovo u svih naroda staroga vijeka. Tek u vrlo pozno doba niče u Rimljana ideja napretka u sakatom obliku kao porast znanja, a ne kao općena evolucija čovječanstva. Tako je Lukrecije htio svakoga obratiti k znanosti, jer ako ga obrati, sam će po sebi prestati, da vjeruje u bogove. Znanost je lijek protiv sujevjerja, straha od bogova i od smrti. A Seneka, čovjek velika znanja i zrela iskustva, rekao je, da će se jednoga dana potomstvo čuditi našemu neznanju uzroka, koji su njemu jasni. Mnoga iznašašća ostavljena su za buduća vremena, kad se ljudi nas više ne će opominjati. Mi sebi utvaramo, da smo otkrili tajne prirode, a ono stojimo na pragu njezina hrama.

Srednji vijek nije se ni mogao doviti toj ideji. Njemu je život čovjeka u ovoj plačnoj dolini tek hodočašće između dviju vječnosti. Čovjek je stvorenje Boga, nastao je njegovom slobodnom voljom iz ničega, od prirode je grješnik i potpao pod smrt, jer je sakrivio svomu Bogu i zaslužio ju. Svoje spasenje može zadobiti samo milošću Božjom, zato može da bude pojedinačnog popravka, ali nikako socijalnog. Renesansi opet bilo je tek do estetičnog i duhovnog uživanja i do ljubavne sreće. Za nju, kako je vrlo zgodno rekla Lukrecija Borgia u »Renesansi« Gobineaua, »il n' existe de grand dans ce monde que l'amour des arts, l'amour des choses de l'esprit, l'amour de ceux qu' on aime« (ne postoji na ovom svijetu veliko osim ljubavi umjetnosti, ljubavi stvari duhovnih, ljubavi onih, koje ljubimo). Pa ni tako samosvi-

jesni humanisti renesanse nisu se domislili toj ideji. Oni su bili suviše zaposleni, kako bi iznijeli klasičnu prošlost i kušali natjecati se s ugledima, što su ih Rimljani ostavili, a da bi im na um palo stvoriti nešto bolje. To gospodovanje Rima, ta vlada klasičnih ugleda u umjetnosti i književnosti potrajala je sve dok se nije razvio novi romantički stil. Svijet se divio umjetničkim djelima tek koliko su se takmičila sa starima. Trebalo je prije otjerati mrak, što se je predajom uhvatio oko velikih djela prošlosti, da ljudi mogu snivati o zlatnoj budućnosti. To je najprije učinio Francis Bacon, koji je prvi razabrao, ne bi li se znanošću mogao popraviti položaj čovjeka. Nu on je još čedo svoga vremena, jer je tek natuknuo, da bi se njegovo vrijeme, »starost čovječanstva«, moglo učiniti malko udobnijim. Njegova »Nova Atlantida«, roman budućnosti, kao i Moreova »Utopija« igračke su državnika, neki sni bez temelja, jer u prošlosti nije bilo ideje evolucije. Istom će René Descartes raščistiti tu guštaru predaja i sve osnovati na »ratio«, sve podvrći ispitu uma. Tek je po njegovoj filozofiji čovjek stekao pravo, da bude slobodan od svih stega natprirodnih vjerovanja, a znanost će ga, kako on misli, učiniti »gospodarom i imaocem prirode«.

Sad su oplijevili korov i iz zemlje može nići nova ideja. Posijalo ju je francusko prosvjećenje osamnaestog stoljeća. Voltaire piše 1756. svoj »Essai sur les moeurs et l'esprit des nations« (o običajima i duhu naroda), gdje prikazuje, »kojim je načinom čovječanstvo od barbarske surovosti pređašnjih dneva postiglo uljudbu naših vremena«, pa svjetsku povijest crta kao borbu čovjeka za napredak i prosvjetu. Dok je Bossuet u svom glasovitom govoru podvrgao povijest vodstvu Promisla, Voltaire tumači događaje mehaničnim i sudbonosnim vezama i iznosi na vidjelo snagu sitnih uzroka, suverenost slučaja. Uza to vjeruje u progres, mila mu je kultura, a nejednak, spori razvitak čovječanstva bit će posljedak dviju protivnih sila pokretnica, sujevjernog, fanatičnog, glupog neznanja i prosvjećenog, dobrotvornog uma. Radnici progresa bit će veliki ljudi, koji šire svijetlo i dobrobit, a velika stoljeća ljudskog duha bit će ona, kad prilike budu po-

voljne velikim ljudima, kad bude vlast za njih, a ne protiv njih i oni budu samodršci, sluge ili zaštitnici uma.

Uporedo s tim »progresom« ide u Voltairea i hedonizam, pravo svakoga čovjeka na bezbrižno i lagodno živovanje, u kome »od izdovoljene želje niču plodovi života i ljepote«. To je životno evanđelje iza svjetskog rata zahvatilo najšire slojeve i našlo na priliku u znanom engleskom kritičaru umjetnosti Cliveu Bellu (u njegovu eseju o kulturi, »Civilization«) svoga najvatrenijeg zagovornika,a bilo je jedno od značajnih crta francuskoga prosviježenog osamnaestog vijeka, za koji je Talleyrand poslije revolucije rekao, da ljudi ne mogu ni zamisliti, kako je ugodno i slatko bilo živjeti u njemu — dašto dokonoj gospodskoj, aristokratskoj i imućnoj čeljadi. »Svatko je priznavao«, kaže Voltaire negdje u svojim romanima i različitim spisima, »da su bogovi postavili kraljeve tek da svaki dan daju časti i zabave, koliko su svagda drugačije i da je život prekratak, a da bi se inako upotrijebio; da su parnice, spletke, rat, popovske raspre, u kojima se život troši, stvari lude i strašne; da je čovjek rođen tek da se raduje i veseli; da ne bi tako strastveno i svejednako bio željan zabava, kad ne bi bio za njih stvoren; da je srž ljudske prirode zabavljati se i veseliti, a sve ostalo da je ludost. Samo činjenice mogle su pobiti taj izvrstan moral.«

Za njim počimlje Marquis de Condorcet 1794. pisati u jednoj sobici na tavanu, kamo se je zaklonio od progonstva Jakobinaca, svoj »Esquisse d' un tableau historique des progrès de l' esprit humain« (Nacrt povijesne slike napretka ljudskog duha), gdje obrazlaže svoje uvjerenje o prirođenoj dobroti i neograničenoj sposobnosti čovjeka, da se usavršava, tek ako pusti, da ga um vodi. Tu crta sliku ljudskog roda, oslobođena od svojih okova, kako stupa čvrstim korakom na putu istine, vrline i sreće. On vjeruje, da će se snošljivošću i čovječnošću podići život čovjeka i društva. »U vjeri i u upravi, u običajima i u zakonima« on kaže, »valja sve progoniti, što je u njima bilo nasilno, prestrogo i barbarsko«. Nada sve ističe potrebu slobodne i jednake naobrazbe. Opća naobrazba, kako on misli, bilježi prijelaz od devetoga u deseto doba ljudskog napretka, a znak mu

je revolucija. Ljudima je sada priznati, da »svi ljudi imadu jednako pravo poučiti se o svojim probitcima, znati istinu, pa da ni jedna vlast od njih postavljena nema pravo ništa sakriti ni od koga«. Kad je jednom slobodna naobrazba zavladala, »sunce će sijati samo na zemlje nastavane od slobodnih ljudi, koji ne poznaju drugoga gospodara do svoga uma«. Doći će vrijeme »kad naši probitci i naše strasti ne će više utjecati na našu volju, nego što danas utječu na naše znanstveno mišljenje«.

Taj optimizam Condorceta, koji je on životom platio, jer se je u tamnici otrovao, objačala su dva velika događaja, francuska i industrijska revolucija, koje su zahvatile sav svijet. Iza prve je doduše došla vlada terora, novi despotizam i reakcija Svete alijancije, ali i neviđeni procvat liberalizma i demokracije. A druga je premostila rijeke, umjetnim svijetlom okrenula noć u dan, iz utrobe zemlje izvadila njezino silno rudno blago i upregla prirodne sile u službu čovjeka, da je začuđenom svijetu sinula jasna slika napretka. Uporedo s njima ohrabrio je romantički pokret u umjetnosti ljude, da svrnu pogled na stoljeća, od kojih su prije zazirali. Tako je prvi put u njima oživjela historijska svijest, a s njome i svijest o organskoj prirodi države i društva. Prva je »tjelesni oblik duhovne narodne zajednice«, »organska pojava naroda«, a drugo je jedinstvena cjelina raznovrsnih pojava duhovnog i duševnog života. Taj smisao prošlosti najjasnije se razabire u Edmunda Burkea, koji je na njemu osnovao svoju nauku o organskom razvitku društva i države. Država je, kaže (»Reflections on the revolution in France«, 106, Oxf. World's Classics), »zajednica u svakoj znanosti, u svakoj umjetnosti, u svakoj vrlini i svakom savršenstvu. Kako takva zajednica ne može u nekoliko koljena postići svoj cilj, postaje zajedinstvo, koje veže ne samo žive, nego s njima i one, koji su već umrli, i one, koji će se istom roditi«. A u društvu je »svaki ugovor pojedine države tek jedan članak u velikom iskonskom ugovoru vječite zajednice, štono je sputio niža bića s višima, svezao vidljivi i nevidljivi svijet prema tvrdoj uglavi i zakletvi, koja se ne može pogaziti, a drži svako fizičko i jurističko biće na određenom mu mjestu«. Onda tu misao prihvaća Kant,

jer povijest, kaže, daje utješan pogled u budućnost, kad ćemo u dalekom razmaku otkriti ljudski rod, štono je zasio na visoki položaj, gdje će prorasti sve klice, koje je priroda zasadila, i izvršiti se njezina svrha na zemlji.

Taj navještaj Kantov bio je filozofima i historicima devetnaestog stoljeća izvjesnost. Darwin je u svome djelu »Origin of Species« (Postanak vrsti), kojim je osnovao teoriju descendencije i selekcije, iznio 1859. hipotezu, da je čovjek nastao od majmuna. To je dostajalo, da u tadašnjem svijetu utvrdi vjeru, te će čovjek dostati i bogolično stanje. Pa ni učenjaci poput Herberta Spencera nimalo ne sumnjaju o trajnom usavršavanju čovjeka. »Konačan je razvitak idealnog čovjeka«, kaže, »logički izvjestan — tako izvjestan kao ma koji zaključak, komu poklanjamo najtvrđu vjeru, na priliku, da će svi ljudi umrijeti«. Badava se Tomi Henriku Huxleyu čini, da i najbolja moderna civilizacija kazuje prilike čovječanstva, koje niti sadrže kakav vrijedan ideal, niti imadu zaslugu stalnosti. Svijet ga prosto nije htio čuti.

Sad je dozrelo vrijeme, da učenjaci iznađu zakon napretka. Herbert Spencer nalazi 1857. zakon, koji obuhvata cijeli svemir, u razvitku, evoluciji. Beskonačne činjenice dokazuju, da svaka vrst napretka biva od jednovrsnosti k raznovrsnosti, a to je zato, jer za svakom promjenom dolaze mnoge promjene. To se vidi u postanju našega sunčanog sustava, ali i u rastu bilina i životinja, u socijalnom životu čovječanstva, pa i u svim duhovnim pojavama, na priliku u životu jezika. A taj vječiti ritam svemira, taj razvitak kozmički, biologijski, psihologijski i sociologijski biva po temeljnom zakonu o održanju materije i sile. Auguste Comte opet ne uzima evoluciju u tom materijalističko-mehaničnom smislu, nego dijeli razvitak čovječanstva u tri glavna doba, u teologijsko (fetišizma, politeizma, monoteizma do 1400.), metafizičko (objašnjavanje prirodnih pojava iz apstraktnih uzroka, do 1842.) i pozitivno, kad čovjek tek hoće da opažanjem i pokusima iznađe vezu stvari i stalne veze proglasi zakonima. Samo tim pozitivnim načinom može se pronači razvitak stvari. A da bi se uskorio taj razvitak, nedostaje oba-

vijest, što ju daje znanost, nego valja i osjećaje svesti u sustav i pokrenuti ih nekom općom čovječanskom vjerom, kojoj je najviša stvar (Grand Être) čovječanstvo samo, a načelo ljubav, osnova red i cilj napredak.

Iznijeli smo ove dvije nauke tek u glavnim potezima, jer danas imadu samo historijsku vrijednost. To su pokazali potonji događaji. Svjetski rat i njegove posljedice potresli su same temelje društva, na kome su ti učenjaci osnivali svoje nauke. Rodila se nova znanost, psihologija, koja je potkopala tezu o prevlasti uma, od koje su polazile te nauke. Svijet sada znade, da su nasljednost, okolina i nagon kud i kamo jače sile pokretnice ljudskih djela nego apstraktan razum. A ako smo nakupili više znanja i njime mogli povećati udobe i povoljice ljudskog roda, zar je zato napredovala i kultura? Ta zar je čovječanstvo u cijelosti napredovalo, ako je dotjeralo tek tehničku i mehaničnu stranu svog života? Jer ako upotrijebimo iskustvo, što smo ga dosada mogli crpiti iz povijesti, bjelodano je, da nema integralnog, cjelovitog, nego samo djelomičnog napretka ljudi. I tu priroda kao da jednom rukom daje, a drugom oduzima. Svagda, a tako i sada mogu ljudi govoriti o nekom izvjesnom napretku prema pređašnjim vremenima, samo kad se radi o djelima ljudske volje, a nikako što se tiče tvorevina duha, vjere, umjetnosti, morala. Čovjek našeg doba izumio je stroj, koji je postostručio proizvodnju ekonomskih dobara. Moderna je škola mogla u nedogled umnožiti broj ljudi, koji znadu čitati i pisati, ali nije dala na priliku intelektualne sposobnosti grčke, ni kritičke vještine Sokratove, ni stila Platonova, ni intelekta Aristotelova, ni poezije Homerove. Kud se djede balzamiranje starih Egipćana, talijanska tehnika freska za renesanse, »sfumato« Leonarda, kolorit Velasqueza! I bezbrojne tvorevine genija! Ponosimo se, da nismo tako okrutni kao naši pretci, ali zar nismo i gori od njih, kad se za to nadade prilika? Suvišno je spominjati primjere za to iz suvremenih događaja. A zar nisu srednjevjekovni grijesi, lakomost, kamati, lihvarski dobitci, nabijanje cijena u nestašici robe, upravo kreposti sjeveroameričkog »progresa«? Ta je ideja, kako s pravom kaže Aldous Huxley, u naše

doba posvetila svu silu ličnih želja časti, otimačina i pomama za vlašću, pa modernog poslovnog čovjeka potakla za tečevan rad. Šićar, što ga je u poslu ugrabio, a ugrabio, da se je jedva izmakao kaznenom zakonu, zove on borbom za progres, za ekonomski boljak, za društvo u službi čovječanstvu. Humanitarna ideja sveopćeg blagostanja i socijalne službe izgovor je njegovoj nesmiljenoj energiji, da zadobije vlast i obogati se na tuđi račun.

Pa ni mnoge socijalne ustanove i narodne vrline, koje smo obikli smatrati tekovinama kulture i progresa, nisu njihove osobitosti. Clive Bell iznosi u spomenutom eseju po knjizi Westermarckovoj »Origin and Development of the Moral Ideas« više takovih primjera. Tako na priliku poštovanje lične svojine nije osobina kulturnog svijeta. Ima puno divljih plemena, u kojih je osjećaj moga i tvoga tako tanak kao u najstrožeg evropskog suca. Krađa je bila gotovo nepoznata u Indijanaca Sjeverne Amerike, dok nisu došli bijeli kradljivci, koji su doduše kušali popraviti svoju opačinu izašiljanjem misionara, neka opomenu domorodce, da vječna kazan čeka svakoga, tko prekrši osmu zapovijed Božju. Ni vjera u Boga i u posmrtni život nije osobina kulturnog svijeta, niti je to njegova prva značajna crta, jer je i u divljih plemena ponajvećim dijelom živa vjera u Boga. I najdivljiji australski Šipoderi, gorski hajduci, možda najveći barbari od svih, »vjeruju, da ima neko najviše biće, koje je moralni zakonodavac i sudac«; dapače ga zovu »Ocem« i klanjaju mu se kao nekom postarom gospodinu. Uopće ima malo divljaka bezbožnika. Nadalje obično kažu, da se kultura nekog naroda mjeri po pravnom i socijalnom položaju, koji daje ženama, no to nije nikakova kulturna mjera. O Šipoderima, Andamanima Otočanima i Veddama na Ceylonu, koji su od svih ljudi najbliži nijemoj životinji, kaže Westermarck, da oni više cijene žene nego Atenjani u doba Aristotelovo. Dok ženi predani, iako ljudožderi muškarci mnogih divljih plemena smatraju svoje žene gotovo sebi jednakima, u ono očito kulturno doba dinastija Tunga (600. do 900.) i Sunga (960. do 1279.) Kinezi kanda su svoje držali malo bolje od stoke. Izvjesno je, da u mnogih ljudoždera ima nebrojenih domaćih vrlina, da su prijazni, pošteni, radini i dobri

svojim suplemenicima i gostoljubivi strancima, dok i neke vrline evropskog proletarijata kanda ne pristaju u kulturni svijet. A istinitosti divljaka često su se istraživači čudom začudili. Za Vedde na Ceylonu kažu, da su ugledi istinitosti, pa i Andamani Otočani i Šipoderi smatraju laž velikim grijehom. Naprotiv su Grci i Krećani, ne valja zaboraviti, u tome izašli na vrlo zao glas, a na evropskom je kopnu osobiti pridjev zadržan za Veliku Britaniju — da je »perfidna«. Uza to su mnogi divljaci ne samo istiniti nego i čisti. Megeji, bijedan narod Zlatne Obale (u zapadnoj Africi), podanici divljaka Monbuttua, peru se dva ili triput na dan, a peru se čitavi. Koliko se je Evropljana od kraja rimskog carstva pa do dolaska kraljice Viktorije na prijestol pralo jedamput na godinu poput tih divljaka? Zna se, da su se Mauri prali svagda, a Španjolci njima uz prkos nigda, pa da su to svojstvo dobrano sačuvali do danas.

Kao biljeg kulture osobito ističu seksualni moral, a što se toga tiče, mnogi bi zaostali narodi svojim običajima pobudili kulturne na zavist. Plemena u šumama Brazilije na priliku strogo se drže monogamije, a tako i razna divlja plemena Kalifornije. Tu Kardoki ne dopuštaju dvoženstva, bigamije, ni svom poglavici. Makar čovjek može imati žena robinja koliko ih može kupiti, opet je pod velikom sramotom, ako živi s više nego s jednom. Vedde na Ceylonu, Andamani Otočani, Igoroti na Luzonu i neka australska plemena, svi listom divljaci zli i preopaki, žive u strogoj monogamiji, a domorodci Kar Nikobara »imadu samo jednu ženu i smatraju nečistoću pravim smrtnim grijehom.« Oni i mnoga druga divlja plemena kažnjavaju preljub progonstvom ili smrću. Tako je nečistoća i najgorim divljacima grdno zločinstvo, dok su ju u najslavnijim vremenima svijeta smatrali tek sitnom griješkom, koju su lako praštali. Najmudriji i najuglađeniji narod u najsjajnije doba povijesti nije razabirao nemile grjehote heterizma, bluda. Platon je zagovarao komunizam žena. Slabo su držali do čistoće u kolu Alkibijada, na dvoru Hadrijana, u vrtovima Medicija, u salonima, gdje su Voltaire, Helvetius i Diderot osnivali novi intelektualni red i propovijedali filozofiju uživanja. Sokrat i Shakespeare, Rafael i Tizijan, Cezar i Napoleon,

Byron i Nelson provodili su život, da kanda ne bi pristali u najbolje društvo Igorota na Luzonu. Po tome seksualni moral nije značajna crta »progresa«.

A tako ni ovaj naš patriotizam. Indijanci Sjeverne Amerike na veliku su glasu, da je čast njihova plemena i dobrobit naroda prvi i najpretežniji osjećaj njihova srca. O Jorubima u Zapadnoj Africi pišu, da nema roda ljudskoga, koji bi bio više predan svojoj zemlji od njih, a da Salamunski Otočani često umiru od čežnje za svojim domom na putu u sadove Fidžija i Queenslanda. Mnogi narodi, i staroga i prosvijećenoga novog vijeka mogli bi se u tome ugledati na te divlje ljude. Kineze su malo iza vremena Konfucijeva učili njihovi filozofi, da valja jednako ljubiti sve ljude i da po Pančatantri, staroindijskom epu, tek čeljad slabe glave na to pazi, da li je netko svoj ili tuđ. Abderićanin Demokrit mislio je, da je mudru čovjeku svaka zemlja pristupačna i da je domovina dobre duše cijeli svijet. Potonji cinici brukali su se patriotizmu, a njihova nauka razvila se u onaj blagi stoički kozmopolitizam, koji je bio vjera Seneke, Epikteta i Marka Aurelija. »Jasno je, da jedna zemlja ne može dobiti, a da druga ne izgubi, pa da ne može pobijediti, a da druge ne unesreći«. To je konačan sud Voltairea o ratu.

Biva jasno, da ni pravo lične svojine, ni iskrenost, ni čistoća tijela, ni vjera u Boga, posmrtni život i vječnu kazan, ni seksualni moral, ni patriotizam nisu osobine naše sadašnje kulture i tekovine »progresa«, nego naprotiv da »kulturni« narodi u tome kadšto zaostaju za divljacima. Treba li još daljega razlaganja, da u duhovnoj kulturi nema cjelovitog, nego samo djelomičnog napretka ljudi, a vrlo često uistinu i nazatka?

S druge strane nema sumnje, da ima evolucije, napretka u biologijskom smislu. Liječništvo i higijena su učinili naš život dužim i zdravijim, sport naše tijelo ljepšim, okretnijim i snažnijim, eugenika može uskoriti bolji naraštaj. Nu zato taj duži život dovodi ostarjelost naroda, gdje ima premalo poroda. Broj starih ljudi suviše raste prema broju mladih (Francuska, Engleska, Švajcarska, Švedska). Time očito sve više slabi duhovna, ekonomska i obrambena snaga naroda. Osim toga sport nije od-

gojio ni jednoga genija, niti će igda izrod i ološ izumrijeti na korist priljubljivije vrsti, kako su neki snivali. Naročito taj naš besumljivi biologijski razvitak nedostaje, da odsiječemo, te je prosječni čovjek u ovoj dobi sretniji ili bolji nego u kojoj pređašnjoj, jer uistinu nema, kako smo vidjeli, integralnog napretka, nego nas svagda tek pokreće nada i pregnuće, da dostanemo bolje oblike života. A da će se ljudi u buduće vrijeme popraviti, to je tek moguće, a nije izvjesno, kako je to Comte htio.

Nego još valja ideju napretka promotriti i s drugoga gledišta. Kad smo o njoj govorili, svagda smo smatrali svu kulturu jednom neprekinutom cjelinom. Uzeli smo, da je svako doba kultura hodala po stopama svoje prednjakinje i predala luč prosvjete svojoj nasljednici. Ljudi su prije zamišljali postanak i porast kulture tako, kao da je potekla iz jednog vrela, pa se rasula na sve strane svijeta. Tako je na priliku još Turgot 1750. pisao, da je svako doba s drugima povezano neprekinutim redom uzroka i posljedica, koji spaja prilike svijeta sa svim prilikama, što su prije bile. A i Aristotel i Platon i Machiavelli vjerovali su u jednu neprekinutu kulturu. U naše doba prikazivali su ju tako, da je sticajem sretnih prilika nastala oko 4000. godine prije Krista u gornjem Egiptu, čim je čovjek prešao od nomadskog doba, kad je lovio hranu, k poljodjelskom, kad ju je stao proizvoditi. Iz Egipta su se onda raširili kulturni utjecaji na istok k Sumercima u dolini Eufrata, odatle u Kinu i Indiju i konačno u Ameriku, gdje je iznova procvala kao kultura Acteka i Maja oko 600. do 1200. godine prije Krista.

Ta se misao nije mogla održati. Najprije su pouzdana istraživanja u Uru Kaldejaca dokazala, da su Egipćani naučili raditi u kovinama od Sumeraca, a ne obrnuto. Onda su tamo, u Egiptu, Knososu i drugdje otkrili zaboravljene kulture Krete, Kralja Minosa, Sumeraca, Acteka, Indijaca. Tako je počelo drugo gledanje na prošlost i sazrela misao, da nema jedne kulture, već naprotiv da ih ima više, koje su se razvile nezavisno jedna od druge. Može se reći, da je ta misao danas prevladala, a da bismo vidjeli, kako sad prikazuju postanak, razvitak i propast kulture s novog, poredbenog gledišta, pa možda našli neku pouku

u ovom času, kad je naša sadašnja kultura na umetu, ukratko još da iznesemo misli dvaju najznamenitijih, a suprotnih novijih pisaca, koji su o tome raspravljali, Oswalda Spenglera i Arnolda J. Toynbeea.

Prvi je 1918. do 1922. izdao svoje, nekada tako mnogo čitano i slavljeno i pokuđeno djelo »Der Untergang des Abendlandes«. Napisao ga je prije svjetskog rata, koji je predvidio. Spengler ne vidi ni napretka, ni cilja, ni puta čovječanstva, osim u glavama zapadnjačkih filistara napretka. Njegova je glavna teza, da svjetska povijest nije neko neprekinuto zbivanje, nego je red sasvim samostalnih kultura, koje su kao izražaj osebne duševnosti u bitnosti među se različite. A te se kulture dižu i propadaju silom nepromjenljive sudbine. Tako se u Evropi redale grčka (apolonska), arapska (mađijska, čarobnička) i zapadnjačka (faustovska) kultura. On često upotrebljava metafore života bilina, drveta ili reda godišnjih doba, da bi objasnio, što hoće da kaže. Baš kao što su prirodne pojave određene usudom ili sudbinom, tako se i unaprijed ustanovljene pojave povijesti mogu s njima porediti. Slučaja ili utjecaja ličnosti na razvitak događaja nema, sudbina udara posebne putove svakoj kulturi, kojima joj je ići do kraja.

Kulture su organizmi. Etičke, matematičke, političke, gospodarstvene tvorbe neke kulture rastu kao lišće, cvijeće, plodovi biljke, svaka u svojoj vrsti. Kao biljka rađa se i kultura, raste, cvate, dozrije do ploda, izumire i propada. Vijek svake kulture, koja valja da prođe sudbinom određeni uzlaz, vršak i propast, računa Spengler na neko hiljadu godina. A onda potanko poređuje takove pojave, kao što su egipatska, kineska i spomenute evropske kulture, pa se služi metaforama, da bi pokazao, kako svaka živi svojim posebnim životom. Apolonski čovjek na priliku obraća svoj pogled na fizički, vanjski svijet, pa nije slučajno nego je nužno, da njegov umjetnički izražaj dobiva oblik stupa ili kipa. Faustovski ga obraća više unutra, njegova misao preginje do ideje vremena i prostora, njegovi tipski načini izražavanja su gotski luk, prozori s obojadisanim staklom, slikanje pejsaža, znanje svijetla i sjene, da prikaže daljinu, i nada sve

instrumentalna glazba. Zapravo, govoreći jezikom književne kritike, on je romantik, dok je apolonski čovjek klasik.

Tima poređenjima izgradio je Spengler morfologiju, znanost poredbene povijesti. Unutar svake kulture su sve pojave i tekovine međusobno zavisne, jer su izražaj iste duše, ali ni jedna ne može ništa bitno pozajmiti od druge. Sve, što na priliku renesansa duguje staromu Rimu, tek je formalno i površno, pa se je brzo upotrijebilo za potrebe uzimateljice. Nema naslijeđenih tekovina u znanosti ni u umjetnosti, svaka ih kultura stvara nezavisno. Kinez je pronašao puščani prah i upotrijebio ga za ogrjev, a Evropljanin ga otkrio vremenski u poznijem času, ali poredbeno u isto doba i upotrijebio ga za ratovanje. Jer pojedine mijene neke kulture primjerene su mijenama drugih kultura, homologne su, koliko unutra u svojoj kulturi stoje na istom mjestu. U isto doba pada na priliku mistično priviđenje svemira na početku svake kulture, pa tako su Plotin i Dante »suvremenici«. Isto su tako suvremenici u smislu njihova međusobnog znamenovanja sofisti i Sokrat na jednoj strani, i Voltaire i Rousseau na drugoj, jer stoje na pragu civilizacije (po Spengleru tehničko-mehaničnog doba za razliku od organsko-živoga, a prvim kultura u svome razvitku dozrijeva i tako propada). A ako se zapadnjačka kultura poredi sa završenom grčkom, može se proračunati njena budućnost. Ona je već stupila u doba civilizacije, s kojom po njezinoj određenoj sudbini počinje njezina propast.

Kad čovjek jednom dopusti nezavisnost kultura, lako može razumjeti taj vremenski red povijesti. »Ja gledam povijest,« kaže Spengler, »kao sliku beskrajnih stvaranja i pretvaranja, čudesna rasta i propadanja organskih oblika. Historik od zanata naprotiv gleda ju kao neku trakavicu, koja sebi marljivo dodaje jedno doba za drugim. — Budućnost Zapada nije neograničena težnja gore i naprijed svejednako prema našim sadašnjim idealima, nego je pojedina pojava povijesti, točno ograničena u svome obliku i trajanju, koja teče nekoliko stoljeća, pa se može promatrati i u bitnosti proračunati po pređašnjim sličnim slučajevima.«

Zato možemo razlikovati razna doba u životu svake kulture. Najprije dolazi feudalno ili epsko doba proljeća, obilježeno mitom i legendom (Homer i Beowulf, Životi bogova i Životi svetaca). Onda se u ljetu javlja dinastička država, porast gradadržave i velikih vlasti, pa sve jače kritično mišljenje. U ranu jesen dolaze nacionalne države i razvijaju se carstva. To doba znači vršak intelektualnog stvaranja (Sokrat, Platon, Aristotel, enciklopedisti, Kant, Goethe). Od toga položaja narod doskora počimlje padati, cvatu kulti korisnosti, novca, prevarenih nada (Cinici, Ibsen, Shaw) i kultura prelazi u civilizaciju, kamenjenje prošlih velikih djela. Velike sile takmačice uvode doba krvavog ratovanja, poznato u Kini kao doba Zaraćenih država (1600. prije Kr. u Egiptu, 200. pr. Kr. u Rimu); jednako doba u ovoj našoj civilizaciji su godine 1800. do 2000. po Kr.

Ratovi ovog konačnog doba uništavaju demokraciju. Zamjenjuju ju silnici, kineska dinastija Hana, egipatska osamnaesta dinastija, rano Rimsko carstvo, a možda i fašistički diktatori. Pojavu tih nadljudi predvidio je Spengler pred dvadeset godina, dok su predsjednik Wilson i drugi govorili, da će svijetu sačuvati demokraciju. A kao prvoga od tih ljudi pozdravlja Cecila Rhodesa, najvidovitijeg i najodrešitijeg pobornika britskog imperijalizma na kraju prošlog stoljeća. »On je,« kaže, »prvi čovjek novoga doba. On znači stil dalekosežne zapadnjačke, teutonske i osobito germanske budućnosti, a njegova krilatica »prostor je sve« Napoleonska je ponovna potvrda imanentne težnje svake kulture, kad potpuno dozrije, rimske, arapske ili kineske. Tu nema izbora — tu ne odlučuje svijesna volja pojedinca, pa ni svih klasa i naroda. Težnja za prostorom je kao Božja osudbina, nešto demonsko i golemo, što zgrabi, gura u službu, silom ili milom, znalice ili neznalice. — On stoji u sredini između Napoleona i silnika bliskih stoljeća, baš kao što Flaminije, koji je od 232. godine prije Krista Rimljane gonio, neka idu podjarmiti Gale, pa tako započeo politiku kolonijskog prodiranja, stoji između Aleksandra i Cezara.«

U to pozno doba, kaže Spengler, svijet se smatra tek plijenom osvajača. Umjetnosti su mrtve i više ne će oživjeti. Trebalo

bi, da su ljudi u tome načistu, pa mjesto što slikaju slike, da grade parne strojeve. Ni intelekt ni novac ne može ih više spasiti; sile krvi, neslomljene tjelesne sile zauzimaju staro svoje gospodstvo. »Rasa niče, čista i neodoljiva — najgrđa pobjeda i, što ostane, njezin je plijen. Ona uzima vodstvo svijeta, a carstvo knjiga i problema kameni se ili iščezava iz spomena.«

Nedostatci njegova djela, silne učenjačke rabote i spreme, bjelodani su. Prije svega njegovo je prostorno područje proučavanja preuzano, Ptolomejsko. Opseže samo krajeve Srednje Evrope, gdje se govori njemački, a sasvim pušta s vida anglosaski, skandinavski, slavenski i od česti mediteranski svijet. Knjiga kao da je bila pisana, da pripremi Nijemce na boj za gospodstvo nad Evropom, a možda i nad svijetom. Onda on polazi od neke svoje postavljene teze, od unaprijed određene sudbine naroda i njihovih kultura, pa kuša povijest i u njoj zabilježene događaje navrnuti na tu, a priori iznesenu teoriju i odatle izvesti svoje zaključke. Ta je teorija strogo deterministička i potiče ono staro pitanje, koje je raspravio prof. Dabinović u prošlogodišnjem »Hrvatskom kolu«, da li ljudi ili pokreti, pojedinac ili situacija, slučajnost, čine povijest? Spengleru pojedinac ni slučajnost uopće ne vrijede ništa. Zato nije čudo, što su se Englezi individualisti, pa i Francuzi digli protiv takove transcendentalne nauke. Jer oni, da kažemo s Henrijem Bergsonom, ne vjeruju u »nesvijesno« u povijesti; znadu, da »velika, podzemna struja misli«, o kojoj je bilo toliko govora, tek teče u povodu činjenica, da su mnoštvo ljudi odvukli jedan ili više njih od njihova broja.

Drugi je znameniti pisac o tome profesor Arnold J. Toynbee, koji je 1934. počeo izdavati svoje djelo »A Study of History« u više omašnih svezaka. On nije Nijemac nego Englez, nije dogmatik kao Spengler, nego hoće da uza se povede čitaoca u svome istraživanju postanka i porasta kulture. Zazire od metafora i pretjerana jednostručenja zamršenih događaja. On nije determinist, jer misli, da kulturu može, kao što je to uistinu i bilo, zaustaviti puki slučaj. Isto tako nigda ne pušta s vida snage velikih ličnosti, koja daje događajima drugi smjer. Dok je me-

toda Spenglerova deduktivna i transcendentalna, njegova je induktivna i eksperimentalna.

Toynbee baca mrežu puno šire. Od neko 650 naroda odvaja dvadeset i jedan, koji je izgradio svoju kulturu. Sve kulture vrsta ovako: dvije nesrodne ikojoj drugoj, bez prethodnica i nasljednica, Egipćana i Anda (Acteka); četiri nesrodne predašnjim kulturama, Kineza, Minosa, Sumeraca i Maja; četiri srodne i predašnjim i potonjim kulturama, Inda, Asiraca, Hitita i Helena; pet udruženih, koje još postoje, zapadnjačka, pravoslavna kršćanska (istočnoevropska), japanska, arapska i hinduska. Što se tiče ostalih, nedostaje nam znanja. Valja reći, da se te kulture razlikuju u vrsti, a ne tek u stupnju, iako je nekima doista više uspjelo riješiti probleme bitka nego drugima, pa se zato mogu s pravom nazvati višima. I on se slaže sa Spenglerom u misli, da nije izvjesno, hoće li svaka provesti svoj vijek do kraja. Četrnaest ih je već nestalo, a i drugima može da bude tako. »Svejednako ostaje moguće, pače vjerojatno, da ni jednoj od sadašnjih sedam nije suđeno vidjeti obećane zemlje, pa i ljudski rod može izumrijeti, a da nigda i nimalo ne postigne svoga cilja.«

Da bi objasnio svoju ideju napretka, zamišlja povijest kao jedinu ulicu, koju svejednako valja proći u svoj njenoj dužini. Četrnaest kultura unesrećilo se, okrenuvši se natrag pravilu u prkos, prije nego su svršile svoj prijelaz, pa se tako sukobile s drugom ili bile opomenute, da se maknu s puta, jer su ljudima opasne. A što se tiče onih sedam, koje se sad još vide na ulici, on ne će smjesta da ustvrdi, koja se već vraća, a koja, ako uopće ikoja, još sluša zakon kulture pa se naprijed kreće.

Koji je uzrok postanka kulture? Gobineau je mislio, da je to bila zasluga arijske rase. Toynbee odbija to, jer je neznanstveno, budući da na svijetu nema čiste rase. Isto su tako okolinu i podneblje, teoriju, koju je pred stotinu godina iznio H. Th. Buckle (»History of Civilization in England«), pobile činjenice. Da je to istina, nastali bi u jednakim prilikama jednaki narodi. Ali nije tako. Ako se rodila kultura u dolini Nila, zašto je nema na obalama sjeveroameričke rijeke Rio Grande? Ta je teorija prejednostavna i suviše materijalistična, pa se valja doviti bo-

ljemu rješenju, koje će odgovarati svim činjenicama. A to je, kako on misli, teorija izaziva i odziva. Kad se u samoniklih, drugima nesrodnih kultura dogodi nagla promjena ekonomsko-geografskog položaja, potreban je od strane žitelja brz odziv, da bi sačuvali goli život. Potreba zakona nema. Kad su oni jednom učinili prvi korak k svome spasu, da bi se priljubili novom položaju, drugi su koraci puno lakši. A što se tiče doline Nila, kad su libijske livade postale pustoši, neki su se žitelji osokolili i bacili u močvarne guštare na dnu doline, koje su se radinim rukama imale obratiti u egipatsku zemlju.

Teže je rastumačiti pojavu, kada nastaje nova kultura iz neke stare. Ali i ovdje pomaže isto načelo. Čim neka kultura stane gubiti svoju životnu snagu, raspadne se na dvije strane, na manjinu, koja nastoji, da održi svoju vlast silom, i na većinu robova, u kojima se probudi svijest, da im valja spasiti dušu i sjeknuti snagom, da izazovu zulumćare. Iz tog sukoba rodi se nova, »srodna« kultura, koja u borbi nešto uzima od svoje materinske ili pređašnje kulture. U nas je ta spojka bila kršćanska crkva, koja je stekla vjernost malog čovjeka u rimskom carstvu. Crkva je, kako dokazuje povijest ranoga srednjeg vijeka, bila kao čahura, u koju se mlađi svijet upredao i polagano iz toga zapretka izlijetao obrazovan.

Jednakim se načinom mogu riješiti problemi porasta kultura. One rastu svojim uspješnim trajnim odzivima na trajne izazive. Ali to biva jedino onda, ako se djelovanje, kako izazivi redom dolaze, nastoji pomaći od područja vanjske okoline (na priliku od osvajanja prirode) k savjesti ličnosti ili kulture, koje su u porastu. Porast znači, da ličnost ili kultura, koje su u porastu, nastoje postati svoja okolina, svoj izaziv i svoje polje djelovanja. Drugim riječima, obilježje je porasta napredak k samoodređenju.

Kako bivaju ti životni odzivi? Toynbee nigda ne omalovažava djela velikih vođa, pa misli, da se u nekim krizama pojavljuju ljudi viših sposobnosti i poslušnim manjinama kazuju, kako će riješiti problem, što se je narodu nametnuo. Oni se do-

duše svagda ne pojavljuju, kad je kriza na pomolu, ali sva je prilika, da će se naći i ostaviti svoju brazdu u povijesti. Moglo bi se spomenuti više takovih primjera: sv. Pavao, sv. Benedikt, Buddha, Konfucije, Lenjin i drugi.

Eto tako tumači Toynbee uzroke postanka, porasta i propasti kultura. Svakako je njegovo istraživanje uzroka historijskog razvitka prirodnije i opsežnije od Spenglerova. Uza sve to je razmak ljudske kulture prekratak, da bismo iznašli prava mjerila za poređenje i svestrano objasnili zakon napretka. Nu dvije su stvari jasne. S jedne strane nema stroge transcendentalne predestinacije u razvitku kulture, čovjek je gospodar svoje sudbine, dok se pametno odaziva izazovima prilika, u kojima se nađe. Tako može kultura doći do kraja one jedine ulice Toynbeeove. A s druge je strane svaka kultura organizam, tvorevina duhovnog, etičkog i duševnog života, kao i čovječanstvo, narodi, država, pravo, gospodarstvo, društvo, jezik, umjetnost, pa i filozofija sama, a kao i oni podvržena promjeni, obnovi i prestanku. I to je njezin zakon, kojega ni Toynbee ne poriče. Zato čovjek zapadnjačke kulture stoji u ovom požaru evropskom i u stravi strepi, pita bojazna srca, ne će li i ona u njemu ognjem sagorjeti?

TIN UJEVIĆ, ZAGREB

VRIŠTANJA U POLUTAMI*)

Došle su osmagle horde iz Konakrija, Dakara, Mogadora,
noseći vlažne zvijezde i žarke slutnje u očnoj crnini
i izgubile se u prepletu plesača i toreadora,
i ostavile me, hvala im budi, sama u ugodnoj tišini.

Prošetao sam se do tvornica, kad su zviždale sirene.
Mladi kralj srca i duha nisam poznavao straha.
Na bulvarima i avenijama kočoperile su se žene,
pješak cjelivao sjenu halja i šešira, i gutao miris praha.

U takvim je noćima mirisalo. Spavao je Grad.
Tišina se velika pružala od utvrda, šume i akacija. Nigdje se ne čuje glas.
Na nebu bljedolikom i na zemlji protegnuo se hlad.
U noći nisam čekao znaka ni zvijezde, samo spas.

Ja sam odista imao prostorija duše, da ukonačim druge.
I bio sam plemenit sa svakom težnjom jagme i praskavo biće.
U meni su se zakraljili konjušari i zapostavljeni sluge,
i svaki je pupoljak svijesti zreo stao da kao zora sviće.

U meni su odjeknuli skromni koncerti gradova i gradića,
zemlje i provincije, stare škole, zvona, zvonici.
U meni su kliktale berbe, s rujem krvoprolića,
i groblja uskrsla i poletne crkve pjevale u dici.

Svijet je izašao na puna usta snenoga slavuja,
Svijet je iskao, da se u ritmu i u taktovima spoji.
Svijet je zaključio, da će moj podrum bit gromor aleluja,
i htio je da skoči u tamni svemir svrh vrha cvijeta usta mojih.

*) Ovo je drugi dio pjesme štampane u »Griču«.

Čula se nova gvozdena pjesma mehanike i turbina,
još dosta tvrda s težnjom u slađe zvukove preći.
Da bi zvučila, kao da svira krotka vijolina,
da bi nju golubice nad strehom mogle ljupko izreći.

Da budem tvoj dobrotvor, o Svijete, moje dobro, tu riječ primi,
tu hostiju od mrkog brašna, što su je mlinovi mrki mljeli.
Podijeli to dobročinstvo, taj sitniš riječi, i moj zlatnik srca snimi,
i zrna šipka moje zgnječene duše, tu krv šipka, podijeli!

Ja sam zasio za sofru smjernu, da primim svoj pravičan dio
agape.

Koliko blagujem krvi od duša, da se svima u zlatnom plodu
vrati.
I da plemena dožive utvare, što meni tek se tlape
i da se trudbeniku po krvavom znoju obraza plati.

I jecajući nisam presudio da čovjek ni ptiče pati.

(1940.)

† ISO VELIKANOVIĆ, ZAGREB

TETA PELAGIJA*)

I

Našao sam još posljednji list tete Pelagije. Bio mi se zameo i nisam ga uništio, zajedno s drugim uspomenama iz mladih veselih i neveselih dana. List je iz jeseni 1895. godine, a na sam Božić te godine zaklopila teta Pelagija mile svoje oči. Zaklopila ih, po želji svojoj, u zavičaju, u Poltavi. Evo što mi u posljednjem listu piše teta Pelagija:

»Dragi moj Heliodore, hajduče moj!

»Sutra ću, na blagdan Pokrova Bogorodičina, navršiti 92. godinu, i osjećam, da ću brzo pred Božje lice. Hvaljen bio Bog i njegova sveta volja, a ja sam se naživjela.

»Bila sam ljetos u Firenzi, posljednji put, na Heliodorovu grobu. Ukrali su mu s groba i peto srebrno kandilo. A ja sam bila pozvala svećenika, i on blagoslovio kandilo. Sada sam na grobu ostavila stakleno kandilo. Valjda ga ne će nitko ukrasti.

»Naplakala sam se na grobu. Suze su blagoslov Božji. Zato smo mi žene sretnije od muškaraca, jer se znamo isplakati.

»Na povratku se nisam svraćala u Krakov. Nisam tamo bila od onog nesretnog lanjskog proljeća. Nije bila Božja volja, a ja bih za tebe bila dala dušu. Otišla sam ravno u Czenstochowu. Onamo su mi došli Mieszko i Róża. Vidjela sam Januša. Znam ja njega. Uplašio se za baštinu! No zna i on mene! Ta on je jedini unuk jedine moje sestre. Da komu bih ostavila. Róża samo briše suze, — ti znaš dobro, voljela te je kao rođenoga sina. On samo šuti. Rekla sam mu, da je gad, nevaljalac, razbojnik, i tako dalje. A tebi, dragi moj Heliodore, javljam evo sada, da si bio magarac, magarac, magarac. To znaš i sam, Bog te blago-

*) Dok je spremao ovaj svoj prinos za »Hrvatsko Kolo«, zatekla je Isu Velikanovića smrt 21. kolovoza 1940. U ostavštini našlo se je 12 — strojem pisanih, a rukom ispravljenih — listića bez natpisa. Natpis ovom autobiografskom fragmentu »Teta Pelagija« dalo je uredništvo.

slovio, jer ja tebe volim od sve duše, i ljubim te sto puta, mili moj!

»Iz Czenstochowe sam doputovala ravno ovamo, da posljednji svoj rođendan provedem u Počajevskoj Lavri. Ovamo smo u mladosti hodočastile sestra i ja s majkom našom, pravoslavnom, i hoću da se još jednom pomolim za njenu dušu u ovom svetištu, koje je toliko voljela. Mieszku to nije pravo, on je smiješan čovjek i misli, da je bolji Poljak od mene, ali mene je mati moja naučila i poljskim i ruskim molitvama, i ja svako veče molim za majku ruski očenaš. Dugo smo se nekad molile svako veče, a otac moj, koliko i bio dobar i čestit čovjek, nije se molio nikada, nego se smijao nama. I zato smo se majka i sestra i ja molile i za njega. Ali za Mieszka, razbojnika, ne ću da se molim. Bog mu se smilovao!

»O Manji ne ću da govorim. I tebi je valjda milije. Izmolit ću sutra za tebe tri očenaša i zapaliti svijeću.

»Bog te blagoslovio! Ljubim te, hajduče moj Heliodore, tisuću puta. Izmolit ću za tebe deset očenaša i zapaliti tri svijeće. Dat ću i za tebe očitati molitvu. Samo se i ti moli Bogu, i ne boj se nikoga na svijetu.

»Bog te blagoslovio, Heliodore moj mili. Ljubim te tisuću puta.

»Tvoja stara

teta Pelagija.

»Počajev, uoči Pokrova Bogorodičina.«

Pročitao sam nebrojeno puta taj posljednji list divne tete Pelagije, da sam ga naučio napamet. Pročitao, poljubio i spalio.

I cijele sam noći ponavljao u sebi njene riječi, i cijele me noći gledala teta Pelagija onim bajno krasnim očima, živima i žarkima i u velikoj starosti njenoj.

II

U srednjoj uličnoj sobi u djedovskoj kući mojoj u Šidu visjele su dvije stare svete slike: blažene Djevice Marije i svetoga Nikole, i između njih veliko srebrno kandilo, teško, starinsko.

A ispod svetih slika bile su povješane neobične starinske puške, sablje i jatagani, i jedan buzdovan. U sredini, baš ispod kandila, visjela je tanka duga prekrhana puška, sva kao ranjenik povezana crvenim svilenim trakama, i do puške čibuk, još dulji od nje. To su bili puška i čibuk šukundjeda mojega, hajduka Tome Velikanovića, koji je sa svojom četom prvi udariò, još prije redovite vojske, na Slavonski Brod, i provalio u grad. Za to junačko djelo postao je — oficir. I mogao je postati. Obrazovaniji je bio od tadašnjih oficira, — imao je nekoliko godina fratarske teologije. A kasnije je imenovan za oficira i sin njegov i imenjak, Tomo mlađi, isto kao i otac: fratarski đak, hajduk, oficir.

Tako se to nastavljalo, makar i bez hajduštva, u šest koljena. Svi odlaze u teologiju, istupaju i žene se. Dvojica su i ostala. Ja sam prvi prekršio taj red. Kad sam s pokojnim ocem i pokojnim kanonikom Gabrom Babićem došao k Velikomu Biskupu našemu, nekadašnjemu profesoru njihovu u đakovačkom seminaru, odlučio je Biskup odmah, da budem poslat u Rim, u Collegium Germanico-Hungaricum. Zadržao me plač majčin za jedinim živim još sinom, i nisam otišao u Rim. A otac mi prorekao istinu: nisi učio teologiju, ne ćeš se oženiti.

Sveti Nikola bio je naš obiteljski patron. Sve su stare katoličke porodice kod nas ikavaca imale svoje svece patrone, a mnoge ga slave i danas. Kandilo je kod nas gorjelo na sve velike blagdane, na sve obiteljske rođendane, imendane i smrtne dane, a na sv. Nikolu i sv. Tomu po osam dana. Onda su me dovodili pred kandilo, sklapali mi ruke i ja se s roditeljima i sestrama molio svetomu Nikoli i sv. Tomi, koji je meni bio identičan s didakom našim Tomom. Molio sam se, a sve zazirao od pušaka i još više od čibuka, jer za maloće možeš nastradati i od njega.

Dok mene nije bilo na svijetu, nije bila prekrhana Dida-Tomina puška. Tek kad sam se ja rodio, nastradala i puška. Bio je baš uskrsni ponedjeljak, svijet i onako u veselu raspoloženju, a kad se je iz podruma iskotrljala stara šljivovica i stara mirisavka, što ih je djed Franjo još prije dvadeset godina odredio

za krštenje unuku, razdragala se i razveselila se cijela naša ulica, koju još i danas stari ljudi zovu našim imenom. A kad je veselje bilo u jeku, skačio je otac Dida-Tominu pušku ispod srebrnog kandila, zapaljenog u čast prvomu sinu, koji se rodio iza cijelog jata djevojaka, izišao nasred dvorišta i ispalio svečano. Nije se ta puška bila oglasila odavno već, još od rođenja strica Kornelija. Odučila se valjda već od svoga posla, pa kad je otac, izvanredno vješt svakomu oružju, što nam je svima valjda već u krvi, odapeo otponac, stara puška zapištala nekako, kao da se skanjuje, bi li opalila ili ne bi, onda vrisnula, prasnula i prepolovila se. Na svu sreću nije zahvatila nikoga.

A otac unio pušku u sobu, zaplakao i rekao baki:

— Ugasit će nam se ognjište.

Kad se je zatim rodio brat Adam, pozdravila ga druga od starih pušaka. No Adam umro brzo i stara se porodična tradicija prekinula zauvijek. Gasi se ognjište, ne gori više staro kandilo pred slikom sv. Nikole. I to je stara hrvatska katolička tradicija, — ta mi smo potekli iz najhrvatskijeg, valjda najtradicionalnijeg našega kraja, od krupskoga plemena u t. zv. Turskoj Hrvatskoj, gdje još i danas živi jedna od dvaju naših muslimanskih loza, — očajno stara tradicija: kad ti je porodica nesretna, pogotovo kad izumire ugasi kandilo i kućnomu svecu zaštitniku.

Tako mi je rekao još pred smrt otac, koji je i po duši i po liku, po ljubičastim očima i kukastom šokačkom nosu bio pravi pravcati tip starinskoga Hrvata, — a ja, koji imam četvrtinu krvi s dalekoga slavenskoga Sjevera, pa i u licu sam se sasvim umetnuo na prababu Ruskinju iz Černjigova, pokorio sam se tužnoj tradiciji i odmah poslije očeve smrti ugasio za uvijek kandilo sv. Nikole.

III

Nije mi bila ni godina dana, kad je stigla poruka, po najljućoj zimi, neka me odmah dovezu iz Šida u Mitrovicu. Umire majčin otac, djed Andrija, i želi, da uz njega budemo ja i majka moja, koji smo se tako neobično umetnuli na njegovu majku, davno već mrtvu.

Ne sjećam se dabogme djeda. Jedva me je, kažu, dočekao, grlio me, ljubio, plakao i pjevao mi »Jeszcze Polska nie zginiela,« i francuske vojničke pjesmice. Rođen u godini francuske revolucije, sin Poljaka iz Poznanja i Ruskinje iz Černjigova, prošao je kao poljski legionar u Napoleonovoj vojsci daleku Evropu od Španije do Rusije, a poslije sloma kod Lajpciga dobjegao u Srijem i oženio se Hrvaticom iz Sr. Karlovaca. Proživio je u Krajini preko pedeset godina, ali nije naučio čestito ni hrvatski ni službeni njemački jezik, — koji mu kao građevnomu činovniku nije dabogme mnogo ni trebao. Izrodio je veliku porodicu, koja je, za čudo, gotovo već sasvim izumrla, sve mu se kćeri poudavale za Hrvate, sinovi oficiri pouzimali gotovo svi Srpkinje, i cijela se obitelj smijala, kakvim on jezikom govori, i on se slatko smijao sa svima.

A za svih tih pedeset godina plakao je za Napoleonom i za knezom Josipom Poniatowskim, vođom i kumirom legionarskim. Plakao za zavičajem, ali nikada više nije odlazio onamo.

IV

Kad sam prvi put došao u Poljsku, znao sam za dosta obitelji, s kojima sam u srodstvu, dabogme iz osamnaestoga stoljeća, ali nisam nikomu odlazio, pogotovo gdje su neke obitelji bile i jako imućne. Zar da misle, došao im daleki rođak s divljega Juga, da se gosti i časti kod njih? A zar i znaju svi za tu rodbinu u dalekom svijetu?

Pukim sam se slučajem kod jednoga znanca, kolege, upoznao u provincijskom gradu, blizu Krakova, s jednom srodničkom porodicom, koja je tamo imala posjed, ali većinom živjela u Krakovu. Žena Mješka K. Ruža, bila mi je rođakinja. Žena, mlada još, nije joj bilo ni četrdeset godina, vesela, ljubezna, znala je od matere svoje sve srodničke veze, kao što to znaju u mnogim poljskim porodicama, i tako se ja našao u gostoljubivom domu njihovu, najprije u provinciji, a zatim u Krakovu. Muž njen Mješko, krasan visok čovjek, tek dvije tri godine stariji od nje, bio je tip sanjara spekulanta, u ono vrijeme prilično

čestoga u Poljskoj. Za Poljsku bi dao i dušu i glavu, i imetak, o tom je sanjao i po danu i po noći, i bio takav i na djelu, nesebičan, požrtvovan, a u isti mah, strašno gramžljiv, premda i sam bogat, i bogat po ženi, a nadasve bogat kao jedini baštinik silno bogate tete Pelagije. Osnivao je tvornice žeste, tvornice šećera, učestvovao u petrolejskim poduzećima u istočnoj Galiciji. Uvijek uzbuđen, svejednako zabavljen novim idejama, i vazda u živim i prilično smiješnim prepirkama s tetom Pelagijom, koja mu je svaki dan prijetila, da ne će više učestvovati u njegovim spekulacijama, jer se zapravo sastoje od gubitaka, ali je čvrsto vjerovala u njegovu sposobnost i bez skanjivanja davala od svoga silnoga bogatstva sve, što njen Mješko poželi. I nije se dabogme prevarila.

Ružu nisu zanimale Mješkove spekulacije. Vjerovala je u njegovu genijalnost i samo se smješkala gubicima, i bila sva sretna, kad bi Mješko ostajao po koju nedjelju dana bez prestanka kod kuće, ne bi jurio na istok i na zapad, na sjever i na jug.

Ruža je bila krasotica, tiha, pobožna, ljupka, ali sve su joj četiri kćeri bile puki otac, i još krasnije. Najstarija, Madlena, Manja, kojoj je bila onda šesnaesta godina, bila je za pol glave viša od matere, a druga četrnaestgodišnja Malgožata, Margareta, tek nešto manja. Jadvigi i Vandi, blizankama, bila je tek deseta godina. Bile su dva nestašna anđelčića, s kojima sam se ja, priznajem, igrao, a Vandu, ljubimicu moju, prozvao sam — Vandalkom, i ona se odazivala na to ime. Sirotice, pomrle su sasvim mlade.

Bio sam se za nekoliko nedjelja, rekao bih, već i udomio u njihovu domu. Mješka većinom nije bilo kod kuće, no kad je pred Uskrs javila teta Pelagija, koja je već mjesec dana bila na imanju u Podoliji, da im dolazi u Velikoj nedjelji, stvorio se odmah u Krakovu i Mješko.

Teta Pelagija bila je stigla pred veče, a na sutrašnji »svečani« objed, makar i posni, bio sam pozvan i ja. Došao sam već oko deset sati. Znao sam svoju dužnost: poigrat ću se s djevojčicama. Bio sam ih već svašta naučio: najprije šapca lapca, onda

kako se vezuju ljuljačke, kako se djeljaju piljcike, kako se prave praćke. Kad sam iz praćke ja prvi razbio okno u prvom katu, bile su djevojčice toliko solidarne sa mnom, da je Vandalka primila krivicu na sebe. Za kaznu je morala odstojati pol sata u kutu za klavirom, i nije koristilo ni kad sam ja priznao krivicu, — dječji su roditelji držali, da sam »kavalir« i hoću da izbavim Vandalku.

Bio sam se za doček tete Pelagije uparadio, no djevojčice smislile baš sada nezgodnu igru. Teta Pelagija i svi osim njih dviju bili su otišli u crkvu, i zar se mi ne bi mogli igrati skrivača, dok se ne vrate? Protivio sam se, no uzalud. Jadviga se uklonila u treću sobu, ona će me tražiti, a Vandalka me odgurala pod krevet i otrčala. Ležim ja u paradnom odijelu pod krevetom i mislim, kako ću se sav zaprašiti. Dugo već ne dolaze djevojčice, da me traže. Uto se začula buka, koraci u predsoblju, porodica se vratila iz crkve. U drugoj sobi, u koju su bila otvorena vrata, javila se, upravo meni sučelice, teta Pelagija, spazila odmah mene pod krevetom, stala i zagledala se. Kad sam je ugledao, zapanjio sam se toliko od te pojave, da se u prvi mah nisam ni micao. Stoji visoka uspravna starica, kakva se rijetko viđa, i sva u staropoljskom kostimu. Na njoj je dug svilen kaftan od crne svile. Na glavi joj čapka od crne kadife, na nogama čizme od safijana, a u ruci palica od crna drveta sa zlatnim balčakom.

Stala i uperila palicu u mene u drugoj sobi.

— Kakav vam je ono gost pod krevetom?

Ja se brže izvučem ispod kreveta.

— Ti si dakle taj? — teta će Pelagija i prodrma me za kosu. — Oprašite ga!

— Jesam, ja sam, — odgovorim u neprilici i poljubim joj ruku.

Tako sam se upoznao s divnom tetom Pelagijom. Bile su mi tada dvadeset i dvije godine, a njoj osamdeset i osam.

Za objedom će me zapitati:

— Kako si ono rekao, da se zove tvoje rodno mjesto?

— Šid.

— Žyd?

— Nije Žyd, nego Šid.

— Dobro, a zašto su tebi nadjenuli židovsko ime Izydor?

— Nije Isidor židovsko ime, nego grčko, a ima ga i kod vas Poljaka.

— Dobro dakle. A ti veliš, da si praunuk Varvare Andrejevne?...

— Iz Černjigova. Jesam.

— Zar ne lažeš?

— Ne lažem.

— Lijepo. A kako se je zvao brat Varvare Andrejevne?

Kako se je zvao brat moje prababe? Ne znam bogami. No u to se dosjetih naglo:

— Ne znam. Ali znam, kako mu se zvao sin.

— Znaš? Kako?

— Heliodor.

Teta Pelagija ostavi čašu, koju je bila prihvatila, i vidio sam, kako joj drhće ruka. Onda pogleda lijevo desno, gdje je u sobi slika Bogorodičina, prekrsti se tri puta, ali po pravoslavnom, i izgovori kao nekim svečanim glasom:

— Istina je. A Heliodor je bio u mladosti moj zaručnik.

Ne znam, zašto sam pocrvenio i pogledao sve redom u lice. A teta Pelagija nastavi:

— Ako kada dođeš u Firenzu, otiđi na Campo Santo. Tamo je sahranjen. Ja sam mu, dok sam mogla, odlazila gotovo svake godine na grob. I ljetos ću. Nije bio navršio još ni dvadeset i treću godinu. Bio je krasan mladić, i genijalan: kompozitor, slikar, pjesnik. Ali Bog ga uzeo. Udala sam se kasnije i lijepo sam živjela s pokojnim mužem, ako i nismo imali djece. No Heliodora nisam nikad zaboravila. I jest istina, ti si mu jako sličan. Krv je krv. Samo nemoj da si umišljaš koješta, jer ti nisi ni krasan ni genijalan. Hodi, da te poljubim.

Tako smo se sprijateljili teta Pelagija i ja. I otada me ona nije zvala nikada drugačije nego Heliodor. A za njom me prozvali tako redom i svi drugi u obitelji.

ANTUN DABINOVIĆ, ZAGREB

ZAKON I OBIČAJ

Već je Aristotel rekao, da je čovjek političko biće. Ali, kad je to utvrdio na početku svoje znamenite studije o različitim grčkim ustavima, nije sigurno mislio na neki prirodni zakon, kojemu se svi ljudi moraju bezuvjetno i beziznimno podrediti, nego na ljudsku sklonost druženja i nesklonost življenja nasamo. Pojedinac je, sudeći po Aristotelu, nesretan, kad nema društva, kad ne može drugima saopćiti svoje osjećaje, svoje nade, svoja strahovanja. A iz te je ljudske sklonosti nastala kod Aristotela konstatacija, da je čovjek političko, to jest družbeno biće.

Kad je Karl Marx pristupio svojoj opsežnoj studiji o kapitalu, izašao je sa sličnom konstatacijom, da je čovjek zapravo socijalno biće. Sve, što pojedinac radi i prepušta, sve, što voli ili od čega zazire, traži, izbjegava, želi, mrzi, čini zapravo samo radi toga, jer to traži ili očekuje od njega njegova društvena okolina. Na prvi pogled nam se može činiti, da je između Aristotelove i Marxove misli zapravo tek neznatna razlika. U biti je ta razlika velika. Dok je naime Aristotel utvrdio postojanje jedne sklonosti, kojoj se pojedinac može i umije otimati, utvrdio je Marx postojanje socijalnoga kategoričkog imperativa, kojemu se pojedinac ne može i ne smije oteti. Za Aristotela je čovjek fakultativno, za Marxa prisilno vezan na svoju okolinu. Po Aristotelu se čovjek osjeća privlačen okolini, kojoj pripada, po Marxu je dužan, da o toj okolini vodi računa.

U svemu tome ima valjda jednostranosti, kao što je jednostrano, kad artiljerijski časnik gleda na neki kraj, i dijeli taj kraj u zgodne i nezgodne položaje za topničku navalu i obranu.

Ali, kad smo na putu, da gledamo na stvari s neke određene perspektive, zar se ne može i to tvrditi, da je čovjek ne toliko društveno i socijalno, koliko pravno biće? Marx nam opisuje, kako pojedinac prilikom svakoga svijesnog ili nesvijesnog čina vrši neko socijalno djelo. Zašto da s istim razlogom ne tvrdimo,

da pojedinac prilikom svakog djela i propuštanja vrši zapravo manje neki socijalni, nego li neki . . . pravni čin?

Svaki naš čin pretpostavlja naime neko omjerivanje njegovih posljedica, etičkih i faktičkih mogućnosti. Kod svake vožnje i svake kupnje stupamo u neke pravne odnose, sklapamo neke ugovore, vršimo neka obećanja. Takvih pravnih poslova sklapamo, da tako kažemo, na svakom koraku već time, što idemo ulicom i što se razgovaramo s drugim osobama. Jednom riječju, nema čovjeka, koji nije preko dana svijesno ili nesvijesno pridonio do primjene jednog ili drugog pravnog načela.

No, ta automatičnost, ta nesvijesnost pravnog učinka prelazi nuždom prilika u svijesnost, kad iz pojedinog čina nastaju pravne posljedice, pa bile one povoljne ili nepovoljne. Ima naime u životu slučajeva, kad smo predvidjeli nastupanje nekih posljedica; ima opet drugih slučajeva, kad one nastupaju posve neočekivano u neželjenom i neslućenom obliku. Pojedinac, koji je sve to hotimice ili nehotice prouzročio, ima isto tako odgovarati za nastale posljedice, kao što se politički ljudi pozivaju na odgovornost, kad je izgubljen rat ili kad je nastala druga nesreća. U životu pojedinaca mogu se naime zbiti isto tako nepredviđene, neželjene promjene kao i u životu pojedinih naroda. Stvari dolaze pred suca, i sada se ispituje pravni sadržaj pojedinog čina, te se iz njega utvrđuju pravne posljedice. Ljudi nastoje tumačiti djelo, da mu podmetnu pravni sadržaj, da ga podrede nekoj normi, da ga potkrijepe nekim propisima. Posao je često dosta mučan, jer nema gotovo događajâ u dnevnom životu, koji bi se točno pokrivali s nekim pravnim propisom. Gotovo uvijek se događa, da se pojedini čin nalazi negdje u neodređenom prostoru između jedne i druge neprijateljske linije. Tu nam dolazi do svijesti, kako je delikatna stvar neka točno određena pravna norma.

No pored slučajeva predviđenih u zakonu ima i drugih, za koje se u prvi mah ne može reći, da li se i kojoj pravnoj normi mogu podrediti. Ti slučajevi nisu tako rijetki, kako neki vole misliti. Čovjek nije u tim slučajevima svijestan, da tu dolazi do primjene neko pravo, ali se obično onda tvrdi, da je nešto uči-

nio, jer to odgovara običaju, to jest, jer su drugi ljudi u istim prilikama i pod istim pretpostavkama radili po istom načelu, jer ljudi onoga kraja i one sredine rade po istom načelu.

Pred nama stoje dakle u ta dva slučaja dva pravna vrela: s jedne strane zakon, s druge običaj. Zakon je pisano, običaj nepisano pravo. A sada nastaje pitanje, kakav odnos postoji između zakona i običaja.

Kad mislimo samo na današnje prilike, rekli bismo, da je zakon ipak jače, određenije pravilo, jer je zabilježen u nekom točno određenom obliku, i ne dopušta samovoljnih natezanja. Prema toj čvrstoj osnovi zakonskog prava čini nam se, da je podloga nepisane norme ili običaja mnogo nestalnija i samovoljnija. Zakon je ipak objektivno stalna veličina; običaj dopušta na prvi pogled svakojaka rastezljiva tumačenja.

To je sigurno danas, ali to sigurno nije bilo u vrijeme, kad nijesmo imali zakonodavstva u današnjem smislu riječi. A to vrijeme nesumnjive premoći običaja trajalo je zapravo kod nas do jednog vremena, koje nam je nevjerojatno blizu. Ne zaboravimo samo, da je u jedinom zakoniku naših krajeva, u Tripartitu, izrično zabilježena prevlast običaja prema zakonu, da je ta prevlast običaja prema zakonu bila već sadržana u rimskom pravu, i da je tek poslije Francuske revolucije došlo kod nas do kodifikacije, koja je isključivala staru vlast običaja.

Tek je u općem građanskom zakoniku iz g. 1811. navedeno, da se mogu imati obziri na običaje samo u onim slučajevima, u kojima se zakon izričito odnosi na njih (§ 10). Ta odredba potječe iz apsolutističke Austrije, ali je sastavljena u doba kad je Evropom vladala moćna Napoleonova šaka. Zakonodavac iz vremena Franje I. stajao je pod izravnim utjecajem pobjedničkih ideja Francuske revolucije i njezina doktrinarizma. Austrija je doduše bila prema tome utjecaju neprijateljski raspoložena. Ali se Austrija Franje I., premda su joj bile mrske francuske doktrine, u bitnosti voljela koristiti nekim načelima, koja su mogla pružiti jače sigurnosti klonulom autoritetu apsolutističke vladavine. Nema sumnje, da je i takvo nastojanje imalo svojih razloga prilikom sastavljanja odredbe, koja je davala prvenstvo

zakonu prema običaju. No to je prvenstvo kod nas ukinuto nakon tek nekih devedeset godina, poslije sloma madžarske revolucije g. 1848.—9.

Ukidanje prevlasti običaja nad zakonom izvršeno je u vrijeme, kad je seljak bio oslobođen svih dotadašnjih obveza prema vlastelinu, kad su jednom zauvijek ukinute tlaka i rabota. To je valjda bio razlog, da se ljudi nekako nisu ni pošteno dosjetili, kakva je duboka važnost sadržana u toj promjeni. Da to pravilno uočimo, potrebno je nešto dublje zagledati u ono, što bi se kod nas nazivalo bitnošću našeg ustavnog života.

Naš je ustavni život naime gotovo do današnjeg dana bio zasnovan na prevlasti nad zakonom. Hrvatska nije nikad imala, ni u vrijeme narodnih vladara ni kasnije, pisanog ustavnog prava, ali je u njezinu javnom životu uvijek bilo od odlučne važnosti pozivanje na presedens, to jest na isti slučaj iz starijeg vremena. To pozivanje na starije slučajeve ne znači međutim, da nije bilo nikakva zakonodavstva. Naprotiv, sva je prilika, da je u našem javnom životu ipak jednom došlo do nekog uređenja, ali je opet sva prilika, da se je tijekom stoljeća na to negdašnje uređenje zaboravilo, i da su ljudi, ne znajući, koji se stari zakon izvršuje, automatski, ne pitajući za vrelo, i dalje izvršivali staro zakonodavstvo.

Stvar će nam biti međutim manje zagonetna, ako dobro držimo pred očima, kako je hrvatska država postala. Hrvati su se doselili, kako znamo, u rimsku Dalmaciju. Zemlju su bez sumnje bili napustili bogati rimski veliki posjednici, ali je sva prilika, da je seljački svijet dočekao osvajača na svojoj rođenoj grudi. Osvajač je naime mogao imati razloga, da postupa okrutno prema pripadnicima bogatije kaste, jer je od njih imao iskupiti što više dragocjenosti i blaga. Ali postupati okrutno prema seljaku bilo je svakom osvajaču nerazborito. Tä, tko bi mu inače obradio zemlju i tko bi mu davao dio prihoda, koji je mogao osvajačima služiti za prehranu i za pokrivanje najprečih potreba? Dakle je u naravi same stvari, da je stari seljački živalj ostao na zemlji i da je bio samo pojačan od slavenskih pridošlica. Već su dakle od početka osvojenja stajale jedna prema drugoj

s jedne strane kasta osvajača i gospodara zemlje, a s druge velika masa ratarskog svijeta. U naravi je same stvari i to, da su ratari sklopili s došljacima sporazum i da su im obećali ona ista davanja i iste pomoćne službe, koje su bile u običaju pod Rimljanima.

Otud vidimo, da postojanje običaja znači zapravo dalje trajanje jednog zakonodavstva veoma odmaklih vremena. Kad bismo naime htjeli ispitati, kada je zapravo došlo do uređenja ličnih i stvarnih odnosa između osvajača i podređenog naroda, našli bismo, da su se i Rimljani vladali prema ilirskim starosjediocima isto onako kao što su i ovi postupali s narodom, koji je živio na tim zemljama prije njih. I budući da su Iliri došli u naše krajeve svakako prije g. 1200. prije Krista, nije isključeno, da običaji tih krajeva vuku svoje podrijetlo iz veoma odmaklih vremena.

Da su stvari zbilja tako stajale, vidjelo se po iskustvu, što su ga Rimljani stekli, kad su htjeli u staru zemlju uvesti novi poredak. Čim je Oktavijan August prodro u Ilirik sve do obala Save i Kupe, do znamenite Segestike, kasnijeg Siska, postalo je Rimljanima jasno, da ilirske zemlje imaju vanredno lijepo razvijene i za vojništvo kao stvorene ljude, pa su došli do zamisli, da bi najbolje bilo poslati u zemlju povjerenstva za novačenje i odvesti iz zemlje svu momčad, sposobnu za ratni posao. No, kad su ta povjerenstva došla u zemlju i zatražila od stanovništva i ljude i porez, naišla su na otpor, te je cijela masa ilirskog naroda tvrdi se oko 800.000 ljudi, ustala na oružje protiv Rima.

August se prepao i otpremio u Ilirik svoga pastorka Tiberija, i sada je došlo do onog zagonetnog ratovanja, o kojemu je očevidac Velej Paterkul dao tako neodređenu sliku. Tiberiju je, toliko se može razabrati iz te pripovijesti, pošlo za rukom, da Ilire razdvoji. Neki su se naime od njih pokazali pripravnima, da se nagode s rimskim vlastima, dok su drugi posve tome protivni. Ti protivnici sporazuma s Rimljanima ostadoše u manjini, i tako se je ustanak smirio time, da je Tiberij nakon nekoliko pojedinačkih akcija protiv Delmata u Andetriju i protiv panonskog vođe Batona postigao dobrovoljno pokorenje domaćeg živ-

lja Rimljanima. Ako se bolje zamislimo u tu stvar, doći ćemo opet do zaključka, da je to popuštanje Ilira Rimljanima postignuto zapravo samo uz jednu cijenu: Rimljani su obećali i morali obećati, da će ostaviti netaknute običaje toga kraja.

Prevlast običajnog prava nad zakonskim bila je dakle ne samo pojava neke zaostalosti, nego politička revindikacija našeg svijeta prema tuđim osvajačima. Kad su god naime naši krajevi imali promijeniti predstavnike vladajuće kaste, uspjelo je urođeničkom svijetu, govorio on bilo kojim jezikom, očuvati netaknuto svoje pravno blago.

No tu nastaje drugo pitanje. Kad je stari običaj imao vladati kao jače pravo prema zakonodavstvu osvajača, trebalo je organa, koji će o tim običajima voditi računa, da ih u spornim slučajevima primjenjuju, da ih u slučaju potrebe dovedu do izvršenja. S tim, što je osvajač priznao dalje postojanje običajnog prava, morao je domaćim ljudima dopustiti, da po tome pravu sude, a morao im je ostaviti i faktičnu vlast, da svojim presudama izvojšte posluh. Posljedica je takva stanja morala biti samo ta, da su domaće vlasti ostale na snazi. I doista već je u rimskoj Dalmaciji na znazi plemenska sudbenost. Kasniji pisci misle, da su Rimljani iz vojničko-političkih razloga odustali od toga, da ilirske plemenske jedinice privedu u potpunu podložnost rimskom zakonodavstvu. Njima je naime bilo do toga, da očuvaju svoju ratobornost i da se ne stapaju u jednoličnost rimskog urbanizma. No, bilo to iz tih razloga, bilo opet zato, što su se ugovorom obvezali, da ne će dirati u ilirske običaje, činjenica je nepobitna, da je domaće pravosuđe upravljalo ilirskim krajevima kroz cijelo rimsko doba.

Prilike se sigurno nisu promijenile ni s dolaskom Hrvata, jer je kod njih poglavica pojedine župe ili župan kao i pod Rimom princeps pagi ujedno i sudac. A vojnički stotinar ili centenar zove se pod hrvatskom narodnom dinastijom satnik, to jest zapovjednik stotine ljudi, a dužnost mu je kao i centenaru, da utjeruje globe i izvršuje sudske presude.

No budući da se pravosuđe vrši po običaju, a ne po zakonu, mora nekoga biti, koji će kontrolirati vršenje običaja, a to je

zbor pripadnika pojedine župe. Suđenje se vrši pod otvorenim nebom; slobodni pripadnici župe okupe se pod hrastom, pošto su položili oružje unaokolo u ograđenom prostoru. Kao znak vršenja sudstva podiže se kod ulaska u ogradu tako zvana »bandva« ili znak nazočnosti zaštitnog božanstva, koje se zazivalo prilikom suđenja samo u onoj točno označenoj župi. Suđenje je naime u ono odmaklo vrijeme vjerski čin. Takvim ostaje ono i u pojedinim župama našeg Primorja. Poljička župa i Vinodol znaju naime za ritual porote pred okupljenim mnoštvom, a zakletva se je vršila pred svetačkim relikvijama sa strašnom formulom proklinjanja, kako se može još danas razabrati iz sličnih formula u staroj Atici.

Samo se na taj način može naime utvrditi, da se je narodni sudac točno držao narodnih običaja, a jedino živo svjedočanstvo nazočne narodne množine moglo biti jamstvom za to, da u pojedinom slučaju nije počinjeno djelo samovoljnog postupka.

Zanimljivo je i to, da je isto uređenje zabilježeno u Tripartitu, to jest u zakoniku zajedničkom Hrvatskoj i Slavoniji s jedne, i Ugarskoj s druge strane. Pod ugarskim kraljevima su naše stare župe, lokalne, a ne, kako se pogrješno tvrdi još danas, plemenske grupacije, spojene po četiri-pet njih u jednu županiju. Na čelu županije je stajao župan, koji je imao vršiti suđenje u županijskoj skupštini, zboru svih pripadnika pojedine županije. Suđenje se je vršilo po običajnom pravu, a cijelo je slobodno stanovništvo imalo biti kod samog suđenja.

Tom svojom prisutnošću svjedočio je zbor županijskog plemstva (jer su samo plemići, pripadnici pojedinih punopravnih plemena, imali pravo glasa i prigovora), da se je suđenje zbilja vršilo po starim običajima.

No, kad jednom znamo, da je običajno pravo imalo prevlast pred pisanim zakonom, možemo odmah lako i utvrditi, u čemu je sastojala zakonodavna vlast pojedinih narodnih kraljeva. Od naših narodnih vladara imamo priličan broj listina. Ove sadržavaju uglavnom izuzetke od vršenja običajnog prava. Ali su ti izuzetci obično ograničeni na neke osobe ili na neke gradske ili plemenske zajednice. I takvi se izuzetci ne izdaju samo na

osnovi kraljeve odluke, nego u nazočnosti i valjda uz sudjelovanje plemenskih i dvorskih dostojanstvenika. Kralj je dakle mogao prihvatiti takve odluke samo pod kontrolom. Ali i takve pod kontrolom i s pristankom plemenskih vlasti prihvaćene odluke morale su u nazočnosti naroda pojedine župe izvršiti županijske vlasti. To znači, da se je i nakon odobrenja plemenskih i dvorskih dostojanstvenika još uvijek mogla uskratiti izvršivost kraljevim odredbama, kad bi se naknadno utvrdilo, da se ne podudaraju s lokalnim običajima.

Kako vidimo, nije kraljev zakon ništa značio, dok nije izvršen s izričitim ili tihim pristankom samih pripadnika pojedine županije. Pa i onda, kad je pojedinac mislio, da mu je kraljevom odredbom učinjeno krivo, imao je sam pravo, da se oružanom rukom opire njezinu izvršenju, a župske bi vlasti, odnosno po kasnijem razvitku više sudske instancije, odredile, da li je kraljevom odredbom zbilja povrijeđeno koje starije pravo.

Sve se te pojedinosti, koje proizlaze iz proučavanja procedure prilikom izdavanja listina u vrijeme naše narodne dinastije, ponavljaju, dakako u znatno izrađenijem obliku i u ugarskom trodjelnom zakoniku, tako zvanom Tripartitu.

Kod Madžara je naime jednako kao i kod nas utvrđena prevlast običaja nad zakonom. Zakon je izdavao doduše kralj, ali nakon postignutog saborskog odobrenja. Na isti su način i kraljevu darovnicu, raspolaganje državnom zemljom na osnovi punomoći, dobivene prilikom krunidbe, morale izvršiti županijske vlasti u onoj županiji, gdje su se nalazila poklonjena dobra. Zakon i darovnica stupali su naime samo onda zbilja na snagu, kad su se podudarali s pravnim stanjem zemlje, u kojoj su se imali izvršiti. Uz to je važan i dalji razlog, da su zakon i povlastice bili izraz odluke pojedinog vladara i da su bili na snazi, samo dok je on bio na vlasti ili u životu. Poslije njegove smrti su se i zakon i darovnica morali obnoviti, osim ako su izvršenjem već stupili na snagu, to jest, ako su već prešli u običaj. Tek onda naime kad je zakon prešao u običaj, činio je sastavini dio običajnog prava i uživao s time sve njegove prednosti.

Otud se razvila potreba, da novi kralj potvrdi odredbe i darovnice svoga prethodnika. Za hrvatske je narodne dinastije po svoj prilici taj zahtjev otpadao, kad je kruna prelazila od oca na sina. Novi kralj je naime kao krvni nasljednik predašnjega naslijedio od njega ne samo sva prava nego i sve obveze. Ali, kad je na prijestolje dolazio čovjek, koji nije sa svojim prethodnikom stajao u krvnom srodstvu, smatralo se je potrebnim, da novi kralj prilikom svoga stupanja na prijestolje izričito potvrdi odredbe izdane prije njega. U Hrvatskoj su listine Petra Krešimira morale biti obnovljene pod Dmitrom Zvonimirom. Kasnije je Zvonimirove listine morao potvrditi posljednji Trpimirović Stjepan II. Kad se Koloman Arpadović okrunio hrvatskom krunom (postquam coronatus fui) u Biogradu na moru, krunidbenom gradu hrvatskih narodnih kraljeva, tražile su od njega časne sestre samostana sv. Marije u Zadru, da u svome novom svojstvu hrvatskog kralja potvrdi onu darovnicu, koju im je najprije izdao Petar Krešimir, a zatim Zvonimir.

Zahtjev, da se odredba predašnjega kralja, ako je imala dobiti valjanost, mora izričito obnoviti pod njegovim nasljednikom u trenutku, kad je stupio na prijestolje, vrijedio je i u Ugarskoj u vrijeme Arpadove dinastije. Poslije kraljeve smrti se je naime poništavao njegov lični pečat, a novi je kralj dobivao novi pečat nakon svoje krunidbe. Pečat je pak bio predat na čuvanje kraljevu kancelaru to jest dvorskom biskupu, koji je s dvorom putovao po kraljevini, kad je god kralj to trebao za vršenje svojih vladarskih poslova. Promjena pečata je značila poništavanje svih listina, izdanih s pečatom predašnjega kralja. Stoga je poslije krunidbe novoga kralja nastala prava navala molilaca, koji su tražili, da im se obnove stare povlastice. Kao dokaz za to morali su molioci izručiti listinu, koju im je izdao predašnji vladar. Samostani, koji su to morali činiti, čuvali bi se od posljedica gubitka starije listine tako, da su naprosto dali sastaviti kopije knjiga, u koje su unijeli prijepis svih povlastica i darovnica, izdanih u prilog pojedinog samostana.

Obično je kralj izdavao darovnice svojim slugama zato, što su mu bili pri ruci kod vršenja vladarskih poslova. U samoj

darovnici je redovito zapisan uzrok darivanja. To se je tražilo osobito onda, kad je kasniji kralj pokazivao želju, da ispita, ne samo vanjsku, nego i unutrašnju opravdanost pojedine listine. To je za vladavine rasipnoga Andrije II. češće činio njegov sin, slavonski herceg Bela. I da bi se branili od takve mogućnosti, prisilili su ugarski i slavonski velikaši kralja Andriju, da im izda svečanu povelju, u kojoj je obećao, da ne će više dirati u izdane darovnice. Tu je svečanu povelju morao Andrija potvrditi, isto onako kao i bizantski carevi, zlatnim pečatom, i zato se ona zove Zlatna bula. No kod sastavljanja Zlatne bule nisu samo sudjelovali kasniji velikaši, nego kako se vidi po sadržaju te povelje, i članovi starijega plemstva, pripadnici onih praplemena, koja su bila udarila temelj hrvatskoj, odnosno u Podunavlju, ugarskoj državi. Ti su se naime pripadnici starog plemstva uznemirili zbog toga, što je kralj, odlikujući svoje sluge, uveo nekoliko osjetljivih iznimaka u vršenju starih običaja. Da bi se uklonila mogućnost takvih zamašnih promjena, dali su plemići uvrstiti u Zlatnu bulu jedno staro svoje pravo, pravo opiranja kraljevim naredbama, koje bi bile u suprotnosti s dotadašnjim običajima. To pravo opiranja nije ustanovljeno Zlatnom bulom, jer je svaki županijski sud imao još prije izdavanja Zlatne bule pravo, da ispita pravnu osnovanost kraljevih naredaba i da im u slučaju, da ona nestane, uskrate izvršenje. Sada je to pravo pojedinog župana prelazilo na pojedinca. Svaki je pripadnik plemstva, a samo pripadnik plemstva se je mogao smatrati punopravnim pripadnikom samoga naroda, imao pravo oružanom silom protiviti se izvršenju presude kralja ili suda. To je opiranje ili odbijanje bilo doduše samo simbolično, ali je proizlazilo zapravo iz staroga plemenskog prava. Kralj se nije smio smatrati povrijeđenim, ako je pojedini plemić ustao u obranu svojega na običaju zasnovanog prava.

U doba, kad su vladari pokušali vladati bez sudjelovanja plemstva i dapače protiv njega, kad se izbjegavalo sazivanje državnog sabora, i kad su kraljeve naredbe, oslanjajući se na jaču brahijalnu silu, mogle izvojštiti svoje izvršenje, nastala je težnja, da se zakonu pripisuje jači, a običaju slabiji položaj. Tu

je apsolutna kraljeva vlast stajala u suprotnosti prema vlasti plemstva, osnovanoj na starom običajnom poretku. Kralj je sada, okružen školovanim pravnicima, zastupao stajalište, da pisani zakon ima prednost pred nepisanim, i da se zakonodavstvu samoga kralja ili kralja sa saborom ima dati preča važnost.

Prepirka je o tom dobila kod nas kao i u Engleskoj obilježje načelne političke podvojenosti. Za prevlast zakona su bili pristalice apsolutizma, za prevlast običaja pristalice staleške vlasti. U ugarskoj i hrvatskoj povijesti je krajem 15. stoljeća došlo u tom do odluke. Protiv apsolutističkih težnja Matijaša Korvina je za njegova nasljednika Jagelovića Vladislava II. prevladalo običajno pravo. Vladislav nije samo vladao Ugarskom, nego Češkom, Hrvatskom i Slavonijom. Jagelovići su usto vladali Poljskom i Litvom. Sve su to bile zemlje, u kojima je običajno pravo imalo prednost pred pisanim zakonima i u kojima je vladar bio u svojim odredbama zavisan od staleške skupštine staroga plemstva. Pravo dakle, koje je zabilježio u Tripartitu Stjepan Werböczy, Stjepan iz Vrbovca, nije madžarsko pravo, kako se to tvrdilo s neke strane dosta odrješito, nego je to pravo, kako su ga razni osvajači već našli u krajevima Podunavlja i Dinarskih planina; to je običajno pravo iz pradavnine, sačuvano upornom dosljednošću kroz tisućljeća, žilavo branjeno protiv samovoljnosti vladara, zadojenih idejom vrhovne vladarske volje, dok nije g. 1850., u vrijeme Bachova apsolutizma, podleglo, ali i to nepotpuno, udarcima novoga zakonodavstva.

Vrijedno je letimice ogledati taj razvoj na osnovi Tripartita. Pravna vrela dijelimo na unutrašnja, neizražena, i vanjska, formalno izražena. Kao unutrašnje pravno vrelo smatra Tripartit običaj, to jest ono pravo, koje je posvećeno dugogodišnjom sudskom praksom. Za to se pravo svakako tražilo, da bude razborito, a pod tim se razumijevalo, da se imaju izvan snage staviti običaji, koji, kako bismo danas rekli, ne odgovaraju duhu vremena. I dok je običaj razborit, može ne samo da se održi pored razboritog zakona, nego i da ga s vremenom ukine: za to se tražila sudska praksa u trajanju od bar deset godina. Običaj treba da bude više puta ponovljen, a u njemu treba da dolazi do izra-

žaja suglasnost samoga naroda (consensus totius populi), to jest cjelokupnog plemstva, jer je samo plemić po starom shvaćanju pripadnik jednog praplemena ili pripadnik naroda prema neplemiću, pripadniku puka. Narod i puk, populus i plebs, znače s jedne strane punopravno plemstvo, a s druge mnoštvo, koje nije uživalo punoću prava.

No ni suglasnost naroda ili pripadnika plemstva ne može se utvrditi odjednom, nego, kako vidjesmo, na osnovi duge prakse. Zato su pravnici tvrdili, da zakon postaje odjednom, dok običaj nastaje postepeno. No taj postepeni običaj služi za tumačenje zakona (virtus interpretativa). Običaj daje zakonu pravi značaj i može ga čak ukidati (virtus derogatoria). Tako može kasniji običaj ukinuti redovito oglašeni i zbilja prije već izvršeni zakon. Može doduše i zakon staviti neke običaje izvan snage, ali samo na osnovi sudske prakse, to jest na osnovi pretpostavaka, koje bi i u slučaju nepostojanja zakonske norme, urodile posljedicom, da se stariji običaj ukine.

No i zakon, kakve god vrsti bio, prinudni, dopusni ili dispozitivni (prepušten sporazumu stranaka), treba da bude primijenjen, i tu dolazi do izražaja suvremena vlast županijskog zbora, Župan je naime bio pozvan, da primijeni zakone i odredi na osnovi suglasnosti županijske skupštine, da li se neki zakon ima uopće primijeniti. On može dakle naprosto odreći izvršivost jednome redovito oglašenom zakonu, oteti mu dakle podlogu za pravnu valjanost ili naprosto ukinuti ga bar za svoje područje. U tome svojstvu se je županijska skupština imala sastati svaka dva tjedna ili bar svakog mjeseca jedamput. Skupštini predsjeda župan ili podžupan, a uz njih imaju biti četiri suca i prisjednici, koje bira sama skupština iz svoje sredine. Kako su županije ujedno vojne i financijske vlasti, kako samo od njih zavisi, da li će se zakonska odredba izvršiti, može se svakako reći, da je njima povjereno čuvanje i dalje trajanje običaja. No i onda, kad se u saboru ima zaključiti zakon, dužnost je županijskih skupština, da šalju u sabor svoje zastupnike i da tim zastupnicima dadu točne upute. Sam je kralj u nekim

slučajevima tražio, da županijski zastupnici rade po dobivenom ili naknadno zatraženom ovlaštenju.

Samo onda, naime, kad su županijski zastupnici pristali na neku zakonsku odredbu, moglo se očekivati, da će te odredbe biti zbilja izvršene u županijskom sudovanju, jer županija ima pravo kontrolirati vladu i uskratiti posluh naredbama, za koje misli, da su protivne zakonu ili običajima. Nije doduše bilo dopušteno svako protivljenje, te se je župan izlagao neopravdanim protivljenjem optužbi zbog nasilja. Ali se nasilje moglo počiniti samo onda, kad se je župan protivio zakonitoj i pravednoj zapovijedi. Zapovijedi kralja ili kraljevskog namjesnika, koje bi bile u protuslovlju s običajima ili sa zakonom, nisu smjeli poslušati ni župan, ni podžupan. Dapače, ako su dopustili izvršenje jedne protuzakonite ili protuobičajne naredbe, mogao je svaki plemić te županije podići remonstraciju usmeno ili pismeno i time postići odgodu izvršenja naredbe. O takvoj remonstraciji je imao posljednju riječ u Hrvatskoj ban, u Ugarskoj palatin. Ban i palatin su naime bili posrednici između kralja i kraljevstva, to jest između vladara i sabora, skupštine cjelokupnog plemstva, kao pripadnika punopravnog naroda, jedinog nosioca javne vlasti prema nosiocu izvršne vlasti.

No osim prava javne remonstracije imao je pojedinac i pravo protiviti se izvršenju sudske presude tečajem parnice, koja se protiv njega vodila. To se je protivljenje temeljilo obično na stvarnim razlozima. Tako je zabrana izvršenja pravomoćne presude (prohibitio) počivala na pretpostavci, da je stranka, koja je izgubila parnicu raspolagala sebi u prilog novim, prije toga nepristupačnim dokaznim sredstvima. Ali je već opiranje izvršenju presude (oppositio), koje se očitovalo nekom prijetnjom ili simboličnim mahanjem oružjem, išlo za tim, da se ustanovi povreda običaja ili zakona tečajem parbenog postupka i da se zapriječi povreda pravnog poretka. Pa i odbijanje (repulsio), koje se vršilo tek u drugostepenom postupku, išlo je za tim, da stranci ne samo omogući donošenje novih dokaznih sredstava, nego i da traži lijeka od pretrpljene nepravde putem povrede običaja ili zakona.

Sve su dakle te ustanove imale istu zadaću: da brane dalji opstanak starih običaja, ili, što se zapravo pod tim razumijevalo, da očuvaju ustavnost od neopravdanog miješanja izvršne vlasti, da brane prava kraljevstva pred pravima, koja je sebi prisvajao vladar. Za očuvanje toga pravnog poretka služio je suverenitet županijske skupštine, koja je mogla ne samo otkloniti izvršivost pojedinog redovitog oglašenog zakona, nego i zabraniti utjerivanje poreza.

U kratko: zakon i običaj imaju dva predstavnika. Zakon potječe od kralja, običaj od naroda. I, budući da su pripadnici naroda, populus, samo pripadnici hrvatskih plemena ili plemići, dok je ostali dio stanovništva Hrvatske puk ili plebs, a narod zastupaju njegovi pripadnici, okupljeni u saboru, možemo sigurno reći, da je čuvar zakona kralj, a čuvar običaja sabor. Između kralja i sabora stoji kao posrednik ban.

Ako dakle kralj ima namjeru, da izda nove zakone, koji bi se mogli kositi s običajima, ima za to tražiti ovlaštenje sabora. Ali to ovlaštenje može on tražiti samo s banovim posredovanjem. Sabor će se naime sastati samo na osnovi banova poziva. Članovi hrvatskog naroda ili pripadnici plemstva, ili plemići, što je jedno te isto, nisu naime dužni, odazvati se kraljevu pozivu, jer je narod u staroj i sredovječnoj Hrvatskoj suveren, te će se kao takav odazvati samo pozivu onoga čovjeka, koji ima posredovati između kralja i kraljevstva, između vladara i sabora, a to je hrvatski ban.

Do sabora dakle stoji, da kraljeva odredba prijeđe u običaj, da dobije isti značaj kao svaki drugi od naroda priznati običaj. A da je to potrebno, vidi se po ustanovi kraljeve donacije.

Kralj je kao nosilac krune, kao posvećeni predstavnik državne vlasti imao pravo raspolagati državnom slobodnom imovinom, imovinom, podređenom samoj kruni. Ali je takva darovnica morala imati kao pretpostavku neke zasluge, stečene prema kralju i kraljevstvu. I da darovnica stupi na snagu, trebalo je od značaja kraljeva zakona uzdići u značaj narodnog običaja. A to se je moglo dogoditi samo uvođenjem donatara u novi posjed. Donatar je naime samo na osnovi uvođenja u po-

sjed postao pripadnikom plemstva, i samo time, da ga je plemićka skupština primila u red plemića odnosne županije, postala je donacija municipalni običaj (municipalis consuetudo) i dobila konačnu pravovaljanost. To se je uvođenje donatara u posjed moralo vršiti uz osobite svečanosti. Plemstvo županije morao je pozvati sam župan, da sudjeluje u primanju novog plemića. Župan i predstavnik vjerodostojnog mjesta imaju pozvati svakog, koji bi imao razloga, da se protivi kraljevoj odredbi, da to objavi u roku od petnaest dana, petnaest sudbonosnih dana (dies fatales). Usto je donacija morala biti i dalje pravomoćna, da se može kao i svaki drugi zakon izvršiti kroz godinu dana, otkako je izdana.

U vrijeme apsolutizma, kad je izdan austrijski građanski zakonik, podređen je običaj zakonu. Običaj je imao vrijediti samo toliko, koliko je to zakon dopuštao. U vrijeme staleške slobode bio je taj odnos obratan: zakon je imao vrijediti samo toliko, koliko je to običaj dopuštao. U vrijeme apsolutizma je dominirao kralj, u vrijeme plemenske i plemićke ustavnosti je dominiralo kraljevstvo, oličeno u kruni, koja je, kao znak sporazuma između kralja i kraljevstva, stavljena prilikom svečane krunidbe na kraljevu glavu. Ali je ta kruna stavljena na njegovu glavu pod jednim strogim uvjetom: da kralj svečano i bjelodano obeća i da to pismeno obećanje potpiše, da će, dok bude vladao, poštivati i čuvati običaje kraljevstva. Kralj je bio kraljem, dok je te običaje poštivao. S nepoštivanjem običaja prestala je njegova vlast. A svaki, tim nepoštivanjem povrijeđeni pripadnik naroda ili plemić, imao je onda pravo, da uzdignutom desnicom prosvjeduje protiv kraljeve odredbe i da zaustavi njezino izvršenje — ius resistendi Zlatne bule. Ali to nije bilo samo pravo opiranja, nego pravo pripadnika hrvatskog naroda da brani svoju slobodu oličenu u običajima, koji su mu od starine predani.

PJESMA

1940.

Htio bih pjesmu napisati,
ali se bojim riječi.
Zašto se bojim? Nitko me
ni u čem
nimalo ne priječi.

O suncu možemo pjevati,
o pticama, o moru.
možemo i rano ustati
i opjevati zoru.

Možemo i djevojke
slavit u apoteozi.
Možemo se pokloniti
Panu i vinovoj lozi.

Smijemo koliko hoćemo
kovati srok i rime.
Po redu možemo opjevat
proljeća, ljeta i zime.

Smijemo sve.
Tek ono, što nas tišti
i što za stihom vrišti,
ne!

7. rujna 1940. *Miroslav Feldman*

MILE BUDAK, ZAGREB

DOLAROV UNUK

Snijeg je padao nekoliko tjedana sve na mahove, koji su trajali i po više dana, te je na nekim mjestima dosegao visinu iznad jednog metra, a bilo je mnogo nameta od visine seoskih kuća. Dva dana prije Badnjaka je prestao padati, oblaci utanjili, te je sunce češće sramežljivo probijalo i bacalo poglede na te bijele podvelebitske ljepote. Stisla je suha, ljuta ciča zima, da je drveće bez prestanka pucketalo, ptičice zanijemile i zavukle se u stogove sijena i u štale, a ljudi izlazili ispod krovova i od vatre samo kad su baš morali i kad se ne bi dalo dalje odgađati.

Studen je mamila suze na oči, hvatala ih odmah ispod vjeđa i nemilosrdno ledila, hvatajući se svega, što bi zatekla nezaštićeno i nezamotano, te se činilo, da će ljudi izgubiti i uške i nosove, koje nijesu mogli nikako dovoljno zaštititi. Nijesi mogao vidjeti izvan kuće čeljadeta, koje nije cvokotalo kao u teškoj groznici, osjećajući stravu, koja te hvata u osjećaju nemoći bez kraja i pomoći. Činilo se, da će se smrznuti i duše u tijelu, a kamo li ne tijelo — tolika je bila studen. Još je bila jedina sreća po taj narod po seoskim potleušicama, što nije bilo bure. Vladala je tiha, mirna, prodorna studen, koja je zavirila u svaki kutić polako i oprezno, bez štete, bez pustošenja i razvaljivanja, kakvim bura obilježuje svoje putove.

Na sam Badnjak se sunce pokaza i ostade duže izvan oblaka, a studen popusti toliko, da su ljudi mogli slobodnije izlaziti i lakše se kretati na slobodnom zraku bez neposredne opasnosti, da će im se smrznuti koji dio tijela.

Bez dogovora i savjetovanja, bez razmišljanja i oklijevanja svi se dadoše na odbacivanje snijega sa prolaza i putova, te na priređivanje torina za sitno blago, jer je svakom bez ikakova izuzetka lebdjela pred očima spoznaja, da sutra počinju najveći blagdani, koje treba provesti ne samo što veselije i udobnije nego i što mirnije, sa što manje dnevnih težačkih poslova. Svaki je domaćin mislio u prvom redu na sebe i svoju kuću, no seoski

je starješina mislio na sve, pa je bacio oko i na putove, koji ne vode ni ispred čije kuće, i pozvao ljude, da i njih prokrče.

— Mi bi mogli i samom prtinom ka' vukovi — govorio je starješina — al nam more doći i stranjski čovik, pa j' sramota. Ne velju ja, da triba praviti kolnik, al jope — tako!

Ljudi su ga poslušali — tko rado, tko nerado i gunđajući. Put je bio prilično raskrčen prema crkvi, a u ostalim je smjerovima ostalo onako, kako je baš morao probijati, tko je trebao

Starješina je bio ljut, al se nije usudio mnogo prigovarati, jer bi mu koji mladić mogao bezobrazno odgovoriti, a on nije više ona stara poštena vlast i čast, pa da može derana i pred njegovim rođenim ćaćom odalamiti štapom i opsovati. Sad njega ne slušaju nego samo trpe.

— Da vam je živ pokojni vridni Mijatina Miš, krstio bi un vas drugačije, al bi i vami drugačije tice pivale, vrag iz vas zapiva'! — znao je on češće govoriti, kad bi ga koji razljutio, jer ne bi htio poslušati, što je za korist svih. Sve bi mogao podnositi — i neposluh i glupost i lijenost i umišljenost — al kad bi se koji počeo razbacivati kojekakovim tuđim riječima i bezobrazlucima, ne bi se mogao svladavati, pa bi posve nagonski zamahnuo svojom teškom krȉvom i jedva se u zadnji čas svladao, da je svom snagom ne spusti kao na medvjeda, vićući: — »Gade, skote, sram te bilo tvog vridnog pradida! 'Esi to naučije, služeći kod tog cara?!«

Ovog je puta išlo sve kao po loju, jer se je i u onima najnerazboritijima probudio osjećaj starih nagnuća, starih ljubavi i poštovanja starih dobrih svetinja, pa je svaki bez ustručavanja izvršio i više nego bi bio morao, jer je htio, da i susjedna sela, kad budu prolazila, vide, kako su se ovi ovdje postarali, da urede putove i prtine. Svi su zaboravili, da su neki počeli gunđati, pa se pritajiše, te bi starješina bio morao povjerovati, da su svi upravo sretni, što mogu izvršiti njegovu zapovijed. On je znao, kako je uistini, no nije mu bilo ni do čega drugog do — vanjskog lica, pa je bio sretan, što je tog puta sve išlo — doista kao po loju, kako ti samo duša može poželjeti . . .

Na Božić, Stjepanje i Ivanje su ljudi sve staze i prtine na široko i duboko razgazili, a oko crkve svetog Roka bilo je sve tako

utabanano, da se je pričinjalo, da je zemlja samo pobijelila, a snijega ni da nema. Od crkve prema Brklji cesta bila također utabana po cijeloj širini, jer su se tuda natjeravali momci iz nekoliko sela s one strane, idući na ponoćku, a poslije na misu i blagoslov po danu tako, da je cesta bila za dobra pola metra viša nego li doista jest, ali inače — ravna, koliko je ravna ploha snijega, koju učeplju momačke noge u trku i poskoku.

Nebo je bilo neprestano prikriveno laganom naslagom oblaka, upravo koliko je bilo potrebno, da ostane nepromijenjena studen u snazi. Ljudi se nijesu bojali izlaziti ispod krova, ali se nije nitko ni zadržavao vani dulje nego li je baš morao, jer je studen smjesta hvatala za nokte i ušesa, ne gubeći ni jednog jedinog trena. Stoga su putovi bili pusti i samo se na duge razmake vidio sad tu, sad tamo čovjek ili žena, kako u najvećoj žurbi obavlja nužni posao ili nekuda hita, da se začas izgubi.

Na četvrti dan Božića došao je Marko dida Duje sa ženom i djecom, da u svom rodnom mjestu provede nekoliko dana, kad već nije mogao tu biti na sam prvi dan Božića. Razapinjala ga pusta želja, da se nadiše toga zraka, kojemu nema jednakoga nigdje na svijetu — razumije se, kad se radi o Markovim plućima i o njegovu raspoloženju. On je tvrdio, da isto tako osjeća i njegova žena i njegova djeca, a oni su mu potvrđivali i s vremenom doista počeli svi isto tako i osjećati, te su došli u očev rodni kraj s beskrajnim veseljem i oduševljenjem, i ako su bili svijesni, kakva ih zima tamo čeka. Smjestili su se kod svog prijatelja — a prijatelji su sa svakim čovjekom i sa svakim kamenom i sa svakim drvetom! — smjestili su se kod gostioničara Šiplete. Njihova je djedovska kuća već davno porušena, jer su svi otišli i razišli se po bijelom svijetu, pa kad su se sada navraćali, morali su vazda tražiti gostoprimstvo kod kojeg susjeda, osjećajući, da je ta svaka kuća — njihova očinska kuća, jer je tu, u tom njihovom pradjedovskom zajedničkom gnijezdu.

Šime Markezanov ih je sa saonicama dočekao na kolodvoru i nešto poslije tri sata popodne su svi sjedjeli u toploj velikoj sobi. Marko je sutradan zorom ustao i pošao u selo, gdje mu je negda bila kuća.

— Možeš, dušice, sutra ići — reče mu žena. — Prevelika je studen.

— Samo ću preletjeti tamo i natrag, da me želja mine — odgovori Marko i nestane, udarivši dragim smjerom, gdje mu je bilo pradjedovsko ognjište. Išao je žurno kao vjetar, proživljujući u naletu djetinje uspomene, kad je tim istim putem po snijegu i ledu kao i po najvećoj ljetnoj žezi prolazio u školu i iz škole. Javio se je svim susjedima, kod svakoga morao na čas sjesti i pustiti, da ga počaste — božićnjim ostatcima, koji su i nuđeni i primani s najvećom srdačnošću. Kako je obilazio susjede i rođake, vratio se drugim putem k svome stanu. Nije našao u kući žene i djece, jer su otišli u posjete kumi Mandici.

— Moja se žena nije bojala studeni?! — reče on, smiješeći se.

— Daaa! Prava j' žena tvoja gospoja, moj Marko, da joj para nema! — odgovori stari Markezan, naglašavajući svaku riječ. — Ne gospodi se ta, neg kun da j' odresla pod Peršincem, Bog je poživije i sto puta blagoslovije svaku njezinu stopu. Veli: »Kad je moga' moj Marko otići daleko, mogu i ja sa dicom tu blizo« — uze curice i ode ka u svate!

Marko se opet dobro zakopča, natakne rukavice na ruke i iziđe van, pa udari prema Brklji pred ženu i djecu. Mislio je, da će ih još zateći kod kume Mandice, pa će tako i on odmah obaviti dužni posjet. Pošao je veoma žurnim koracima i skoro naletio na nečijeg dječačića, koji je išao istim smjerom, noseći na leđima punu torbicu. Na njemu su bile bijele platnene gaće, kratka vunena majica, kapa, torbica na leđima, jednostruka obuća u opancima i ništa više.

Kad ga je Marko stigao, mali je jedva pomicao nogu preko noge, cvokotao zubima i istiskivao nekakove nerazumljive glasove, koji nijesu bili ljudski, a nijesu bili ni životinjski. Marka su podsjetili na cvilenje maloga psetanca, kad ga ostave pred vratima, a ono plače i jauče, dok se ne umori i dok mu ne dojadi, da onda polako prijeđe na cvilenje i zapomaganje, a da ne otvara usta.

— Kuda ideš, mali?! — upita ga Marko.

— Ajme meni! — promrsi mali umjesto odgovora. Niz lice su mu tekle suze i smrzavale se, a ruke je držao pod majicom tako, da je od toga imao posve otkrivene slabine i donji dio trbuščića. — Ajme meni, iđem k Brklji. . . . K Brklji po tri dinara kave i dva dinara cukra . . .

*

Kad je Nikola Grgajlin došao iz Amerike, donio je hrpu novaca i — pola Veljbabina posjeda. Drugu je polovicu kupio njegov šurjak Paviša Josičin, koji je bio s njim skupa u Americi, s njim skupa radio, s njim skupa zaradio i s njim se i kući povratio. Čim su se naspavali i stresli sa sebe putničku prašinu, obišli su svaki komadić Veljbabina zemljišta i stalno utvrdili, kako će sve među sobom podijeliti već prema osnovi, koju su načinili još u Americi. To im niti nije bilo teško, jer su poznavali svaki komadićak kao i svoju očevinu, s kojom na više mjesta međaši, a gdje ne međaši, znadu ga. Kad su sve obišli, vidješe, da se nijesu varali, kad su pravili svoju diobnu osnovu, te sve podijeliše, a da se nijesu ni s kim savjetovali niti svjedoka prizivali.

Nikola je odvajkada uspravan i ravan kao svijeća, no otkad sjede i na Veljbabin grunat — pa bilo samo i u polovici — još se više uspravi i nekako protegnu.

— Uzolije se ti, Nikola, otkad brstiš Veljbabine živice! — reče mu Mateša podrugljivo.

— Ne brstim ja, jadan Mate, Veljbabine živice, nego svoje žuljiće! — odvraća Nikola samosvijesno i ponosno. — Nisam se ja samo 'ednom prignije, dok sam ovo skupije!

— Vele, da si se i karta', a kartica dobra oranica! — nastavlja Mateša bez milosrđa. Ne zna on o njemu ništa zla, ali se nije znalo ni o drugima, pa kad su ih ovako bockali, svaki se malo pomalo izbrbljao, sve — hvaleći se, da najzad vide svakom povratniku do u najtanja crijeva.

— Vrag i' je privrća i drža' u rukami, a ne ja! — brani se Nikola, ali se ne ljuti. Sve se s visoka podsmjehuje i mjeri Matešu podrugljivo. — Nego, brate, 'ko j' kapac raditi, taj je kapac i zaraditi, a 'ko više voli da ga grije žena nego tvornička peć, taj ne će brstiti ni svoji', a kamo li veljbabski' živica! 'E l' ovako?!

— Da kako bi drugačije, kad ti veliš, da j' tako? Ti si već iz mali' čarapa bio ljudina i muško među momcima, pa tako i nastavije! — govorio je Mateša mirno i ozbiljno, kao da razlaže najozbiljniji predmet razgovora, te tko ne zna ništa iz ranijih godina, ne bi mogao ništa ni opaziti osim — teške ozbiljnosti, kojom su ta dva susjeda ljudikala. Mateša je međutim mislio na svoje i Nikolino djetinjstvo, koje je puno doživljaja i uspomena, a u svim tim doživljajima Nikolica nije nikada bio na strani dječaka odnosno momaka. Najmilija mu je zabava bilo — pletivo, te dok su se njegovi vršnjaci umećali, plovali, ćulali ili krivali, on bi sjedio pod lijeskom i pleo čarape ili natikače. Dok je bio manji, rugali su mu se, dražili ga i izazivali, no kad se on nije ni ljutio ni branio, naučiše se na to i seoski dječačići, nadjenuše mu nadimak, koji ga je svrstavao posve nesumnjivo među žene, i tim je to pitanje bilo riješeno. Na to je sada mislio Mateša, pa nije mogao pregorjeti, a da mu ne spomene s tim prije, što mu je sada Nikola sjeo na prag: Matešina zemlja svuda međaši s Veljbabinom! Negda su im kuće bile pod jednim krovom, jer su Matešini i Veljbabini od istoga panja.

— Kako j' bilo iz mali čorapa — odgovori Nikola mirno — nije nam stalo ni znati, kad vidimo, kako j' sada. A sada j', evo ovako!

— Vele, da si donije novčine ka' blata?!

— A, koliko j', toliko j', al dok je mene, bi' će i dolara!

— Ne moreš i', veliš, potrošiti?!

— Ja tako mislim ... Neg da bi dolarim pripaljiva' lulu!

— A vrag je još vidije lulu pod tvojim nosom?! Neg ako ti se žena propuši! A i to bi moglo biti prije neg da je ti zapališ, pa po tom mogu tvoji dolari biti sigurni, da im se ne će dim pomišati sa dimom od duvana.

Nikola je ograđivao vrtao kraj Matešine kotarine, a ovaj stajao pred konjima, koji su pasli. Mateši je bilo posve jasno, da će netko sjesti na Veljbabinu zemlju, kad nema nikog njegova na ognjištu, kao što mu je bilo jasno i to, da on sam ne može ništa kupiti, jer nije imao novaca, a brat mu je Ivan istom otišao u Ameriku — sve je to bilo jasno, no njemu je ipak bilo

neopisivo bolno i teško gledati bilo koga tu kraj sebe. Kako je god Nikola udarao ćuskijom u zemlju i probijao rupe za kolje, tako se je njemu činilo, da mu netko probija rupe u mozgu. Bio bi volio, da ga može otalen potjerati nego se posvetiti, no nije mogao ništa nego ga — bockati...

— I lipo se debeliš, otkad si na Veljbabinu koritašcu — govori Mateša kao u šali i smijulji se, da još jasnije pokaže, kako je to sve doista samo šala i maskara. To je s tim vjerojatnije, što je Nikolica suh kao trklja, otkad je na svijet zinuo. Nikada se on nije mogao udebeliti.

— A nu! — odgovara on. — I ti bi se udebelije, kad bi te ima 'ko 'raniti. I poživije bi ka' pravi čovik...

— Da se pogodimo nas dva: ti dolare na sridu, a ja usta i krcije, pa — što nam Bog da'! — vikne Mateša. — Ajde, moj dolare, dolarim te i u Mrkobraduši pokrili, da Bog da'!

Neki su slušali to njihovo ljudikanje i smijali se. Nije se nitko miješao, dok ne pade nadimak »Dolar«! Tada svi prasnuše u smijeh i ode od usta do usta to ime. Više nitko nije zvao Nikolu Grgajlina starim nadimkom »Tučica«, kojim su ga krstili drugovi još u najranijem djetinjstvu, kad su čuvali janjce, a to stoga, što je visok, tanak, previjen u pasu, a velika nosa, pa je djecu podsjećao na pokislu mladu puricu. Nije u tom nadimku bilo ni zlobe ni uvrede niti se je Nikola zbog njega srdio. Sada otpade, a zaboraviše i ženski prišvarak, jer je taj otpao već zbog činjenice, da je taj čovjek, čijem su se ljudstvu htjeli zlobno narugati, dokazati zaradom hrpe dolara, da je i te kako potpun muškarac. Osta ime — Dolar, te ga i danas još ponosno i bez prigovora nosi.

Veljbabina je zemlja bila zapuštena, njive iscrpljene, li vade gubave, ograde provaljene, živice podivljale, jer već dugo nije bilo — svoje ruke, koja bi sve to bila milovala, češljala, prala i redila, te se je Dolar sada dao na taj posao punom parom. Pomagao mu je sin Mile, jedinac u oca i majke, uz sestru jedinicu. Kad je Dolar otišao u Ameriku, ostala je Bara s punom kućom sitne dječice, no ubrzo ih prorijedi studen, nečistoća i pošasti, te ostade samo ovo dvoje. Milu je majka i oženila, prije

nego se otac povratio, umoran pod teretom dolara i pretrpljenih patnja, muka i napora. Posve naravno — više nijesu imali djece: ocvala je pusta mladost, klonule su plodonosne snage i oduševljenja, a ostala samo potmula želja za održanjem života. Dolar je osjećao i još jaču potrebu, da sačuva te svoje žuljeve u hrpici, koja bi se, možda, mogla i kopititi ... Tako — barem da ne sahne, da se ne smanjuje, ako već i ne bi mogla da se množi ...

*

Sve je išlo drugačije nego je Dolar želio i sanjao. Pazio je i štedio na svaki cent, no dolara ipak svakog dana sve manje i manje, kao da im nije prijao oštri lički zrak. To ga je ljutilo, a što je išlo dalje, sve ga je više i više zaokupljalo uvjerenje, da je sva nesreća u samoj toj njegovoj porodici. A to mu je bilo posve razumljivo: dok je bio sam u Americi, zgrnuo je golemu svotu, a sada, kad su i ostali s njim, kao da je ta golema svota od leda, koji je pripečen k vatri — topi se, nestaje, bježi, klizi iz ruku, kao da je sam nečastivi u njoj. Po tom je morao sigurno zaključivati, da je svemu zlu kriva obitelj.

Počeše svađe, prepirke, prigovori i vječno nezadovoljstvo.

— Nisam ja tebe rodije, da ti meni krv piješ! — reče Dolar jednog dana sinu Mili posve ozbiljno i odlučno.

— Nisam te ja molio, da me rađaš! — odgovori momak drsko, jer je već i njemu bilo dosta vječnog režanja. Inače niti nije bio zle ćudi baš kao ni stari Dolar. Oba su njih dobri ljudi i da ne bješe među njima dolara, vjerojatno bi bila još puna kuća ostale čeljadi i još punija mira i sloge u teškoj muci, radu i vječnoj oskudici. Išli bi odrasli na rad, slali kući pomalo, a ostali bi se mučili kod kuće i sastavljali kraj s krajem. Ovako je — kuća spala na oca i sina i na hrpu dolara, koji su bjesomučno bježali između njih tako, da je iza njih ostajala svađa i mržnja.

Uzalud je Bara molila i zaklinjala Dolara, da jedinog sina i snahu ne odbacuje, uzalud je plakala pred sinom, da se pokori ocu — svađa je bila tolika, da je mogla svršiti samo diobom. Dao je sinu nekoliko komadića zemlje i staru kuću, a sebi na-

pravio novu kuću i pridržao svu kupovnu zemlju i nešto djedovine.

— Na čem će ti dica živiti, ubije te Bog?! — prigovarala je Bara, kad su bili sami. — 'Oće li ići prositi kraj tolike zemlje?!

— Da'ću im još prosjački štap, ako tribaju! — odgovori on posve suho i odrezano. — Nisam ja po bilom svitu rasipa' svoje crne krvave žulje, da me moja guba povali u Mrkobradušu!

— Ne bluni, jadna te rodila tvoja pokojna Ruža! Izgubi' ćeš to duše, jadna ti sam i kamena i za tobom i za njima — kukala je Bara, ali je sve bilo bez koristi. Nije im htio dati ni komadića više nego li je prvotno odlučio. — I najzad će sve njima. Ne'š ti ništa poniti sa sobom.

— Potlje smrti nek mi čučnu na grob, da bolje trava reste! A dok ja mogu čučniti njima na glavu, nek zinu, ako im nije pravo. Uregula' ću ja nji' ka' carskog paripa! — govorio je Dolar odlučno i sve proveo, kako je bio odumio.

Kad je Mile vidio, da ne može sa ženom i djecom živjeti na ono zemljice, pozajmio je od ujca Paviše nekoliko dinara, uzeo štap u ruke i pošao bez određena cilja s jedinom željom, da nađe mjesto, u kom bi mogao zaraditi, da se prehrani i da može koju malenkost poslati ženi, da prehrani sebe i djecu. Da su još postojale stare mogućnosti, bila bi i njega progutala Amerika, no ovako je bio prisiljen, da ostane u našim stranama i da se muči bez ikakova izgleda, da bi mogao i najkrvavijim radom — zgrnuti i najmanju hrpicu dolara . . .

*

Kako se je sunce spuštalo na upočitak, prema Svetom Brdu, tako je i zrak bivao sve oštriji i oštriji, a lagani su ćuhovi bure klizili sa sjeveroistoka kao zmijski jezici. S burom su letjele zrakom i oštre iglice snijega i zabadale se u sve, na što su nailazile. Jedva im je kamen mogao odoljeti, no stoga je svaki bio kao nakostrušen jež od silnih brojnih iglica, koje su se na njega osovile, ako su ga zatekle gola, očišćena od snijega. Kako bura neprestano mota i vije na sve strane, te nikada nijesi siguran, otkuda udara, tako ona i kamenje sad okiti, da ga za tili čas posve obrije kao najoštrija ustra.

Marko je osjetio prve britke mlazove, stojeći kraj malog i nastojeći, da dozna, što ga je moglo zanimati o djetetu, koje je zatekao u takim prilikama i na tom mjestu.

— A što nošiš u trbici? — upitao ga je, prignuvši se pred njim tako, da ga je svojim tijelom zaklanjao od bure.

— Žito — promrsi mali, cvokoćući zubima i sustežući jecaje. Marka je promatrao s velikim nepovjerenjem i sve se izmicao od njega, tresući se sav kao komad hladetine, kad je izvadiš iz zdjele na tanjur.

— Kakvo žito?! — iznenadi se Marko.

— Pa, žito! — odgovori mali ljutito.

— Kud ga nosiš? — okrene Marko na drugu stranu, kad vidje, da ne može dobiti željeno razjašnjenje.

— K Toši za kavu i cukar.

Marku se zamagli pred očima, kad to ču: ovo dijete, golo i boso po ovakom vremenu nosi torbicu žita trgovcu, da mu za to dade šaku kave i nekoliko grumenčića šećera! Čas je šutio kao okamenjen.

— Čiji si ti, momčiću?! — upita ga istom sada, kad mu se je ta stvar učinila neobično važnom, možda važnijom od svega.

— Dolarov unuk! — odgovori mali, udarajući zubima o zube, da ga je Marko jedva razumio, pa ponovi za njim:

— Dolarov unuk?!

Mali je samo kimnuo glavom nekoliko puta tako jako, kao da mu je na koncu, a ne na čvrstom vratu.

— Pa, zar nije mogao nitko drugi ići po kavu nego baš ti?!

— Ja sam najstariji! — promrsi mali i načini pokret, da će obići Marka i poći prema Brklji.

— Koliko ti je godina?! — pitao je Marko, zaboravivši na studen, koja je sve žešće i žešće hvatala, a bura već počela fijukati kao pomamna.

— Sedam! — odgovori momčić i odlučno zakorači. Marko mu zakrči put, a u to osjeti iza svojih leđa, da netko dolazi. Čuo je na smrznutu snijegu topot.

— Tko je to, ćakane?! — upita ga njegova kći Anica, djevojčica od osamnaest godina.

— Što radi taj momčić tu?! — doletje s pitanjem i mlađa kćerka Janja, no Marko nije ni dospio, da im odgovori, kad stiže i njegova gospođa i odmah se prigne k malome, i stane mu svojim rukama grijati lice, govoreći:

— O ti, mala ptičico, tko je tebe bacio u ovaj užas?!...

Mali je obezumljeno gledao to neobično društvo i tako se čudno počeo ogledavati, da je bilo jasno, da bi najradije pobjegao između njih, samo da mu je dostajala snaga. Marko je u par riječi rekao, koliko je znao, ističući, da je pošao za njima kumi Mandici.

— Sreća Božija, da si se namjerio na ovog siromaka. Bilo bi ga inače pomelo! — reče gospođa, upravljajući i zamatajući maloga u svoj kaput tako, da ga je posve privila k sebi. On se je očito bunio, pa ga gospođa stade miriti: — Ništa se ne boj, janješce! Mi ćemo tebi pomoći.

— Moram ja po kavu i cukar! — promrsi mali.

— Ne boj se za to! — mirila ga je gospođa. — Sad ćeš najprije s nama k Šipleti, da se zgriješ, a onda ćeš, kud hoćeš.

Poslije tih su riječi svi krenuli prema gostionici. Mali je išao, kako ga je gospođa vodila, kaskajući kao opčaran. Samo mu je nos virio iz kaputa, koji je gospođa držala, hodajući posve prignuta nad dijete. Nije im bilo dalje od par stotina koračaja, pa su brzo utekli pod krov. Oko Dolarova se unuka odmah skupiše svi ukućani, a napose Šipletina djeca: Ika, Ana i Đukica, dok su Marko i Joso — kao odrasliji i pametniji momčići! — promatrali izdaleka, što se to događa.

— Ne smijete ga voditi blizu peći — govorila je gospođa, odlazeći u kuhinju, da pomogne domaćini metnuti objed na stol. — Hoćemo li skoro k stolu? — pitala je Macu, odraslu gazdinu kćer iz prvoga braka. Ona je bila vazda u pokretu, vazda u trku kao navijeno kolo, te ju je bilo teško zamisliti osim vazda u poslu i vazda u trku.

— Samo što nismo! — odgovori Maca, smiješeći se svojim bujnim smiješkom, koji joj je njezinih svježih, zdravih dvadeset i nekoliko godina neprekidno palilo na njenim rascvjetanim i raspjevanim obrazima.

Dolarova je unuka htjela gospođa metnuti k ostalima, no Marko je svjetovao, da mu dade jesti posebno, kod drugog stola, gdje će dijete moći nesmetano jesti.

— Bolje j', bolje tako! — potvrđivao je i Šipleta. — Dite bi se užimalo isti, kad bi bilo s nami kod stola.

Malog su međutim curice grijale svojim rukama, nastojeći, da ga posve otkrave i ožive. Malo pomalo je prestao cvokotati, osim što bi se od časa do časa stresao, kao da ga je preskočila smrt. Sav bi se nakostrušio i u neprilici pogledao na svoje nepoznate lijepe prijateljice, koje su mu toliku pažnju posvećivale, da njegova mala graničarska glavica nije sigurno mogla pojmiti, što im je, da se toliko bave s tuđim derančićem. Njemu nije još nitko ništa govorio o pokvarenoj gospodi, pa nije mogao na to ni pomišljati, ali je možda vjerovao, da te curice nijesu pravo pri sebi, kad se brinu za nepoznatog momčića, koji im nije ni iz kuće ni iz sela — kako je on mislio.

Kad je bio objed gotov, gospođa je metnula i pred maloga obilato svakog Božjeg dara, koji se je našao na njezinu stolu.

Dali su mu, da sjedne daleko od peći. Naslonio se je objema rukama na stol i mirno, ispod oka promatrao veoma pozorno to nepoznato društvo. Torbica je bila na klupi kraj njega, pa je od časa do časa bacao i na nju pogled, kao da se želi uvjeriti, da je još uvijek sve u redu.

— Sad se lijepo prekrsti i jedi — rekla mu je Markova gospođa, namičući mu žlicu i tanjur s juhom. — Ništa se nemoj sramiti, nego jedi ko veliki i pravi čovik.

On je samo pogledao tanjur letimičnim, brzim pogledom, da se opet zabavi promatranjem društva. Curicama je namignuo otac, da se odmaknu, što su one odmah učinile tako, da je mali ostao posve sam kod svog stola. Nije se mašao jela, pa ga neki počeše opet nukati.

— Pustite ga na miru i neka se nitko više na njega ne obzire — reče Marko. — Tada će on najprije početi jesti, jer će osjetiti, da ga nitko ne promatra.

Kad je to momčić čuo, ustavio je pogled na Marku i malko se, samo malko nasmiješio. To je bio prvi posmijeh na lijepom

djetinjem lišcu, koje je odmah planulo zdravljem i radošću, da u istom hipu opet poprimi svoj prijašnji posve neizraziti i neodređeni mirni stav. Marko je uzeo čašu, metnuo je pred Dolarova unuka i natočio punu vina, govoreći:

— Kad si s odraslim ljudima, moraš se ljudski i vladati!

Mali se i opet malko nasmiješio, ali se nije laćao čaše, a Marko se je povratio na svoje mjesto i s društvom zametnuo razgovor o božanstvenim zimskim ljepotama Like, samo da odvrne pažnju od malog.

— Švicarska nije nipošto ljepša od Like — govorio je Marko. — Ona je samo uređenija. Kad svaka naša seoska kuća bude tako uredna, da u njoj može ne gospodski nego ljudski pristojno jesti i pošteno prenoćivati svaki stranac, tada ćemo u prometu stranaca uspješno tući sve susjedne zemlje.

— I kad ljudi budu znali, da se sa strancem smije samo pristojno zaraditi, a ne da ga treba ošišati do gole duše — dometne neki drugi.

— Za to treba narod odgojiti i pomoći mu, da se što prije spremi za dočekivanje gostiju — govorio je Marko, promatrajući ispod oka posve nenapadno Dolarova unuka, koji je neprekidno držao cijelo društvo na oku kao uplašena zvjerčica. Počeo je kao posve nesvijesno trgati prstićima mrvice kruha i prinositi ih u usta. Zatim se je počeo igrati žlicom, dok je nije najzad posve lijepo uzeo u ruku i počeo miješati juhu po tanjuru, da je malo zatim kuša. Marko je to sve nenapadno motrio i nenadano podigao čašu, okrenuo se prema malome i rekao posve mirno i ozbiljno: — Zdravo si, momče!

Mali se je trgao i bez ikakova razmišljanja prihvatio svoju čašu, podigao je i odgovorio, gledajući u Marka:

— Bog ti da' zdravlje!

Cijelo je društvo mirno promatralo taj prizor i jedva se suzdržalo, da ne prasne u smijeh nad velikom djetinjom ozbiljnošću. Nije prinio čaše k ustima, nego ju je opet postavio na prijašnje mjesto, ali je počeo srkati juhu.

— Led je probijen! — reče Marko posve tiho.

Mali je doista jeo posve mirno i ustrajno, prelazeći poslije juhe na ostalo, a pritom je nekoliko puta uzeo čašu i popio po gutljaj vina. Pojeo je sve, što je bilo pred njim.

— Hoćeš li još? — upitala ga je gospođa.

— Ne ću — odreza mali.

— A zašto ne ćeš?!

— Tako. Ne ću.

— Jesi sit?!

— Da nisam sit, ije bi još!

— Ti si i prije rekao, da si objedovao i da si sit, a ipak si, vidiš, sve pojeo — odgovori mu gospođa, smiješeći se veoma prijateljski.

— E — odgovori mali posve kratko.

— Zašto si onako govorio?

— Zato!

— Zašto »zato«?!

Dolarov je unuk šutio i zadovoljno se, posve prijateljski i sigurno smiješio, pa Marko ustane i sjedne k njemu, govoreći posve ozbiljno:

— Ja sam tebi stric, pa me se ne boj.

— Ne bojim se!

— Ima li did još dolara?! — upita ga Marko nenadano kao iz topa.

Mali se alčački nasmiješi i ne reče ništa.

— Zašto se smiješ?!

— Veli majka, da j' i njezini' trista dolara otišlo u vitar — odgovori mali staračkim mirom. Trista dolara je bio miraz njegove majke.

— 'E li did propije i prokarta'?!

— Nije, al i' nema. Više nema ništa ni did ni majka.

— Zašto si ti po ovakom išao po kavu?!

— Majka leži, pa joj triba, a nema 'ko drugi ići, pa sam mora' ja — odgovarao je mali posve slobodno i mirno.

— Samo što nije legla u slamu — protumači Šipleta Birt, gledajući Marka.

Svi su slušali taj razgovor osim Markove gospođe, koja je izišla iz sobe i poslije nekoga vremena donijela dva smotčića i metnula ih pred maloga, govoreći:

— Tu su ti kava i šećer!

Mali nije vjerovao svojim ušima, pa najprije baci pogled na torbicu, koja je još uvijek bila kraj njega i puna žita, a zatim na zamotke, za koje mu gospođa reče, da sadrže kavu i šećer, pa uze najprije jedan i poče ga odmatati.

— Evo vidiš! — reče gospođa, shvativši odmah posve točno njegove misli, te razmota i jedan i drugi smotak, da se mali uvjeri, da ga ne vara. Zatim ih opet dobro zamota, odmrsi uzicu na torbici i metne u nju oba zamotka. — Tako. Sad imaš sve, što majka treba.

— Još i varbe tribam — reče mali. — Dva dinara varbe.

— Bit će i to — odgovori gospođa i za kratko vrijeme je bio pred njim i smotčić boje, no istom sada nasta rasprava o pitanju, zašto će majci boja, što će bojadisati. Markova je gospođa dala donijeti boje za bojadisanje sukna, a poslije nekoliko pitanja i odgovora razabraše, da treba boje za bojadisanje zidova. Mali je bio očito veoma zabrinut zbog toga nesporazumka i spremao se, da pođe u dućan i da boju promijeni.

— Ne boj se i ne brini se! — utješi ga i umiri gospođa. — I to će biti u redu.

Kad je doista ispravljena i ta pogreška i ona prava, potrebna kesica boje bila u torbici kraj šećera i kave, a pod tim zamotcima sve, netaknuto žito, Dolarov je unuk mislio, da sanja, i počeo se spremati, da krene kući. Bog zna, nije li se u njegovoj glavi porodila misao, da je ipak dobro krenuti, dok je torba još u stanju, u kakvom jest, jer — tko zna, što bi se moglo s njom još dogoditi, kad je već jednom krenula u carstvo čudesa. Svakako, ustao je i počeo prtiti torbicu.

— Čekaj još malo — ustavi ga gospođa u poslu i donese bijelu suknenu maju svoje Anice. Tu je maju ona sama isplela za kćerku, koja joj se je neobično veselila, jer je bila veoma lijepa, a bijela kao snijeg. Sad ju je gospođa obukla na Dolarova unuka, koji je s velikim zadovoljstvom pružao ruke i sa zado-

voljnim smiješkom promatrao, što se to s njim događa. Bilo je očito, da je pomišljao na čarolije, vile i anđele, jer toliko iznenađenja poslije onakoga užasa u snijegu i ledu — ne može biti bez velikih čudesa. Rukavi su mu bili predugački skoro za cijeli pedalj, no samo je koristilo, da budu zavraćeni, jer mu je bilo tim toplije. Duljina mu je posve odgovarala: maja je sizala do ispod listova tako, da ga je ovila svega kao bundica.

Zadovoljno se je ogledavao, a smiješak mu više i nije silazio s očiju, te su mršavi obraščići poprimili posve novu boju, kao da i nijesu oni isti, koji su se do pred kratko vrijeme smrzavali na podvelebitskoj buri. Iznenađenje je postiglo najviši vrhunac, kad mu je šumar Mima, koji je također bio tu sa svojom ženom, zamotao u komadić papira deset dinara i stavio mu ih u torbu među ostale zamotčiće.

— Reci Dolaru — podvikne Markezan, smijući se — da mu to vridi četri mala cekina! Četrdeset kruna!

Mali nije razumio, što je to did Markezan htio reći, pa nije ni obratio pažnje na njegove riječi, nego je i opet pokušao, da uprti torbu. Sada su mu pomogli i ostali, a Mima se ponudio, da će on ispratiti momčića veći komad puta, da mu bude lakše.

— Reci majki, da mi ne treba vratiti maje — reče mu Markova gospođa. — To je sada tvoja maja.

— 'Oću, 'oću! — odgovori mali, a oči mu sijevnuše novim žarom zadovoljstva. — Re' ću joj, da j' maja moja!

*

Studen je bila još oštrija nego prije, jer je bura nemilosrdno brijala i udarala oštrim iglicama snijega u lice kao paklenskim zubićima.

Šumar Mima je maloga pridržavao, kad bi posrnuo, a pokušavao je i da razgovaraju, no to su bili posve uzaludni pokušaji, jer je ubrzo i njega prošla volja, da govori, a djetetu uopće nije bilo ni jednog časa do toga. Čim je izišao pred kuću, osjetio je udarac bure kao pljusak bezbroja najfinijih bičeva, koji su ga nemilosrdnom snagom opleli po licu, pa se je stulio, ruke zabio u rukave, kako ga je uputila Markova gospođa, i kaskao, što je najbrže mogao.

Mima ga je pratio do na vrh Pucalovića Klanca, a tamo je našao Stipana Pešanova na prtini, kako se baš spremio prema Dolarovu selu. Njemu je predao svog malog suputnika, da ga odvede do kuće.

— Zbabna mu mater, pa poželila žlicu kave — tumačio je Stipan veoma prijateljski tu nepriliku s malim Dolarovim unukom. — I kako bi drugačije mogla dite slati, da gubi glavu?! A Dolar joj ne bi da', da joj je spram glave.

Šumar je šutio, jer nije htio, da se miješa u tu seosku veliku politiku. Dobrohotno se je, svom običaju, smijuljio, potapšao maloga po ramenima a Stipana ponudio cigaretom.

— Ne bojte se vi, gospodine vešteru — uvjeravao je Stipan — ja ću maloga pridati uprav u kuću.

— Nema li Dolar, zbilja, više novaca?! — upita Mima.

— Vragu solda, gospodine, koja j' još u njeg! — odgovori Stipan, smijući se. — Kad je doša' iz Čemerike, veli: »Dok je mene, bit' će i'!« — pa potroši i svoje, potroši i nevistine, al ne potroši ni u birtiji ni na kartama neg, eto: planuše mu u rukami ka' na vatri. Prokleta zemlja, pa ne more nositi, gospodine, dolara. Eto vidite: da mu Markova gospoja ne obuče unuka, pomelo bi ga polak robe, koja j' na njemu iz didovi' dolara. Ja ne znam, 'e l' bi mu se i poznalo da j' bije u vražijoj srići, da ne sđupi uno Veljbabina grunta. Ovako, eto: pozna se i zna se. Nakupova' j' zemljice više neg je more i rediti.

Šumaru nije bilo do pripovijedanja, jer se je bojao, da će dijete prezepsti, stojeći, pa htjede otići, ali ga Stipan još zadrži, da mu šane posve prijateljski povjerljivo:

— I da vam pravo kažem: ni nije Nikolica loš, al — 'est nika nesrića u njemu, pa mu ne dâ da bude, što bi mora' biti. I jedinca je istira' iz kuće i sada ka' vukodlak sam sa ženom. I bije je, gad i smrad, a prava žena. Nije je ni vridan. Nego. ne dâ una nikad reći, da je bije, nego vaik: »Moj je Dolar ljudina, da mu para nema!« — a ja vam velim, da j' uprav gad u kući.

— Teško je suditi o prilikama u tuđoj kući — reče Mima, da ublaži Stipanovu osudu.

— 'Est to, gospodine, al nema tu ni 'edne tuđe kuće! Sve su to naše kuće i mi znamo, kako j' u sve i 'ednoj ka' i u našoj. Tako i to. Što reka' uni: gad je Tučica, al je jope pošten čovik. Znate: prije smo ga zvali Tučicom, a sada Dolarom, al u vragu su mu dolari. Evo malog Nikolice: gol je ka' ripica! Ćaću mu je odilije, nevista mu u slami, a on joj ne da ni žlice varenike. Mile je — to mu je sin, a ćaća ovog malog! — na radu nigdi u svitu, a kod kuće sama ženica sa troj dice i s četvrtim još jȁ pod srcem jȁ već sada u slami!

— Biži, Stipane, pomeš' će dite! — nuka ga šumar na odlazak, a Stipan sve i bi i ne bi. — I pozdravi mi Dolara. Mi smo dobri prijatelji.

— S pravim ste čovikom prijatelj!

— Nije gori od tebe!

— Nema mu para, 'di ljudi nema! — odgovori Stipan, smijući se i pođe. — Nego, gospodine! — povikne on, obzirući se: — Šalim se ja. Nije Dolar ni bolji ni gori od nas drugi'. On se samo zove Dolar, a mi se tako ne zovemo, a mogli bi.

Katu je zatekao smotanu u klupko kraj vatre, koja nije bila osobito jaka. Čim je otvorio vrata i turnuo maloga pred sobom, viknuo je:

— Evo ti sina ka' sa pira! Trevije se Marko Majkin i gospoja i vešter Mima i gospoja i — eto: spasiše ti dite i obukoše ga i darovaše, ka' ga ni did nije nikad darova'.

— Vrag odnije dida i njegove darove! — zastenje žena u mukama. — A nude, rano moja, što to nosiš majci svojoj?!

— Bome, nosim i žito i svega više neg si mi rekla i još deset dinara! — pohvali se momčić, skidajući s leđa torbu i tek sada osjeti, kako je strahovito prezebao. Nije mogao ruke micati, a lice mu je bilo ledom obloženo, gdje je god imao koju dlačicu. Poskakivao je s noge na nogu i počeo neumorno puhati u stisnute ručice. — I maju mi je gospoja dala — govorio je isprekidano — i njezine su mi vrajle puvale u dlane i dali su mi užinu ka' gospodinu . . .

Ubrzo se je pronijela vijest i pripovijest o slučaju Dolarova unuka. Seljani su pripovijedali svaki na svoj način i svaki je ponešto dodavao, smišljajući, kako bi pecnuo Dolara. Kad je i njemu netko pripovjedio, što je to učinila gospoja Marka Majkina, on reče:

— Prava j' uno gospoja i Bog joj platije! A kad nami ne pomogoše američki dolari, borme ne će ni njezina maja! Dolarov je unuk bije juče goli' gnjata, pa će biti jope, dok podere tu nevistinu majicu....

Opaska: Mrkobraduša = seosko groblje. — Krcije = crijeva. — Kopititi se = množiti se. — Ustra = britva za brijanje. — *Užimati se* = sramiti se, ženirati se. — Zbabna = u blagoslovljenom stanju. — Vešter (njem. Förster) = šumar. — Čemerika = Amerika. — Bije je = tuče je. — »Što reka' uni« — kaže se, kad navode tuđe riječi, a ne zna se, tko ih je rekao. — Kapac (tal. capace) = jak, u stanju. Nije kapac — ne dostaje mu snage, ne može.

DR. J. TORBARINA, ZAGREB

TASSOVI SONETI I MADRIGALI U ČAST CVIJETE ZUZORIĆ DUBROVKINJE

Uz nove prijevode Vladimira Nazora

Poznata priručna knjiga, napisana u Zagrebu g. 1935., navodi o Cvijeti Zuzorićevoj ove podatke: »Ugledna Dubrovčanka, rođena 1555., umrla 1599., sabrala oko sebe krug naučenjaka i umjetnika, isto tako poslije udaje na medicejskom dvoru u Firenci. Pisala hrvatske i talijanske pjesme i epigrame«. Ti su podaci u ono vrijeme bili općenito prihvaćeni, ali za posljednjih pet-šest godina iskrslo je toliko novih podataka o Cvijetinu životu i radu, da gotovo ni jedan od gornjih navoda danas više ne vrijedi. Niti se rodila 1555., niti je umrla 1599., niti je uopće ikad bila na medicejskom dvoru, niti se zna, da je ikad napisala i jedan stih, bilo hrvatski bilo talijanski.

Pa ipak je Cvijeta ušla u sve povijesti hrvatske književnosti kao naša prva pjesnikinja. Međutim, dok se ne pronađe koja Cvijetina hrvatska ili talijanska pjesma, bilo bi smiono zvati je uopće pjesnikinjom, i za sada treba s rezervom primati predaju o njezinu pjesnikovanju na hrvatskom i talijanskom. Ali to ne znači, da Cvijetu Zuzorićevu treba obescjenjivati, jer ona ima svoje mjesto u razvoju naše kulture. Može se sa sigurnošću tvrditi, da je u svojoj mladosti stekla veliko znanje, rijetko za žene onog vremena, i čini se, da je, osim svoga materinskoga jezika, dobro poznavala talijanski i latinski, te književnost i filozofiju. Jednom riječju, bila je naša prva »učena žena«, prva »intelektualka«, koja je za života, i u svom rodnom Dubrovniku i u svom adoptivnom zavičaju Ankoni, sakupljala oko sebe pjesnike i književnike, a odmah poslije smrti njena je pojava počela privlačiti pozornost naših biografa i književnih povjesnika, tako da je o njoj već napisana čitava mala knjižnica.

I pored toga do nedavna još nisu bila riješena mnoga pitanja u vezi s njezinom ličnošću i njezinim radom. Nismo znali

točan datum njena rođenja, ni smrti, ni udaje za Bartolomeja Pescionija, a nije nam bio jasan ni njezin odnos prema Dinku Zlatariću. Međutim su revni istraživači dubrovačke prošlosti (Jean Dayre, Jorjo Tadić, Giovanni Marotti) u posljednje vrijeme podvrgli sudu naučne kritike veliku čest tih pitanja i usput porušili mnogu bajku o Cvijetinu životu. Nestalo je legende o njezinu književnom salonu u Firenci, nestalo je romantične priče o Zlatarićevoj ljubavi prema njoj, a mjesto tradicionalne Cvijete, koja umire razmjerno mlada, »u najkrepčim godinama«, kako kaže »Slovinac«, i kojoj Zlatarić pjeva posmrtne elegije, povijest nam pokazuje oronulu staricu, koja umire u devedeset i šestoj godini života, trideset i sedam godina poslije Zlatarićeve smrti.

No premda je tako u posljednje vrijeme izbilo na javu mnogo novih podataka o Cvjetinu životu, ipak neka pitanja u vezi s njezinom ličnošću nisu još konačno riješena. Jedno je od tih pitanja njezin odnos prema Torquatu Tassu, kojim ćemo se ovdje pozabaviti.

Prije više od deset godina osvrnuo sam se prvi put na tu temu člankom »Torquato Tasso i Cvijeta Zuzorić« u mjesečniku »Dubrovnik« (listopad 1929.); kasnije opet u knjizi o talijanskim utjecajima na dubrovačko pjesništvo (1931.), a ima više razloga, koji me potiču, da se još jednom vratim na istu temu. Pet godina poslije mojega članka objavio je Dubrovčanin Ivan Marotti raspravu »Fiora Zùzzeri, nobildonna e poetessa ragusea« (Cvijeta Zuzorićeva, dubrovačka plemkinja i pjesnikinja), pisanu s osobitim pijetetom i ponešto nekritičnim oduševljenjem, jer je pisac u rodbinskim vezama s Cvijetinim potomcima: posljednji naime odvjetak porodice Zuzorić, Marietta Zuzorićeva (umrla u Dubrovniku g. 1900.), bila je udata Marotti. Zanimljivo je spomenuti, da je Danilo Živaljević, pišući svoju raspravu o Cvijeti Zuzorićevoj i Dinku Zlatariću, koja sadrži mnogo vrijednih sudova o dubrovačkom pjesništvu, dobio podatke o rodoslovlju Zuzorićâ od ove iste Mariette Marotti, rođene Zuzorić. U toj raspravi posvećuje Marotti jedno čitavo poglavlje odnosima Torquata Tassa i Cvijete Zuzori-

ćeve, ali je očito, da mu nije bio poznat moj članak. Stoga je značajno da on, radeći poslije mene i nezavisno od mene, dolazi do sličnih, skoro identičnih rezultata. Ovdje mi je napose stalo istaknuti, u čemu se ti rezultati ne slažu.

Ima još jedan razlog, koji me je potakao, da iznova načnem ovu temu. I Marottijeva rasprava i moj članak prošli su kod nas dosta nezapaženi, jamačno zato, što je prva objavljena na stranom jeziku, a drugi u malo poznatom pokrajinskom listu. Tako su neki književnici i u najnovije vrijeme ponavljali o tom predmetu neka pogrješna, predajom posvećena mišljenja, koja smo i Marotti i ja nastojali ispraviti. Već stoga je možda vrijedno, da ovo pitanje dobije veći publicitet.

I konačno — last not least — drago mi je, što mi se pruža prilika popratiti ovim svojim bilješkama Nazorove prijevode Tassovih soneta i madrigala, spjevanih u čast Cvijete. Ujedno želim zahvaliti V. Nazoru, što mi je savjetom pomogao i u pravom smislu riječi kumovao ovom prikazu.

1. Soneti.

Već se davno govorilo o tome, kako je Torquato Tasso (1544.—1595.) spjevao dva soneta u čast Cvijete Zuzorićeve. Ta se predaja prenosila kroz pokoljenja, dok se konačno nije uvriježila legenda o prijateljstvu, paçe i ljubavi između Cvijete Zuzorićeve i pjesnika »Oslobođenog Jerusolima«. Svi su naši književni povjesnici dalje navodili ta dva soneta, spjevana u slavu Cvijete Zuzorićeve, a pripisivali su ih Torquatu Tassu. Međutim nije bilo utvrđeno da li su ta dva soneta zaista Tassova, a još manje, da li je Tasso Cvijetu uopće kada i vidio. Tako na primjer jedan naš povjesnik, govoreći o drugom od spomenutih soneta g. 1929., kaže, da ga »nekoji pripisuju Tassu«, a neki srpski književnik, pišući o Cvijeti g. 1936., još uvijek pita: »Da li je ove sonete zaista napisao Torquato Tasso? Da ih nije načinio kakav daroviti i obrazovani Dubrovčanin, kongenijalan Tassu?«

Ta se dva soneta međutim mogu naći u svakom boljem izdanju Tassove lirike, a kod nas su prvi put objavljeni u trećem broju dubrovačkog »Slovinca« za g. 1882., i to »iz nekog rukopisa u knjižnici Male Braće ovdje u Dubrovniku, pod br. 294, a naslov im je: *Due sonetti di Torquato Tasso in lode di una gentil donna ragusea chiamata Fior* ...« Sudeći po ovom prekidu u imenu, zaključujemo, da je prvobitno glasilo Fiordispina, kojim imenom Tasso uvijek naziva Cvijetu. U popratnom se članku u »Slovincu« dalje kaže: »Od prilike za to doba (?) upozna se sa Cvijetom glasoviti Torquato Tasso i ispjeva joj slijedeća dva soneta, koje nam je poklonio učeni dr. Kazanačić.« Prvi sonet osim toga ima i zasebni naslov *»Loda Ancona, dove vide una gentildonna ragusea chiamata Fiora Zuzzeri-Pescioni«*, a drugi *»Loda una gentil donna ragusea chiamata Fior ... la quale abita Ancona«*. Evo tih razvikanih soneta, prema kritičnom izdanju Angela Solertija:

I.

L' avventurosa mensa a cui sedea
La donna mia fra l' altre belle e oneste,
Simile a quella fu che di celeste
Ambrosia pasce Marte e Citerea.
E mentre i passi al chiaro suon movea,
Le care danze non parean di queste;
Ma sì leggiadre ed amorose e preste
Come suol farle l' amorosa dea.
E tu sembravi, Ancona, il terzo giro
Suo dolce albergo; e i tuoi sublimi tetti,
L' onde, gli scogli e le minute arene,
E l' aura pura e l' aure tue serene
Sospiravan d' amore; e i duri petti
Si distruggean per gioia e per desiro.

II.

Nè mai verde arboscel le chiome ombrose
Spiega sì belle allor che 'l freddo gelo

O de la notte si dilegua il velo,
Come queste ove Amor le reti ascose;
Nè stelle mattutine e rugiadose
Si mostran così vaghe in puro cielo,
Come gli occhi sereni ond' ardo e gelo;
Nè come i labbri e le vermiglie rose.
E certo è questo un fior d' alta bellezza
E di virtù che ne l' Illiria nacque,
Ma trasportollo Amore in questa riva:
Dove i sospiri in vece d' aura estiva
E i pianti amari son le tepid' acque
Che gli accrescon l' odore e la vaghezza.

Prvi je sonet nastao za neke gozbe u Ankoni, gdje je pjesnik ugledao Cvijetu. Stol, za kojim ona sjedi, uporeduje se tu s onim, gdje se Mars i Venera goste ambrozijom; Cvijetin ples podsjeća pjesnika na ples božice ljubavi, dok Ankona naliči na treći nebeski krug, u kojem kraljuje ljubav i gdje isti zrak uzdiše od ljubavi za Cvijetom. Ovo poređenje Ankone s trećim, Venerinim, nebeskim krugom veoma podsjeća na jedno mjesto u dijalogu o ljubavi od Nikše Gučetića *(Dialogo d' Amore detto Antos, secondo la mente di Platone).* Dijalog je posvećen Cvijetinoj sestri Niki Zuzorićevoj, a vodi se između same Cvijete i piščeve žene Mare, rođene Gundulić. Tu između ostaloga, Mara Gundulić kaže Cvijeti: »Možemo čvrsto vjerovati, da je vaša duša othranjena u trećem nebeskom krugu, gdje prebiva božica Venera« *(che nel terzo Epiciclo, dove si volge la Dea Venere, l' alma vostra si sia nodrita).* Možda je ta sličnost slučajna, ali nije isključeno, da je Tassu bio poznat Gučetićev dijalog, objavljen u Veneciji g. 1581., i da je on, pjevajući o Cvijeti, namjerno u svom sonetu ponovio jednu misao, koju je već ranije o njoj izrekao u svom dijalogu Dubrovčanin Gučetić.

U drugom sonetu pjesnik aludira na Cvijetinu udaju za Bartolomeja Pescionija. Cvijetina kosa, u kojoj ljubav skriva svoje mreže, ljepša je no krošnja sjenovita stabla; oči su joj krasnije od jutarnjih zvijezda; usne su joj poput rumenih ruža.

Taj divni i kreposni cvijet (Fiore — Flora — Cvijeta) nikao je u Iliriji, ali ga je ljubav prenijela u Italiju, gdje mu ljubavni uzdasi i gorke suze povećavaju miris i ljepotu. Opis Cvijete u ovom sonetu također podsjeća na njezinu sliku, kako je prikazuje Nikša Gučetić u drugom svom dijalogu, o ljepoti *(Dialogo della Bellezza detto Antos, secondo la mente di Platone).* Tu on kaže da je Cvijetina »kosa kao najsjajnije zlato satkana, . . . oči svijetle i jasne izazivaju zavist najljepših zvijezda nebeskih, lice je toliko krasno i divne boje, da daleko nadmašuje svaku svježu ružu u najživljem cvatu« *(i capelli, che a somiglianza d' oro lucidissimo sono tessuti; . . . gli occhi lucidi e chiari, che fanno invidia alle più belle stelle del cielo; il viso tanto leggiadro, e di si vago colore, che di gran lunga avanza ogni fresca rosa nel suo più vivo fiorine).* To su, dakako, sami *loci cummunes* petrarkističke lirike, ali možda su te fraze, ovako poredane, dokaz, da je i taj Gučetićev dijalog bio poznat Tassu.

Ta je dva soneta prvi put preveo na hrvatski August Šenoa i objavio ih u prvom broju »Vienca« za g. 1874. U istom je broju reproducirana i poznata Cvijetina slika, dok je u rubrici »Književnost i umjetnost« objelodanjen članak o Cvijeti Zuzorićevoj, vjerojatno iz pera samoga Šenoe, »po životopisu, sastavljenom od Kukuljevića još g. 1846.« Već godinu dana prije, u osmom broju »Vienca« za g. 1873., bilo je govora »obširnije o Cvieti i to po podatcih, što ih je presv. g. Ivan Kukuljević Sakcinski sastavio bio iz raznih izvora«. Kukuljevića »Čàrtica iz historie ilirske književnosti XVI. věka« o Flori Zuzorić, objavljena u brojevima 18, 19 i 20 »Danice Horvatske, Slavonske i Dalmatinske« za g. 1846., iako puna netočnosti, bila je do najnovijih vremena glavni i skoro jedini izvor za poznavanje njezine ličnosti. Tu raspravu, za koju je Kukuljević crpao podatke uglavnom iz Crijevića i Appendinija, preveo je u cijelosti na talijanski Dubrovčanin B. de Bizzarro i objavio iste godine (1846.) u zadarskom časopisu »La Dalmazia« (g. II., br. 38—40), popratitvši je svojim napomenama i podvrgnuvši kritici neke Kukuljevićeve navode. Napominjemo, da su potomci Cvijete Zuzorićeve bili u rodbinskim vezama s porodicom Ohmučević-Bizzarro, jer se

Nika Zuzorićeva udala g. 1828. za grofa Ivana de Bizzarro; a kad je početkom 19. stoljeća umro Ivan Luka, posljednji muški potomak porodice Zuzorić, pripalo je veliko imanje Zuzorićâ u Brsečinama kraj Dubrovnika porodici Ohmučević-Bizzarro.

Evo Tassovih soneta u prijevodu Augusta Šenoe:

I.

Ah! Sretni stol taj, moja gospa mlada
Gdje sjedila uz krasne gospe ine,
Ko onaj bje, gdje rajske vrh visine
Ambrozijom se slade Davor, Lada.
Na romom glasbe zaigrala tada,
Ko vilin tančac kad se krilat vine
Pobrzale joj nožke ljubke, fine;
Citéra, reć bi, kolo vodi sada.
Jakínu grade, rajem tad si bio!
Visoke kule tvoje, stan joj ubav
Hrićine, brieg i morski vali;
I tvoga neba dašak čist i mio,
Sve disalo je živu plamnu ljubav,
Od žudjenja se tvrdo srdce tali.

II.

Ni zelen-drvo mlado u proljeće
Toliko liepe razgranjuje grane,
Ni veo noći toli milo pane,
Ko kad joj kosa mreže milka meće;
Ni zviezde rane zorom se krieseće
Ne bliešte liepo, kadno danak svane,
Ko oči, s kojih srdce stine, plane;
Pred usnami joj bliedi ružin-cvieće.
Dà, c v i e t je ona — sama je divota
Vrlina sjajna — kći slovinskog roda,
Što milka moć je doni u te kraje;
Mješt lavora gdje ćutiš uzdisaje,

Gdje gorkom suzom teče ljubka voda,
Tu većma sjaje, miri joj ljepota.

Može se reći, da Šenoa uglavnom vjerno slijedi smisao originala, samo što nam se danas čini neobičnom poslavenjena mitologija s Davorom i Ladom, koji su zamijenili Marsa i Veneru u prvom sonetu, kao što nam u drugom smetaju moć i mreže »milka« (ljubavi), što ih Cvijetina kosa »meće«. Ali treba napomenuti, da je Šenoa sebi postavio težak zadatak, jer se točno drži stroge metričke sheme talijanskog soneta, upotrebljavajući samo dva sroka u oktetu i tri u sestetu. U prvom sonetu ispravio sam dvije očite štamparske pogrješke: u trećem stihu stajalo je *onoj* mjesto *onaj*, a u osmom *Cinera* mjesto *Citera*.

Poslije Šenoe nitko se za šezdeset godina nije ogledao u prevođenju ovih dvaju soneta, a onda ih je preveo srpski pjesnik Božidar Kovačević (u beogradskoj »Politici« od 12. siječnja 1936.). Evo oba soneta u njegovu prijevodu:

I.

Blagoslovena nek je sofra ova
Za koju sede, gospođo prekrasna:
Takva je rajska sofra Venusova
S koje se lije ambrozija slasna.
Na zvuk muzike ti si zatreptala
K'o vila koja na krilima plovi,
Tvoja je noga mala zaigrala
I k'o Kitera igrom nas ulovi.
Ankono, raj si bio, grade dragi,
Kad u kulama tvojim ona disa'
Ćuv sa pučine i lahor sa visa;
Podneblja tvoga dah čisti i blagi
Prožet je bio ljubavlju i čari;
Srce se topi od žudnje i žari.

II.

Ni mlado drvo u prolećne dane
Ne širi tako mirisave grane,
Ni noć nas tako milinom ne ovi
Ko kosa njena što nam dušu lovi;
Ni zvezde što u praskozorje gore
Ne plamte kad pred suncem klone tama,
Al' oči njene srce uvek mòre;
Pred usnama joj bledi ruža sama.
U Iliriji čudesno se rodi
Táj cvet vrline — bez premca lepota —
Ljubavi moć ga preko mora vodi...
I što joj viša, čistija krasota,
To bivaju sve jača uzdisanja
I sve su gorča suzâ prolivanja.

Kovačević uzima u metričkom pogledu više slobode nego Šenoa, a sudeći po nekim sličnostima — na primjer: »Pred usnama joj bledi ruža sama«, gdje se doslovce ne prevodi fraza talijanskog originala — čini se, da mu je bio poznat Šenoin prijevod.

Konačno evo sada oba soneta u prepjevu Vladimira Nazora:

I.

Stol, uz kog moja sjedila je mila
U krugu liepih i čestitih žena,
Ko stol je bio gdje je s Marsom pila
Kiterka ambroz'ju; i, dok se noga njena
Kretala uz vedre zvuke, ko da prâvi
Ples zemski nisam gledo: to je bio
Ples ljubezan i hitar, lak i mio
Ko što ga igra božica ljubavi.
A ti si, Ankona, onda za me sjala
Ko i krug treći boginjinih dvora,
Pa sve ti zgrade, i otoci, i žalâ
Pijesak sitni, i lahor, uzdisahu
Od ljubavi; a i srca tvrdih kora
Od sreće i od čeznuća umirahu.

II.

Ni zelen drvce draž svog granja nije
Objavit ljepše znalo, mraz kad krene
Il noćne kad se razdiru koprene,
No pram taj u kom Amor mrežu krije;
Pa ni zvijezde jutarnje i rosne
Na vedru nebu nisu sinut znale
Ko bistre oči što me lede i pale,
I usne, i ruže rujne i ponosne.
Cviet to je mnogih moći i krasotâ.
U Iliriji niknu; al ga uze
Amor i amo prenie. — Gorke suze
Tu su mu mlaka voda, uzdisaji
Naši mu vjetrić što se na njem raji;
A tim mu raste miris i ljepota.

Za sada je dakle utvrđeno, da su ova dva predajom posvećena soneta zaista autentično djelo Tassovo, i možemo pretpostaviti, da ih je on zaista spjevao u čast Cvijete Zuzorićeve. U svom članku iz g. 1929. upozorio sam, na temelju napomena u Solertijevu kritičnom izdanju Tassove lirike, da je Tasso za Cvijetu spjevao još jedan sonet i pet madrigala, te sam svih osam pjesama objavio redom, kako dolaze kod Solertija. Ne znajući za to, i Marotti je, pored ona dva tradicionalna soneta, među Tassovim pjesmama našao još pet madrigala spjevanih u čast Cvijete; ali od tih se samo tri podudaraju s onima, koje sam ja iznio. I dok za dva madrigala Marotti prvi tvrdi, da su posvećena Cvijeti, on izostavlja jedan sonet i dva madrigala, koje sam ja naveo. Kad smo već pretpostavili, da su navedena dva soneta zaista spjevana Cvijeti, preostaje nam još da ispitamo jedan sonet i sedam madrigala.

Počnimo sa sonetom i onih pet madrigala, koje sam prvi put objavio u »Dubrovniku« g. 1929. Uzgred budi rečeno, da se Marotti služio zastarjelim izdanjem sveukupnih djela Tassovih iz g. 1833. (»Opere complete di Torquato Tasso in verso ed in prosa«. Venezia, Giuseppe Picotti), dok je meni bilo pri ruci već

spomenuto izdanje njegove lirike od Angela Solertija. U tom izdanju, među ljubavnim pjesmama, koje su spjevane na molbu ili ponuku drugih *(»Rime amorose composte ad istanza d' altri«)*, navodi Solerti redom osam pjesama, koje je Tasso spjevao na molbu Julija Mostija u čast Cvijete Zuzorićeve. Na prvom je mjestu sonet *»Condusse Amor Teseo fra due sorelle«*, zatim dolaze dva već navedena tradicionalna soneta i onda redom pet madrigala. Na čelu prvog soneta, koji se dosada nije dovodio u vezu sa Cvijetom, i koji ni Marotti ne spominje, stoji ovaj naslov: »Na molbu gospodina Julija Mosti hvali Ankonu, gdje je vidio dubrovačku plemkinju zvanu Fiordispina« *(Ad istanza del signor Giulio Mosti loda Ancona dove vide una gentildonna ragusea chiamata Fiordispina)*. Za ostalih sedam pjesama, koje neposredno slijede, kaže se u tom izdanju, da rade o istom predmetu *(»Nel medesimo argomento)*. Drugim riječima, tu imamo vanjski dokaz, da su i prvi sonet i svih pet madrigala spjevani u čast Cvijete isto tako kao i ona dva soneta, za koja se to oduvijek tvrdilo.

Pogledajmo, kako se sadržaj samih pjesama slaže s tom tvrdnjom. Evo najprije sonet:

III.

Condusse Amor Teseo fra due sorelle
Nel suo trionfo, e me condusse ancora
Fra due ch' Ancona e 'l bel paese onora
Più de l' antiche fortunate e belle.
Ei l' una abbandonò ch'a le procelle
Sparse i mesti lamenti anzi l' aurora
Veggendo le sue vele aperte a l' ôra,
La qual poi Bacco incoronò di stelle;
Ed io lasciato, e non sul duro lido,
Ma 'n lieto ballo, fui da l' altra preso
Con la candida man più dolcemente.
Felice cambio! quell' amante infido
Non si pareggi a me, che sono acceso
Del primo foco che m' ardea la mente.

Očito je, da je ovaj sonet u vezi s prvim od dva tradicionalna soneta *(L' avventurosa mensa a cui sedea)*. Kao i onaj, nastao je prilikom neke zabave u Ankoni. Po svoj se prilici tu radi o istoj zabavi, gdje je pjesnik navodno vidio Cvijetu i jednu od njezinih sestara, vjerojatno stariju sestru Niku, kojoj je Nikša Gučetić posvetio svoja dva platonska dijaloga, o ljepoti i o ljubavi, i za koju u predgovoru prvom dijalogu kaže, da je odgojena i odrasla sa Cvijetom *(»essendo ella nodrita et cresciuta con Fiore«)*. Gučetić još veli Niki: »Vi ste dostojna sestra onoga divnog cvijeta, s kojim vas veže isto tako plemenitost krvi, kao i ljepota tijela i razboritost duha«. Nika je najprije bila udata za Dubrovčanina Jera Primojevića, a kasnije se preudala za Kamila Gabrieli iz Ankone.

Kao osnovnu temu za svoj sonet Tasso uzima klasični mit o Tezeju i Arijadni. Kad je kretski kralj Minos nametnuo Atenjanima godišnji danak u krvi sedam mladića i sedam djevojaka, koje je Minotaur trebao proždrijeti, Tezej se ponudio, da će poći s njima i osloboditi svoj grad od teškog nameta. Na Kreti se u nj zaljubila Minosova kći Arijadna i, davši mu klupko konca, pomogla mu, da uđe u Labirint, ubije Minotaura i opet izađe. Nato je Tezej odjedrio s Krete, poveo sa sobom Arijadnu i zatim je napustio na otoku Naksosu, gdje ju je kasnije našao Dionis-Bako i uzeo za ženu. Sam Tezej je poslije uzeo za ženu Arijadninu sestru Fedru.

Kao što se Tezej kolebao u ljubavi između sestara Arijadne i Fedre, tako se i Tasso kreće između dvije sestre Zuzorić, između Cvijete i Nike, koje su »sretnije i ljepše« od onih sestara iz klasične starine. Poslije osmoga stiha nastaje pometnja u analogijama, jer se pjesnik najednom identificira s Arijadnom. Isprva pleše s Nikom, ali od nje ostavljen još je ljepše primljen od Cvijete, baš kao što je Arijadnu, napuštenu od Tezeja, kasnije našao i utješio Bako. Na kraju pjesnik izriče želju, da ga ne uporede s »nevjernim ljubavnikom« Tezejem, jer on uvijek gori od prvog plamena, koji je u njegovu srcu pobudila Cvijeta.

U sonetu kaže Tasso, da sestrama Zuzorić iskazuje počast i Ankona i »lijepi kraj« *(il bel paese)*. Danas, kad je utvrđeno, da

Cvijeta nije nikad stanovala u Firenci, taj »lijepi kraj« može jedino biti aluzija na Dubrovnik. Kao još jedan dokaz, da je u tom sonetu zaista riječ o Cvijeti, možemo navesti činjenicu, da među brojnim ljubavnim pjesmama Tassovim nema ni jedne, u kojoj bi on pjevao o nekoj drugoj ženi iz Ankone.

Evo soneta u hrvatskom prijevodu Vladimira Nazora:

III

Tezeja Amor u triumfu vodio
Izmeđ dvie sestre. A tako je i mene.
Sretnije i ljepše on meni dâ dvie žene:
Ankona ih štuje i kraj što ih rodio.
On jednu od sestara — onu, kojoj
Okruni zatim Bakh zvjezdama glavu, —
Ostavi oluji i plaču u zloći svojoj,
Dok brod mu zorom sjekô vodu plavu.
Ostavi jedna mene, al ne na žalu
No u kretnji plesa, a sestra mi njena
Tad ljupko pruži ruku bielu i malu.
Sretne li miene! A ništa me ne može
Sa nevjernikom sravnit drevnih žena:
Od prvog gorim ognja što me prože.

Ako uporedimo Nazorove prijevode sa Šenoinim i Kovačevićevim, vidjet ćemo, koliko je Nazor bliži originalu i po duhu, i po pjesničkoj intonaciji, i po smislu. Ne upuštajući se u podrobnu ocjenu njegovih prijevoda, primjećujemo, kako je on divnom lakoćom prenio na hrvatski svaku nijansu talijanskog teksta, ne žrtvujući pritom ništa od pjesničke forme.

Neposredno iza soneta, koji smo ovdje naveli na trećem mjestu, kod Solertija slijedi prvi tradicionalni sonet *(L' avventurosa mensa a cui sedea)*, koji navodi i Marotti pod naslovom »Gozba i ples za lijepu Dubrovkinju« *(Convito e danza a bella donna ragusea)*, i onda drugi tradicionalni sonet *(Nè mai verde arboscel le chiome ombrose)*, koji također navodi i Marotti, uz

glosu »Hvali dubrovačku plemkinju, koja je stanovala u Ankoni« *(Loda una gentile dama ragusea, che abitava in Ancona).*

II. Madrigali

Iza sonetâ dolazi kod Solertija ovaj prvi madrigal, koji i Marotti donosi pod naslovom *»Per la sig. Fiordispina...«:*

1.

Qual de gli uccelli l' aquila è reina
Così d' ogni altro fiore
È re lo Fior di spina;
E fra stecchi pungenti il trova Amore,
Come fra molti armati
Star suole alcun signore.
Amor vede la guardia in tutti i lati;
Ma fa mille alme vaghe
De le sue dolci piaghe.

U samom tekstu ovoga madrigala naziva Tasso Cvijetu imenom Fiordispina, dok inače to ime u njegovim pjesmama dolazi samo u naslovima, za koje se ne može pouzdano utvrditi, da ih je sam zabilježio, jer ih svaki izdavač drukčije navodi. Zanimljivo je, da ostali talijanski pjesnici, koji su pjevali o Cvijeti (Cesare Simonetti, Giambattista Boccabianca), kao i naši (Nikša Gučetić, Miho Monaldi), kad pišu talijanski, uvijek je zovu Fiore, Fiora ili Flora. Tasso naziva Cvijetu značajnim imenom Fiordispina vjerojatno zato, što mu je to ime dalo povoda za pjesničku igru riječi, koju on ponavlja u četiri madrigala: ona je prekrasan cvijet, do kojega je teško doći, jer ga okružuje oštro trnje; a možda ga je na tu misao naveo i Cvijetin ponos. U vezi s Cvijetinim imenom Marotti kaže: »Cvijeta je u svoje vrijeme bila biće, kome su u Ankoni svi zavidjeli na mudrosti i ljepoti, tako da su mnoge majke svojim kćerima na krstu davale ime Fiora.« U knjizi mrtvih župe sv. Ivana Krstitelja u Ankoni našao je Marotti mnogo Fiorâ, koje su krštene za Cvijetina života, a važno je napomenuti, da je među njima našao i jednu Fiordispinu.

Evo prvog madrigala u Nazorovu prijevodu:

1.

Ko što je orô od pticâ najjači
Tako je svih cvjetova
Kralj C v i e t n a d r a č i;
Međ oštrim trnjem nalazi ga Amor
Gdje stoji ko što čovjek silan stoji
Međ ljudma pod oružjem;
Tu stražu Amor na svim vidi stranam;
Al hiljadu on duša sretnim pravi
Slatkijem svojim ranam.

Kao što vidimo, Tassov »Fior di spina« Nazor prevodi sa »Cvijet na drači«, i to obrazlaže ovako: »Rekao bih, da Tasso nije mislio ni na cvijet od *gloga* ni na cvijet od *trnja*, koji su oba bijeli, maleni i neugledni. Mislio je sigurno na RUŽU, na tu priznatu kraljicu svih cvjetova; zato prevedoh CVIET NA DRAČI. Da je tako, dokaz su donekle riječi *'stecchi pungeti'* u prvom i riječi 'E chi d' acute spine — Cinse le *belle* foglie' u drugom madrigalu, jer se ne može reći, da *glog* i *trn* imadu '*belle* foglie'. A vidi i treći madrigal«.

Neposredno iza ovog madrigala slijedi drugi, koji donosimo odmah u originalu i u Nazorovu prijevodu:

2.

Tasso:

La natura compose
Quest' odorato fiore,
O pur bel magistero egli è d' Amore?
Deh! chi tanto vicine
Le pene e i dolci premi in lui ripose?
E chi d' acute spine
Cinse le belle foglie,
Onde, s' incauta man talora il coglie,
Punta, in un punto solo
Sente allegrezza e duolo?

Oh fior meraviglioso, ond' ancor dura
Lite incerta d'Amore e di Natura!

Nazor:

Da l' gradila je Priroda
Taj mirisavi cviet,
Il Ámora je djelo prekrasno?
Oh! Tko to metnu u nj,
A tako blizu, jad i slatke nagrade?
I tko to oštrim trnjem
Okruži liepo lišće,
Pa ruka, što ga neoprezno bere,
Od uboda, u isti mah,
Osjeća bol i slast? — O cviete čarobni,
S kog i sad traje neizvjesna parba
Međ Ámorom i Prirodom!

Iako Marotti ne navodi ovaj madrigal, više je nego sigurno, da je on sastavni dio ovoga niza pjesmica posvećenih Cvijeti, jer je po svemu srodan prvom madrigalu. I ovdje, kao i tamo, pjesnik pjeva o prekrasnom cvijetu, te se pita: »I tko to oštrim trnjem Okruži lijepo lišće?«

Madrigal, koji slijedi, navodi i Marotti pod naslovom »Cvijetu, koji pjesnik poklanja svojoj gospođi« *(Sopra un fiore donato alla sua donna):*

3.

Tasso:

Questo tra gli altri fiori
Sanguigno si fu tinto
Del bel sangue d' Adone o di Giacinto?
O pur in lui converse
Il suo l' alato iddio,
Quando un suo stral gli cadde e si ferìo?
Deh! Sarà mai ch' io versi

Sì fortunati umori
Ch' ei sì li cangi e 'l vostro seno infiori?

Nazor:

Međ drugim cviećem, je li cviet taj postô
Crven od liepe krvi
Adônisove il Jàcintove? Il, možda,
U nj briznu svoju krv
Krilati bog, kad strelica mu padne
I sebe rani? — Oh, hoću l' i ja liti
Sokove tako sretne, da ih on
Prometne na taj način, pa da njima
Poljepša vašu grud?

Nadovezujući na pređašnje obrazloženje o značenju riječi Fiordispina, Nazor ovdje veli: »Fior di spina je dakle *crven* i znači: RUŽA.« To je točno, jer, uostalom, i poznati grčki mit priča o tome, kako je krasni Adonis u lovu od vepra nastradao i kako je na molbu Afrodite, koja je u nj bila zaljubljena, iz njegove krvi izniknuo ružin cvijet. Prema drugoj verziji, koju Ovid slijedi u svojim »Metamorfozama« (X, 726—739), iz krvi lijepoga mladića nastala je šumarica ili anemona; ali jasno je, da Tasso misli na ružu, jer anemona nema trnja. U madrigalu se spominje i druga grčka priča o lijepom dječaku Hijacintu, koga su voljeli Apolo i Zefir. Kad se jednom Apolo igrao sa svojim miljenikom bacajući kolut, ljubomorni je Zefir dunuo tako, da je kolut, bačen od Apolona, pogodio i ubio Hijacinta. Iz njegove je krvi izniknuo grimizan cvijet, na kome su slova AI predstavljala uzvik bola. To nije bio naš današnji hijacint ili zumbul, koji su istom kasnije Turci donijeli u Evropu, vec neka vrsta purpurne perunike ili, prema Ovidu (»Metamorfoze«, X, 204—213), crveni krin. »Krilati bog« je, dakako, Kupid ili Eros.

Aluzija na mit o Adonisu nastavlja se i u madrigalu, koji slijedi, i koji kao da se nadovezuje na prethodni. I zaista je povezanost između trećeg i četvrtog madrigala tolika, da je bez sumnje i ovaj posljednji namijenjen Cvijeti, iako ga Marotti ne navodi:

4.

Tasso:

Già del sangue d' Adone
Nascesti, o vago fior, quando col pianto
Venere un altro ne produsse a canto.
Il bel morto garzone
Tu vivo rappresenti;
Ma le spine pungenti
Cingono il giro tuo purpureo e vago;
E di chi sono imago?
Figuran forse del cinghiale i denti?
E così agli occhi nostri
L' ucciso e l' uccisor in van dimostri?

Nazor:

Adônisa iz krvi
Nastô si, liepi cviete, kada plačem
Venus uza te stvori cvìjet nov.
Tu mjesto krasnog mrtvog momka stojiš;
Al drače koje bodu
Kruže tvoj vienac crveni i liepi.
Čega su one lik?
Zar zubî vepra? Pa nam time onog
Koj smaknu i onog koj izgubi život
Uzalud očma pokazuješ našim?

Kao što rekosmo, u ovom se madrigalu ponavlja priča o cvijetu, koji je niknuo iz Adonisove krvi. Pjesnik ovdje pokazuje, da zna još jednu verziju te priče, prema kojoj je, pored crvene ruže, koja je nastala iz Adonisove krvi, nikla i anemona, i to iz suzâ, što ih je prolila Afrodita oplakujući njegovu smrt. U prilog argumenta, da je i ovaj madrigal posvećen Cvijeti, govori i to, što se u njemu ponavlja i igra riječi na ime Fiordispina: bodljikavim trnjem zašticen je lijepi purpurni cvijet.

Konačno kod Solertija slijedi posljednji, peti, madrigal, koji i Marotti donosi pod naslovom »Udaljenoj dragoj« *(Alla sua*

donna lontana). Tu se pjesnik oprašta od svoje drage i tuguje, jer je s njom otišla i njegova duša:

5.

Tasso:

L' alma con voi mandai
Nella vostra partita,
Onde, se vivo pur, senz' alma ho vita:
E ben di viver parmi,
Ch' anco fervido è il core
Di quel, che lei sì ardea, soave ardore.
Ma se vita può darmi
Foco de' vostri rai,
Come mentr' egli vive morrò mai?

Nazor:

Kad odoste, ja pustih
Duši, da s vama pođe,
Pa, ako živem, živ sam, al bez duše:
I rekô bih da živem,
Jer srce i sad slatkim ognjem gori
Što u njoj tako plamsô.
Al ako život dat mi mogu zrake
Vašega ognja, kako ću da mrêm,
Dok plam taj traje?

Dosada smo naveli tri soneta i pet madrigala, koje je Tasso očito spjevao u čast Cvijete Zuzorićeve, iako jedan sonet i dva madrigala Marotti ne navodi. Sad nam još preostaje, da ispitamo dva madrigala, za koje jedini Marotti tvrdi, da su posvećena Cvijeti, pa ih zato Nazor ne prevodi. U vezi s tim veli Marotti: »Tasso je posvetio Cvijeti dva soneta i pet madrigala«, ali odmah oprezno dodaje: »Ipak je lako prevariti se kod utvrđivanja pjesama spjevanih njoj u čast, pa se u tome ne slažu ni stručni poznavaoci Tassovih djela, biografi i izdavači«. Da pogledamo najprije njegov prvi madrigal:

ALLA SUA DONNA

Come cristallo in monte
L' orgoglio in voi s' indura,
Donna bella e crudele oltra misura.
In me l' amore affina,
Com' or lucente in fiamma;
E se gela il cor vostro, il mio s' infiamma.
Nè quella algente brina
Struggo però, ma nell' istesso loco
Manterria fede eterna al gelo il foco.

U ovom se madrigalu govori o ponosu lijepe i okrutne pjesnikove drage. To bi mogao biti dokaz, da je pjesma posvećena Cvijeti samo onda, kad bi ona bila jedina lijepa, okrutna i ponosna žena, o kojoj su zaljubljeni pjesnici ikad pjevali. Inače za to nema nikakva drugog ni vanjskog ni unutrašnjeg dokaza, to jest, nigdje se izričito ne spominje, da je madrigal posvećen Cvijeti, a u sadržaju nema ništa, što bi dalo naslutiti, da je posvećen njoj prije nego kojoj drugoj ženi.

Sam Marotti navodi nekako oklijevajući drugi svoj madrigal, koji ima naslov »Stihovi pjesnikove drage«, i o njemu veli, kako »se čini, da aludira na nama nepoznatu Cvijetinu muzu«. I zaista se u madrigalu pjeva o tome, kako je »onâ, što svoje blago skriva i taji, u stihovima izložila, poput biranih dragulja, svoje slatke riječi, kao da je htjela reći: Evo bogatstva, kome nema ravna na svijetu i od kojeg manji dio pokazujem, a veći krijem«. Evo madrigala u talijanskom izvorniku:

VERSI DELLA SUA DONNA

Quella, ch' i suoi tesori asconde e cela,
In rime espose, quasi gemme elette,
Sue dolci parolette.
Come volesse dir: Questa è la mostra
Della ricchezza senza pari al mondo,
Di cui paleso il meno, e 'l piu nascondo,

Dentro è la merce vostra
Or chi la merca, Amore,
Se ricusa ogni prezzo altro che 'l core?

Možda je taj madrigal uistinu posvećen Cvijeti, ali bismo bili zahvalni Marottiju, kad bi u potvrdu svoje pretpostavke naveo kakav konkretan dokaz. To bi naime bilo jedino suvremeno svjedočanstvo, da je Cvijeta pjevala pjesme bar na talijanskom jeziku. Jer od njezinih suvremenika, koji su joj posvećivali svoja djela i pisali joj panegirike (Gučetić, Zlatarić i t. d.), nijedan ne spominje njezine pjesme, dok kasniji biografi (Crijević, Slade), kad govore o Cvijetinu navodnom pjesnikovanju, upotrebljavaju neodređene izraze, kao što su »feruntur« ili »affermant omnes« (pripovijeda se, tvrdi se). Zato će zasada biti bolje, da se složimo s Danilom Živaljevićem, koji je još prije četrdeset godina zaključio, kako nije vjerojatno, da je Cvijeta uopće pjevala. Iz navedenih razloga mislim, da se ova dva Marottijeva madrigala ne mogu primiti u »kanon« autentičnih Tassovih pjesama spjevanih u čast Cvijete.

Činjenica, da je Tasso posvetio toliko pažnje našoj Dubrovkinji, i što usput s pohvalom govori o njezinu zavičaju, ima za nas samo kulturnu važnost. Stoga ovdje i nije mjesto upuštati se u pojedinosti o umjetničkoj vrijednosti Tassovih pjesama, ali ne mogu, a da se s toga gledišta bar letimično ne osvrnem na njegove sonete i madrigale, napose na one posvećene Cvijeti.

Sva je njegova slava u epu »Oslobođeni Jerusolim« i u pastirskoj igri »Aminta«, i, premda to možda zvuči kao paradoks, on je u svom epskom spjevu izrazio sve lirske osjećaje svoje duše. »Ono, što mi danas zovemo 'lirizmom'... došlo je kod Tassa do izraza samo mjestimice u onim metričkim oblicima, koje udžbenici retorike nazivaju lirskima« (U. Bosco). I zato kritici, kad govore o njegovoj lirici, uvijek spominju »tehničku spretnost« i »bravuroznu vještinu u kovanju stihova«. U toj je lirici gotovo sve izvrsna »literatura« i više ili manje sjajna igra duha i riječi. Tassova je muza kultivirana, poezija mu vrvi od književnih reminiscencija. Ali bi zato ipak bilo krivo nazvati

ga hladnim »stihotvorcem«. »Literatura« je Tassu druga priroda, književna je reminiscencija kod njega spontana i ima svoju osobitu toplinu. Stoga tako često i upotrebljava oblik madrigala, gdje se, po njegovim vlastitim riječima, mogu izraziti čisti, iskreni, ozbiljni i suptilni »concetti« *(concetti puri, candidi, gravi ed arguti).* U toj je književnoj vrsti on napisao stvari izvrsnih i dražesnih.

Ni tri soneta, posvećena Cvijeti Zuzorićevoj, ne udaljuju se mnogo od petrarkističke tradicije, iako tu i tamo u njima bljesne po koja življa slika ili odjekne lična nota originalnog zapažanja, dok se u svima osjeća ona elegijska melodioznost, koja je također jedna od glavnih odlika Tassove lirike. U Cvijetinim pak madrigalima, umjetno namještena poređenja i pretjerani »concetti«, uza svu svoju graciju, već nagoviještaju dolazak sečentista Marina i njegove škole.

III. Tasso i Cvijeta

Sada nas još zanima: Kako su, kada i kojom prilikom nastale ove pjesme? Što je navelo Tassa, da ih spjeva? Je li volio Cvijetu? Da li ju je uopće poznavao?

I pored pjesama posvećenih Cvijeti ima u Tassovim djelima tragova njegova zanimanja za Dubrovnik. Marotti navodi jedan njegov laskavi sud o Dubrovniku, koji on po kulturi i prosviježenosti uporeduje s Genovom i Venecijom, tim najmoćnijim talijanskim republikama onoga vremena. U svom kritičnom djelu »Dell' arte del Dialogo« veli naime Tasso na jednome mjestu: »Budući da Genovežani imaju zakone različite od mletačkih ili dubrovačkih, i, ako za pravila vrijedi isto što i za zakone, znači da bi oni mogli imati i drukčije propise u umijeću pisanja . . .« Iako se tu ne kaže mnogo o Dubrovniku, Tasso ipak govori kao netko, kome je predmet dobro poznat. A Tasso je zaista od prve mladosti imao prilike da mnogo čuje o Dubrovniku.

S jeseni god. 1560., kad mu je bilo jedva šesnaest godina, pošalje ga otac, poznati pjesnik Bernardo Tasso — čiju je prozu i poeziju plagirao naš Dinko Ranjina — na sveučilište u Pado-

vu, da uči pravne nauke. Tamo ga preporuči brizi svoga prijatelja Sperona Speronija, profesora filozofije, čuvenog kritika i učenjaka. Pripovijeda se, da je Tasso »češće posjećivao Speronijev stan, negoli njegovu predavaonicu«. Speroni je u tolikoj mjeri na nj utjecao, da je mladi Tasso poslije godine dana napustio pravne nauke i dao se na proučavanje filozofije i govorništva.

Speroni je baš u to doba podržavao žive veze s Dubrovnikom. God. 1558. piše mu iz Dubrovnika talijanski pjesnik Giambattista Amalteo, koji je dvije godine prije imenovan tajnikom dubrovačke republike, i šalje mu na ocjenu neke svoje stance. U pismu on veli, da će se Speroni jamačno smijati, što se on, Amalteo, usuđuje u »Schiavoniji« ljubakati s talijanskim Muzama. Godinu dana kasnije Amalteo šalje Speroniju s preporučnim pismom Miha Menčetića, onog istog Menčetića, kome je Ranjina posvetio svoje pjesme, a Zlatarić svoj prijevod Tassova »Aminte«. Sačuvalo se i jedno Speronijevo pismo, pisano u jesen god. 1560., kad je Tasso već bio u Padovi, u kojemu preporučuje Amalteu nekoga mladog Padovanca, koji je poslom putovao u Dubrovnik. U pismu Speroni kaže, da u Dubrovniku ima mnogo prijatelja, a poimence spominje Maroja Kabogu i Marina Sfondratija, člana ugledne talijanske porodice, koji se nastanio i umro u Dubrovniku. Tasso je ostao u prijateljskim vezama sa Speronijem sve do njegove smrti. Speroni je bio jedan od onih književnika, kojima je Tasso krajem god. 1575. donio u Rim rukopis »Oslobođenog Jerusolima«, da ga pregledaju.

Tassov lični prijatelj bio je i pjesnik Camillo Camilli, koga je senat republike dubrovačke pozvao u Dubrovnik za nastavnika klasičnih nauka *»per professore di lettere umane«).* Ne stoji tvrdnja Vicka Adamovića (Gragja za istoriju dubrovačke pedagogije, Zagreb, 1885., str. 29), da je Camilli došao u Dubrovnik istom 23. veljače 1598., tri godine poslije Tassove smrti, jer mu već 4. rujna god. 1586. neki Tomaso Costo iz Napulja upućuje pismo u Dubrovnik (Marotti), a vjerojatno je, da je stigao još i prije. Svakako je već god. 1590. naslijedio Dominika Tattija kao rektor dubrovačke škole. S njim se završava neprekinuti la-

nac talijanskih rektora, jer poslije njega dolazi na rektorsku stolicu Hrvat Petar Palikuća, Gundulićev učitelj. Camilli je ostao u Dubrovniku sve do svoje smrti god. 1615. Već prije dolaska u Dubrovnik dopjevao je pet novih pjevanja Tassovu »Oslobođenom Jerusolimu« i objavio ih u Veneciji god. 1583. Portugalski humanist Flavius Jacobus (Didak Pir) spominje u jednoj pjesmi, da je Camilli opjevao Zlatarićev vrt i voćnjak u Konavlima. Svakako je njegov učenik u dubrovačkoj školi bio i Đivo Gundulić, koji je od svog učitelja »baštinio osobitu ljubav za besmrtno Tassovo pjesničko djelo« (Körbler).

U prijateljskim vezama i s Tassom i s Camillijem bio je Genovežanin Angelo Grillo, predsjednik benediktinske kongregacije u Monte Cassino, kojoj je pripadao i samostan sv. Marije na otoku Mljetu. Grillo se dopisuje s Tassom, posjećuje ga u bolnici, gdje je kao slabouman bio zatočen, i brine se za njegovo oslobođenje. S njim se sprijateljio god. 1584. i odonda je »njegov stalni tješitelj« *(fu suo constante confortatore).* S druge se pak strane Grillo dopisuje s Vitom Gučetićem i s knezom dubrovačke republike u pitanju mljetskog samostana, a napose je živo njegovo dopisivanje s Camillijem, koji mu često preporuča Dubrovčane, kad putuju u Italiju. Tako u tim pismima, pored ostalih, susrećemo imena Frana Crijevića, Junija Gradića i Oca Anselma Bunića.

Daleko bi nas odvelo, kad bismo htjeli iscrpivo prikazati, kako su se Dubrovčani odužili Tassu za njegovo zanimanje za Dubrovnik, proučavajući, prevodeći i oponašajući njegova djela. Dovoljno je spomenuti, da je na primjer pastirska igra »Aminta« tri puta prevedena tokom šesnaestog vijeka. Prvi put ju je preveo Dinko Zlatarić iz talijanskog rukopisa; kasnije je taj prijevod preradio i objavio ga drugi put pod naslovom »Ljubmir«. Treći je prijevod, ili radije preradba, iz pera Savka Gučetića Bendeševića, a nosi naslov »Raklica« (P. Kolendić). Gundulić vjerojatno počinje prevoditi »Oslobođeni Jerusolim«, ali svakako je tim djelom nadahnut, kad piše svog »Osmana«. Još prije, u svojoj »Armidi«, obrađuje u dramatskom obliku jednu romantičnu epizodu iz Tassova epa, a ta će ista epizoda kasnije

poslužiti i Juniju Palmotiću za njegovu dramu »Armida«. Osim toga i u lirskoj poeziji naših petrarkista ima tragova Tassove muze, napose među hrvatskim pjesmama Savka Bobaljevića Glušca.

Prije nego što prijeđemo na Tassov odnos prema Cvijeti, treba da pogledamo, kada su mogle nastati njegove pjesme u čast Cvijete. Za to je potrebno da u najkraćim crtama iznesemo glavne podatke o Cvijetinu životu i to prema zaključcima istraživača posljednjih godina, koji su znatno izmijenili Cvijetin životopis. Rodila se Cvijeta u Dubrovniku oko god. 1552. Tri godine kasnije poveo ju je otac u Ankonu, gdje je ostala do svoje udaje za Firentinca Bartolomeja Pescionija god. 1570. (a ne god. 1577., kako se prije držalo). Tada se s mužem vratila u Dubrovnik, kamo je on došao u svojstvu firentinskog konzula. Oko god. 1583. preselili su se opet u Ankonu, i tu je Cvijeta ostala sve do svoje smrti god. 1648., dok je Pescioni umro već god. 1593. U Firenci uopće nije boravila.

U Tasovim se pjesmama spominje Cvijeta kao udata žena, rodom iz Dubrovnika i nastanjena u Ankoni. Te su pjesme dakle mogle nastati između god. 1583., kad se Cvijeta preselila iz Dubrovnika u Ankonu, i god. 1595., kad se Tasso preselio u vječnost. Ovu drugu granicu možemo pomaći još malo unatrag, jer znamo, da je pismo Juliju Mostiju, kojim je Tasso popratio jedan madrigal o Cvijeti, pisano prije god. 1586., dok su tri soneta, upućena Cvijeti, sadržana u maloj zbirci, koja je posvećena Vincenzu Gonzagi, knezu Mantove i Monferrata, pod datumom 1. studenoga 1591. Otud se može zaključiti, da su sve pjesme posvećene Cvijeti nastale vjerojatno između g. 1583. i g. 1591. Cvijeta je tada bila u tridesetim godinama, dok je Tasso bio osam godina stariji.

Nesretni je Tasso već od god. 1576. bio počeo pokazivati znakove ludila (religiozna manija i manija proganjanja), koji su naskoro uzeli takav zamah, da je god. 1579. morao biti zatvoren u bolnicu sv. Ane u Ferrari, gdje je ostao punih sedam godina (do god. 1586.). Tu su ga posjećivali prijatelji, knezovi i književnici, između ostalih već spomenuti Angelo Grillo i veliki

Francuz Montaigne. Iako bolestan, Tasso je u zatočenju napisao oko 650 lirskih pjesama i, što je još čudnovatije, tu je sastavio i one filozofske dijaloge, koji po jasnoći i snazi misli, po strogoj logici i savršenoj formi idu među najbolje prozne spise talijanskog Cinquecenta.

U to je doba prior bolnice sv. Ane bio ferarski plemić Agostino Mosti, koji je na sve načine nastojao ublažiti patnje nesretnog pjesnika. Ali Tassu je još više bio privržen Agostinov nećak Giulio Mosti, koji je s osobitom požrtvovnošću radio sve moguće, da olakša Torquatovo tamnovanje. Bio mu je pri ruci u svemu, a najviše mu je ugodio prepisujući njegove rukopise. Da mu se oduži, Tasso je za njega pjevao prigodne pjesme, kad bi se Mosti zaljubio, a to je bivalo često *(»Torquato fa molte volte onorato ricordo del giovane Mosti, e ne contraccambiava le gentilezze scrivendo per lui e per i suoi amori molte rime.«* Solerti). Tako se u Ankoni Mosti zagledao u Cvijetu i zamolio Tassa, da mu spjeva nekoliko pjesama, što je on i učinio.

Prema tome, o nekoj ljubavi između Tassa i Cvijete ne može biti ni govora, jer iz svega, što smo naveli, proizlazi, da Tasso nije pjevao Cvijeti iz vlastite pobude, niti joj je pjevao pjesme zato, što bi ga njezina ljepota bila zamamila, već zato, što ga je zamolio prijatelj Mosti, koji je jamačno Cvijetu bolje poznavao. Mosti nije nipošto bio jedini, komu je Tasso činio takve usluge. Tako je, da spomenemo samo jedan primjer, god. 1588. napisao spjev »Ljubavna lomača« *(Il Rogo amoroso)* na molbu don Fabija Orsinija povodom smrti neke žene, koju je Orsini volio. Kad smo tako isključili mogućnost neke intimne veze između Tassa i Cvijete, preostaje još da vidimo, da li je Tasso Cvijetu poznavao i da li ju je uopće ikad vidio.

Nije ni malo vjerojatno, da je Cvijeta putovala u Ferraru, da posjeti Tassa u bolnici sv. Ane. Treba dakle pretpostaviti, da je Tasso putovao u Ankonu. Za svojih dugih lutanja i čestog bježanja, Tasso je prešao gotovo čitavu Italiju od svoje djedovine Bergama na sjeveru do rodnog mjesta Sorrenta na jugu, ali nigdje nije izričito zabilježeno, da bi bio posjetio Ankonu. No kako znamo, da je posjetio obližnja mjesta Pésaro, Urbino i

Loreto, složit ćemo se s Marottijem, koji drži, da je vjerojatno bio i u Ankoni. U prilog tome govori opis Ankone u jednom od soneta posvećenih Cvijeti, kao i glosa »loda Ancona dove v i d e ... Fiordispina«, iz čega bi se moglo zaključiti, da je bio u Ankoni i tamo vidio Cvijetu. Za autentičnost te glose služi nam kao jamac A. Solerti, koji je uredio Tassove pjesme »prema rukopisima i najstarijim izdanjima«.

Ima i jedno pismo Tassovo upućeno Mostiju, u kojemu između ostaloga veli: »Šaljem vašem gospodstvu madrigal o onom predmetu, koji ste od mene tražili, s imenom one vrijedne gospođe, o kojoj se, po mome mišljenju, ne može pisati na pastirski način, ako je čovjek nazove njenim imenom« *(col nome di quella valorosa signora, de la quale chi co 'l proprio nome la noma, non puo scriverne a mio giudizio pastoralmente).* Ako pregledamo madrigale, koje je Tasso spjevao na molbu Mostija za žene, koje je volio, za razne Flaminije, Julije i Laure, opazit ćemo, da ni u jednom nije ime ljubljene žene tako istaknuto izneseno, kao što je Cvijetino (Fiordispina) u madrigalu »Qual de gli uccelli l' aquila è reina«, koji smo ovdje preštampali pod br. 1. Stoga je bez sumnje ispravno mišljenje Solertija, najboljeg poznavaoca Tassovih djela, koji drži, da se navedeno pismo odnosi baš na ovaj madrigal. U tom slučaju »ona vrijedna gospođa« nije nitko drugi nego Cvijeta Zuzorićeva, ali ton poštovanja, kojim se Tasso služi govoreći o njoj, iako daje naslućivati neko poznanstvo, ne govori ni o kakvoj osobitoj intimnosti.

To je sve, što se zasada pouzdano može reći o Tassovim sonetima i madrigalima, spjevanim u čast Cvijete Zuzorićeve, i o njegovu odnosu prema njoj.

LITERATURA

1. I. Kukuljević Sakcinski: Flora Zuzorić. »Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«. Tečaj XII, 18—20. Zagreb, 1846.

2. I. Kukuljević-Sakcinski: Fiora Zuzzeri. »La Dalmazia«. G. II, br. 38—40. Zadar, 1846.

3. Cvieta Zuzurićeva. »Vienac«. God. VI, br. 1. Zagreb, 1874.

4. Cvijeta Zuzorina. »Slovinac«. God. V, br. 3. Dubrovnik, 1882.

5. Dan. A. Živaljević: Cvijeta Zuzorićeva i Dominko Zlatarić (Preštampano iz »Brankova Kola«). Srijemski Karlovci, 1900.

6. J. Onyszkiewicz: Obitelj Cvijete Zuzzeri. »Prava Crvena Hrvatska«. Br. 16. Dubrovnik, 1905.

7. J. Tadić: Mladost Cvijete Zuzorić. »Šišićev Zbornik«. Zagreb, 1929.

8. J. Torbarina: Torquato Tasso i Cvijeta Zuzorić. »Dubrovnik«. God. I, br. 8. Dubrovnik, 1929.

9. G. Marotti: Fiora Zùzzeri. Pola, 1934.

10. J. Dayre: O dubrovačkoj književnosti. »Hrvatsko Kolo«, XVI. Zagreb, 1935.

11. A. Lovrić: Cvijeta Zuzorić. »Jutarnji List«, Zagreb, 28. III. 1935.

12. B. Kovačević: Torkvato Taso i Cvijeta Zuzorić. »Politika«. Beograd, 12. I. 1936.

13. J. Tadić: Cvijeta Zuzorić (Preštampano iz »Srpskog književnog glasnika«). Beograd, 1939.

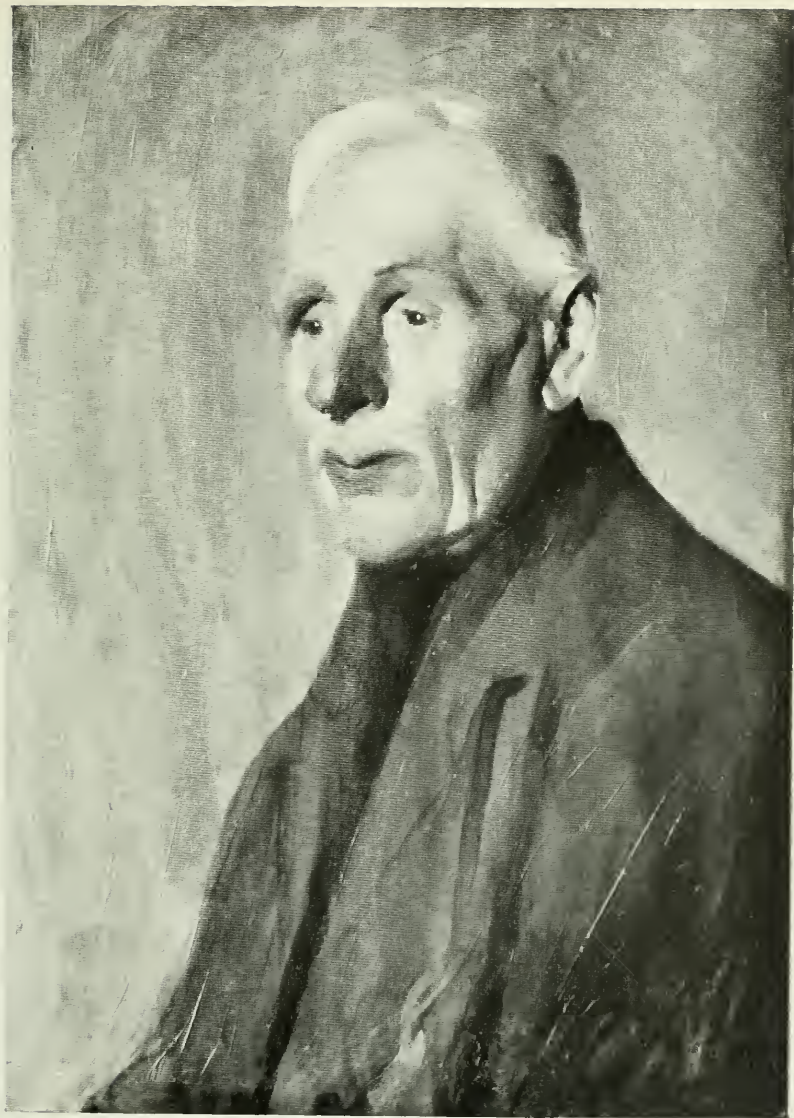
* * *

I. Le Lettere di Torquato Tasso, disposte per ordine di tempo ed illustrate da Cesare Guasti, 5 vol. Firenze, 1852—55.

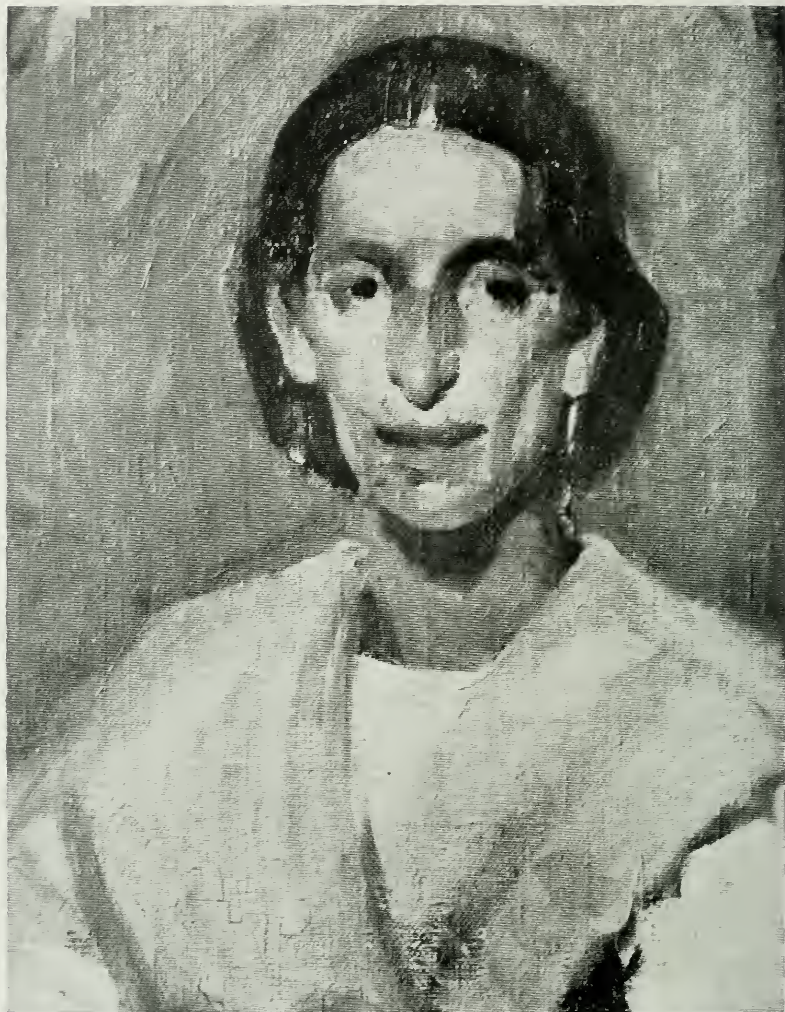
II. A. Solerti: Vita di T. T. 3 vol. (1. Vita, 2. Lettere inedite e disperse, 3. Documenti e appendici). Torino, 1895.

III. Le Rime di T. T. Edizione critica su i manoscritti e le antiche stampe, a cura di A. Solerti, 3. vol. Bologna, 1898.

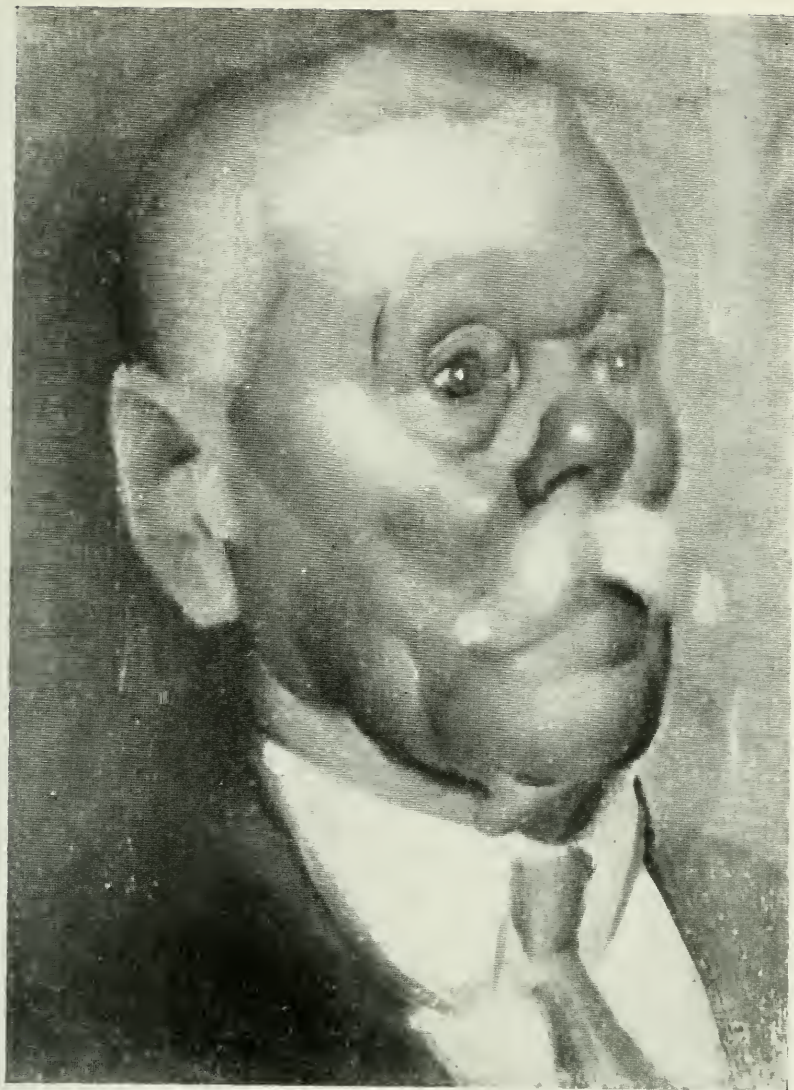
IV. U Bosco: Torquato Tasso (u velikoj talijanskoj enciklopediji).

Josip Račić Portret starca (ulje)

Josip Račić Ciganka (ulje)

Josip Račić Studija za portret (ulje)

Josip Račić Seljak (akvarel)

VLADISLAV KUŠAN, ZAGREB

JOSIP RAČIĆ

Preludij s tragičnim leitmotivom

Kao mračno i krvavo biblijsko prokletstvo, puno neiskazanog gnjeva, teških riječi i neumoljive iskonske okrutnosti lebdi nad nama zla sudbina. Poput beskrajne prijetnje tmasnog olujnog neba s crnim znacima propasti i rasula prati nas ona pakosno i uporno na svim stazama našeg lutanja i borbe, da u odlučnim časovima životnog zbivanja, kad na raskrsnici tražimo smjer ili otkrivamo spasonosne putokaze, pa polažemo sebi, svojoj čovječanskoj i stvaralačkoj savjesti račune i obračune, da baš tada ponovno javi svoju nazočnost novim udarcima, da prekine ovo mučno i uzaludno traženje svjetlosti i da ga završi opet jednim tragičnim finalom.

Od prvog mutnog i sumračnog praskozorja naše kulture preko izmjeničnog periodičnog proplamsavanja i gašenja njezinih žarišta, pa sve do dana današnjega osjetili smo intenzivno i neprekidno u bezbroj preraznih manifestacija moć te nemile kobi.

S periferijskim geografskim položajem naših zemalja započela je drama. U njoj smo ponajprije s velikim uspjehom preuzeli veoma napornu i veoma opasnu ulogu pograničnih čuvara civilizacije i kršćanstva. Postavljeni »s mačem u ruci« između kulturnih država zapada i poludivljeg, barbarskog Istoka, da vjekovima odgajamo mučenike, legendarne heroje i ratnike, da se suludo koljemo po razbojištu za mir i blagostanje onih, koji su za uzvrat, u dekorativnoj sceneriji tradicionalnog dvorskog španjolsko-austrijskog pompa, u uzvišenoj pozi apoštolskih pomazanika nalagali krvnicima, da sijeku glave onima, koji se usuđuju posumnjati u njihovu nepogrješivost, pravednost i veličinu, natapljali smo tako i svoju i tuđinsku zemlju najplemenitijim i najdragocjenijim životnim sokovima bezbrojnih generacija.

Namjesto da smo tim nadljudskim naporima i tom neizmjernom energijom svladavali druge poteškoće, rješavali druge zadatke, izgrađivali na vrijeme temelje svoje kulture, da bi se uzmogli razvijati pravilno i postepeno po zakonima evolucije i progresa, mi smo brigu oko svoje uljudbe već u njenom prvom zametku morali napustiti i povjeriti uglavnom monasima, crkovnjacima, narodnim pjevačima i guslarima, a sami smo gubili svoje vrijeme po logorima, utvrdama i vojarnama.

Oblikovali smo neumorno uvijek nove čete, vježbali nove pukove i po nekim višim naredbama povlačili se u velikim kompaktnim masama ili raštrkanim gomilama pješice ili na konju, po svim carskim drumovima, po panonskom blatu i šumama, potucali se oboružani do zubi od nemila do nedraga, vojevali, ginuli i usavršavali tehniku ubijanja, i postali slavan narod najboljih vojnika, uzornih generala i vojskovođa, ali za svoje protektore, koje smo uistinu mi zaštićivali, ostali samo prezrena horda krvoloka, ustaša, pandura i maraudeura, a njihovim su strašnim imenom austrijske i njemačke majke u sumrak, pred spavanje plašile svoju neposlušnu djecu kao demonskim naslovom nečastivoga.

Sve, što nam je ostalo od te fantastične i stravične avanture, u kojoj su prodefilirale nepregledne povorke ranjenika, bogalja i mrtvaca, sve, što je ostalo od tog žrtvovanja za tuđinca i očajničke obrane vlastite kuće i golog života, bio je nejasni nimbus neke imaginarne veličine i slave u pjesmama slijepih barda, koji su rezignirano zapjévali u desetercu svojih balada, budili pokojnike, da bi utješili žive i nadahnjivali svoju stvaralačku maštu neprekidnim mlazovima vrele krvi. Pa i u tom patetičnom kazivanju nad kostima poklane djece, u dostojanstvenom klanjanju pothvatima nestalih junaka u napisanim i nenapisanim pričama, u kronikama, u tom cijelom golemom eposu ima, začudo, više okrutnog mučenja samog sebe, nego plačne tužaljke i jeremijade.

Drugi dokazi nesretne prošlosti i dugog nemira smirili su se po arhivima i muzejima sa starim pečatima, naslovima, po-

veljama, postadoše ovetšali antikvarni balast, svijet, koji je zauvijek zaspao u vitrinama. Po bivšim graničarskim kućama čuvaju se još i danas u pozlaćenim okvirima, kao obiteljske svetinje, ostavljene potomcima u zavještaj, neki požutjeli bakrorezi i naivne iluminirane litografije austrijskih crtača s prikazima ratničke glorije pređa. Šarene i pomalo operetne scene bivaca, pljačke, zasjede, bitaka i juriša, kad se lome mačevi i puše zapaljeni zaseoci, a brkate ljudine surova lica u nekoj neobičnoj opremi s nožem u zubima srljaju u metež pomahnitale soldateske.

Neshvatljivo je, kako su ti nestvarni prizori tako okrutne stvarnosti, te sličice s natpisom *Die Kroaten*... mogle toliko opajati borce, da su u ushitu samosvijesti i ponosa zaboravljali osakaćene udove, rane i ožiljke i svu patnju ratničkih seoba.

Nije teško zamisliti dojam, koji je tek morala proizvesti na njih ista tema u idealiziranoj varijanti baroknih pomodnih i oficijelnih slikara. Ovi su od tog materijala spretno komponirali prostrane panoramske prizore s dubokom perspektivom, gdje se događaji odigravaju po strogom propisu i pomno promišljenoj režiji, kao svečana magična predstava i blještavi spektakl s bengalskim vatrama, mužarima i svim opsjenarskim efektima.

U prvom planu, na uzvisini s dva-tri stilizirana stabla, elegantno drapirani šatori s grbovima i emblemima prinčeva i vojvoda, stolovi s geografskim kartama, dalekozorima, savijutci papira, besprikorno obučeni časnici, savjetnici i pridošli glasnik s perjanicom na zapjenjenoj bedeviji, koja se malo usplahirena, propinje. Cijela svita je zadubljena u tok i razvoj bitke, koja se negdje daleko u pozadini odigrava i u kojoj sudjeluju hrvatske snage. I dok je ovdje u ovom izoliranom, nedohvatnom i veličanstvenom repoussoiru sve smireno, distingvirano vođeno po starinskom ceremonijalu, geste umjerene, izbalansirane i pomalo graciozne i dekadentne i attitude skoro glumački proračunane, negdje u dnu vidika bitka je u punom jeku. Silna, razlivena komparserija, koja više ne glumi, već živi svoju rolu.

Mase su u pokretu, barjaci vijore, u divljem metežu kroz dimove kanonade nazire se odlučan prodor našeg odjela u neprijateljske redove, a nad cijelom ovom uznemirenom krajinom lebde izobličene gromade oštro osjenčanih oblaka kao na pompoznim kazališnim maquetteama Galli-Bibiene i Fontanesia.

I zbog nekoliko takvih osrednjih ratnih slika s divinacijom moći naručitelja, zbog platna, koja su bila brzo zaboravljena i još brže potamnjela, za maglovitu fikciju slave, koja se netragom raspršila na vjetru vremena kao ništav prah uspomena, toliko odricanja, bijede, patnje i žrtava. U znaku beznadnog martirija i okrutne sudbine trajalo je to bezumno, bjesomučno klanje. Što nije izginulo u ratovima na raznim stranama od Osijeka do Magdenburga, u čestim i dugotrajnim austrijskim vojnama, u samoobrani na vlastitim međama, tuklo se na rođenoj grudi i uništavalo nemilice međusobno pod zastavama zavađenih hercega, grofova, baruna, u bunama, prevratima, prepadima, plačkaškim naletima i ustancima.

Od prvih najezda Turaka do tridesetgodišnjeg rata (1618. do 1648.), preko pobjeda »plemenitog viteza« efeminiranog princa Eugena Savojskoga i napora generala Laudona pod Beogradom (1789.), pa sve do konca osamnaestog vijeka, koji kod nas nije bio naročito »galantan«, mogao bi se iz tog velikog vremenskog razdoblja kronološkim redom navesti upravo impozantan niz tužnih godina, kad je zemlja bila u plamenu i krvi, opustošena, poharana, a narod izmučen i tamanjen gladovanjem, nevoljama, kugom, nabijan na kolac, batinjan, ugnjetavan, progonjen i sasvim izbezumljen od paničnog straha u beskrajnom komešanju oružanih gomila.

Tek poslije dramatski razmahanog perioda višestoljetnog vojevanja i krvarenja, koji se po svojim strahotama i divljaštvu nije ni malo razlikovao od groznog prikaza ratnog užasa na grafičkim listovima genijalnog crtača iz Nancyja, meštra Callota, poslije oslobođenja od Turaka, jozefinskog prosvijetljenog apsolutizma dolazi u devetnaestom vijeku do nekog smirenja i zatišja.

Ono, što je u tako dezolantnim prilikama jedne rascjepkane, haračene, pregažene zemlje, jedne zapuštene, strahovito zatrovane i žalosne provincije bilo vjekovima potiskivano u bezdane duše, u zamršene labirinte podsvijesnih kanala, što je tamo, skriveno u mraku, raslo poput moćne plime, moralo je jednom, nabujalo i prenapeto, briznuti iz tog tajanstvenog skrovišta silnom prodornom snagom oslobođenog elementa. Trebalo je samo da malo popusti neumoljivi pritisak izvana, da se nemiri utišaju i prilike promjene, da suluda utrka i skitanje bez cilja i daha uzduž i poprijeko kroz pustoš tužnih pokrajina prestane, i već se, kao nada prvog rumeno vedrog svitanja, javlja probuđena narodna svijest. Ona kao čarobna moć obuhvata, uzdiže i bodri duhove, budi obesviješćeno htijenje, potiče zamrlu energiju na konstruktivan rad i daje cijelom djelovanju viši smisao.

Ilirske budnice i davorije tridesetih godina zanose i uzbuđuju mase, jer teku iz dna duše kao pjenušavi mlazovi katarakta, koji je dugo bio zatvoren branom nasilja; one spajaju i opajaju, vezuju srca i oslobađaju ih mòre i zato najbolje i najsigurnije pripravljaju onaj veliki preporod, koji će pismom i govorom ujediniti sve Hrvate i dati im prvu široku platformu za književno stvaranje.

Tako je iz bezbroj novih izvora prsnulo bezbroj slapova snage, i djelovanje tog priliva moralo se osjetiti na svim područjima života. Nastale su promjene, previranja, traženja. Iz vjekovne bespomoćne zaostalosti i mraka pridiže se jadni puk, oblikuje se jasnije građanski stalež, društveni život snažnije pulzira, kulturne potrebe su veće, a Zagreb, mali gradić na zadnjim obroncima Medvjednice, formira se u nacionalni i kulturni centar jednog naroda i u cijelom tom gibanju osjeća se tendencija prema gore. U to vrijeme ostvarilo se, naravno, malo pravih umjetničkih vrednota, jer je ambicija već zadovoljena radošću samog stvaranja, igrom oblikovanja, a za više ciljeve nije bilo ni pravih mjerila ni dovoljno znanja.

Tok ovako započetog razvoja bio je događajima usporen novim komplikacijama kidan i zadržavan djelovanjem mračnih sila, koje su ponovno zaigrale sudbinsku igru.

Već po najznatnijim sukobima, rađanju i previranju političkih ideja, koje su vodile Hrvate, pokretima, strankama, opoziciji, koja je tinjala i ispod najveće stege Bachovog apsolutizma, ispod dugotrajnog pritiska tuđinske vlasti i njenih slugana, po borbenom nastupu ili živom javnom djelovanju znatnog broja istaknutih ličnosti (Jelačić, Gaj, Strossmayer, Kvaternik, Starčević itd.) po intenzitetu akcije i reakcije tih stotinu godina nije ni devetnaesti vijek bio neka idila, makar je manje razderan i krvav.

Iako je naša stara pokrajinska književnost, nastala i cvala u izoliranim središtima, (od humanizma do konca 18. stoljeća) prilično velika i bogata, temelje suvremene hrvatske kulture nije ona dala, nego stvaranje devetnaestog vijeka. O čvrstoći i kvaliteti tih temelja može se raspravljati, o njima se štaviše može imati veoma loše mišljenje i tvrditi, da se dobrim dijelom sastoje od pokušaja, ali se oni ne mogu ni previdjeti ni negirati, kao što se ne može negirati činjenica, da je tek na njima započeo povezani kulturni razvoj cijelog našeg naroda. Prokrčiti jedan zapušten teren i zacrtati granice osnovne platforme za stvaralaštvo budućih generacija nije ni bezvrijedan ni beznačajan posao.

Ako danas, iz četrdesetgodišnje retrospektive, promotrimo sistematski, pomno i smireno u cjelini i pojedinostima grafičku liniju toga stogodišnjeg (1800.—1900.) kulturnog pomicanja, vidimo, da je ta krivulja, iako kolebljiva i nemirna, od svoje polazne do završne točke ipak ocrtala uspon. To je razdoblje sa svim svojim manama, naivnostima, slabostima, zabludama, lutanjima, potresima i porazima izazvalo u kulturnom životu Hrvata mnogostruko gibanje i možemo ga nazvati važnom razvojnom fazom naše uljudbe.

To, što smo mi u zakašnjenju spram kulturne Evrope, nije krivnja devetnaestog vijeka, već našeg geografskog položaja i

povijesnog razvoja prošlih vjekova, i ta se zaostalost nije mogla preko noći jednim skokom nadoknaditi. Zato ni najpatetičnije lamentacije nad sinhronističkim tablicama ne tumače i ne dokazuju ništa. Promatrati što i kako se stvaralo od pedesetih do devedesetih godina u Parizu na području književnosti i likovne umjetnosti, a što kod nas, može biti veoma zanimljivo i poučno, ali tom metodom poredbe ne ćemo doći ni do kakva razjašnjenja. Rezultati jednoga velikog i zatvorenog kulturnog kompleksa Evrope, koji ima posebne predradnje, brojne svoje pojave i osobite oznake, ne mogu biti samo suprotstavljeni našim skromnim ostvarenjima u svrhu najviše kritike.

U činjenici, da naš likovni razvoj nije tekao paralelno i simultano s likovnim razvojem francuske ili koje druge metropole, nema još tragike.

Pretpostavimo li, da se to zbilo, — što je dakako nemoguće, jer je sličan razvoj uvjetovan sličnim prilikama — zar bi samo stilski paralelizam donio tako mnogo koristi? Zar je on uvjet, da se otkriju putovi do samoniklog likovnog iživljavanja. Epigonstvo je veća zapreka do samostalnosti od lutanja. To nam današnje trčkanje nekih slikara za svakim novim eksperimentom inozemstva najbolje potvrđuje.

Razloge našeg sporog, krivudavog i zaobilaznog razvoja sa svim njegovim negativnim popratnim pojavama, zastojima i komplikacijama ne treba tražiti isključivo u kasnim počecima i manje-više krivim orijentacijama, nego i u drugim, isto tako važnim, a možda još mnogo dalekosežnijim činjenicama ekonomskog i socijalnog značaja. Društvene prilike, koje uvjetuju pravilan i potpun razvoj talenata, pružajući im mogućnost djelovanja i usavršavanja, bile su kod nas dugo sasvim nepovoljne. Publika, primitivna, uskogrudna i neodgojena, nije uopće shvaćala ulogu umjetnika u svojoj sredini, pa je zbog toga s nerazumijevanjem gledala njegov rad i bila nehajna prema svim njegovim borbama, brigama, nevoljama i problemima. Lišen svakog prava i prezren, umjetnik je za nju pomalo smiješna i neobična pojava, a kako je nepovezan sa sredinom, u kojoj dje-

luje, na ljestvici društvene klasifikacije nema za njega mjesta. Skrajnje nerazumijevanje, malograđansko gledanje i indolencija prouzrokovali su više zla od zakašnjenja i oponašanja drugorazrednih uzora, koje je u stvari i nastalo pod pritiskom zahtjeva te iste publike, a pretežno kod osrednjih nadarenosti. Namjesto da je kreator, snagom svog umjetničkog djela prisilio publiku, da se pokrene iz svoga mrtvila, te da doživi i prihvati onaj oblik likovne ljepote, koju on, biće višeg reda, stvara, da bi čovječanstvo poveo svijetlim stazama duhovnosti i pokazao njima još nepoznate manifestacije duha, morao je odustati od te predvodničke uloge i dopustiti publici, da ga vodi — jer je osjetio da će ga u protivnom slučaju ona uništiti. Takvi su konflikti našim talentima zadali najviše jada, pa su prerano sustali, premoreni i iscrpljeni od uzaludne borbe.

Da je samo Karas, jedan od naših prvih velikih likovnih talenata, bio u povoljnijim prilikama i u mogućnosti da u intenzivnom i nesmetanom radu prođe sve etape razvoja i dosegne smirenost zrenja, tko zna, kako bi njegovi definitivni rezultati djelovali na evoluciju našeg slikarstva! Kakve bi sve promjene shvaćanja proizveli, kakve plodonosne impulse i neslućena previranja izazvali! Iste se misli samo u vezi s glazbom javljaju pred patničkim likom Vatroslava Lisinskoga.

Možda bi jedan jedini značajan, cjelovit i osebujan likovni oeuvre izgrađene i dokončale ličnosti, oeuvre, koji bi bio individualan i naš, mogao sigurnije izvesti iz lutanja i pokazati put do samostalnog izraza od povođenja za stranim kulturama. Ali takvo slikarsko djelo u potpunosti nismo imali u devetnaestom vijeku, još ga nemamo i tko zna, kada ćemo ga dobiti.

Tako je ono zamršeno kovitlanje zbivanja kulturnog života, koje je nošeno dinamikom najboljih stvaralačkih snaga, a obilježeno nemirom, ono propinjanje osamljenih i iznimnih pojedinaca u težnji za nepoznatim i neobjašnjivim, za afirmacijom svoje ličnosti, ono nagonski neustrašivo probijanje kroz sive pustinje svakidašnjeg života i uspon prema nedohvatnim visinama ideala, za koje jedino vrijedi živjeti, bilo zastrto avetnim sjenama zlog udesa i tragike.

Borba s demonom i traženje ljepote

Uistinu nije to bio jedan demon, više ih je bilo, s kojima se mladić iz Horvata, iz male zabačene i blatne seoske krčme tako očajnički i tako hrabro borio u svome kratkom nesretnom životu. Crna bijeda, provincijska zaostalost, neutažena želja za svijetlom, težnja za slavom i bogatstvom, za velikom umjetnošću, stvaranje itd., sve sami demonski okrutni protivnici, koji ne popuštaju. A kult i traženje ljepote, toga nedohvatnog, promjenljivog, skrivenog božanstva, nije ni manje mučno, ni manje krvavo i ostaje uvijek »dvoboj, u kojem umjetnik, prije nego pobijeđen padne, u stravi viče« (Baudelaire).

Račić je započeo i borbu s demonima i dvoboj kreatora veoma rano, već kao dijete; bez posrtanja, smjelo i neustrašivo, tukao se, dok nije pobijeđen pao navršivši tek dvadeset i tri godine, prostrijeljene lubanje, u grozničavo nemirnom i bučnom Parizu u jednoj trećerazrednoj hotelskoj sobi, pred kaminom i bouquetom krvavorujnih ruža.

Od rođenja (g. 1885.) pa sve do svršetka drugog razreda gimnazije, ne znamo o njegovu životu gotovo ništa, ili tek vrlo malo: da je bistar i vedar dječak, da je lako učio, da je nestašan kao većina njegovih drugova i da je s trinaest godina morao zasluživati svoj kruh. Njegov otac Mijo, dacar na Jelačićevom trgu, horvaćanski sitničar i krčmar, smjesti ga kao manuelnog radnika u litografsko poduzeće Rožankovskoga, gdje dječak brzo napušta podmazivanje strojeva i u prvom naletu ambicije prometne se u litografskog šegrta. Kako je od najranijeg djetinjstva pokazivao ljubav i smisao za crtanje, snašao se u svom novom zvanju vrlo dobro. Tri godine klipsao je taj okretni i sposobni momčić iz Horvata kroz blato i prašinu Savske ceste do radionica Rožankovskoga, tri godine smišljao je nešto nad svojim crtežima, neumorno radio i smišljao, i jednog dana, prebrojivši svoju uštednju, zadivljen golemom svotom od 150 forinti, izjavi, na zaprepaštenje svojih najbližih, što je smislio: putuje u bijeli svijet. Sve mutne čežnje za nečim ljepšim i značajnijim od litografskog zanata, nečim neviđenim, nepoznatim

i divnim, što zanosi i opaja, sve je to izrazio u neočekivanoj odluci.

Nakon tradicionalne hrvatske oprosne gozbe u rodnoj kući, u krugu prijatelja, znanaca i rođaka, nakon vinske tronutosti, zdravica i slavenskih zagrljaja i poljubaca, krene Račić godine 1904. u nepoznato, s ciljem, da uči slikarstvo, postane veliki umjetnik i da se proslavi.

Beč je najbliži kulturni centar, i mladić razmišlja o tom gradu kao o prvom cilju svog hodočašća umjetnosti. No tu odluku promijeni još u vlaku neki suputnik, Madžar, koga također mame demoni. Taj nepoznati mladić Kalman, koji putuje u München na slikarske studije, nagovori Račića, da izabere bavarsku metropolu za svoj cilj. Tako je jedno anonimno lice, o kome se nije nikad nešto više saznalo primilo ulogu vodiča i odredilo Račićevu umjetničku sudbinu. Pregledavši u društvu svoga mentora grad na plavom Dunavu, Račić putuje u München, gdje ulazi u glasovitu i prenatrpanu slikarsku školu Slovenca Antona Ažbea, za koga su Münchenci pakosno govorili, da je »najmanji čovjek s najvećom glavom«, no taj nadimak nije vrsnog pedagoga ni malo smetao u njegovoj dobroćudnosti i širokogrudnosti. Iskusni Ažbe zapazi na prvi pogled veliku i nesvakidašnju nadarenost ovoga šutljivog i od množine prvih dojmova velegrada ponešto zbunjenog Slavena, i već nakon tri dana rada u odjelu za početnike odvede ga u školu za napredne, koja se nalazila u prvom katu, laskavim riječima: »Der Kerl hat nämlich Talent, er kann hinauf gehen«.

Predavši se svim žarom mladosti učenju, Račić u svom grozničavom oduševljenju za umjetnost i rad zaboravi, da njegova mučno ušteđena svotica ne može vječno trajati, i tek kad su se zadnje forinte rastopile, uvjeri ga oskudni sadržaj novčarke, da je njegov imetak potrošen. I sad mu ne preostaje drugo nego da potraži neko vrelo prihoda. Među novinskim oglasima münchenske štampe nađe inserat berlinske grafičke firme »Lithographie und Reproductionsanstalt R. Bong«, u kome su baš tražili vještog litografskog crtača. Nakon ponude, koja je bila popraćena kolekcijom originalnih crteža, u stilu Alfonsa Muche,

bude Račić primljen u poduzeće, gdje se tako istakne svojim znanjem i vještinom, da mu povjeravaju najteže zadaće.

Rastanak s Münchenom, sa školom Ažbea, s novom, ali već poznatom okolicom, bio je težak. Mladića tješi samo misao, da će doskora nešto uštedjeti i ponovno nastaviti prekinute nauke. Dojmovi golemog i užurbanog grada Berlina, njegovih umjetničkih spomenika i galerija, isprepliću se u mladićevoj duši, daju mu nove poticaje i pojačavaju želju za stvaranjem i nostalgiju za Münchenom, za suučenicima, znancima i majstorom Ažbeom.

Čim je sakupio par stotina maraka uštednje, napusti Berlin i hita u ostavljeno kolo drugova. Podvostručenom marljivošću i silnom, neslomljivom voljom nastavlja nauke, napredak se iz dana u dan opaža; naročito u crtanju postizava dobre rezultate i veliki uspjeh.

U Ažbeovoj školi sprijatelji se s nekim pruskim majorom u miru, dobroćudnim starijim gospodinom, koji je također učio crtanje, bio pomalo entuzijast za umjetnost, gorljivi amateur i idealist. On se toliko oduševi Račićevim talentom, da je, shvativši njegovo teško materijalno stanje i borbu, odlučio, da ga podupire. Pune tri godine otkidao je taj neobični penzionirac od svoje skromne mirovine i pomagao Račića potporom od trideset maraka na mjesec.

Poslije smrti Antona Ažbea polaže Račić u jeseni g. 1905. s uspjehom ispit na Akademiji i prijavi se kod Johanna Herterichа u klasu crtanja, i tu, na samom ispitu u hodnicima školske zgrade, upoznaje se s Vladimirom Becićem, s kojim ga doskora vezuje iskreno prijateljstvo.

Već poslije nekoliko mjeseci studija na Akademiji Račić izgubi učitelja. Za nasljednika preminulog Herterichа bude imenovan profesor Hugo von Habermann, predsjednik münchenske »Secesije«. Mladi đaci slikarstva primiše s velikim oduševljenjem novog profesora, koji je bio na glasu kao novotar i naprednjak.

Kad se Račić usidrio u Münchenu, njemačko slikarstvo emancipiralo se tek postepeno od starih, praznih i beznačajnih

akademskih šablona i proživljavalo fazu fermentacije i razvoja, ali već se sve izrazitije očitovao prijelaz od realizma prema impresionizmu. Koncem devetnaestog stoljeća, pod neposrednim utjecajem snažne umjetnosti Leibla, tog poklonika Courbetova realizma, njemačko se slikarstvo oslobađalo djelomično laži, kazališnih kostima, prašnih rekvizita, galerijskih sosova i grandioznih historijskih scena. Iako se u oficielnom slikarstvu Wilhelmova carstva još i dalje uvelike kultivira papirnati cvijet muzealne ljepote, i u slikama se mudro, literarno misli, a dostojanstveni akademici s titulama i naslovima poput vrhovnih režisera ne prestaju na platnu aranžirati svoje sjajne karnevalske predstave, ipak postoji i jedno drugo, službeno nepriznato slikarstvo, koje se nadovezuje na djelo majstora iz Aiblinga ili je usmjereno težnjama, koje su imali francuski pioniri »istinskog slikarstva«.

U Berlinu, gdje još živi i stvara nepopravljivi fanatik marljivosti, stari »mali div« Menzel, sve je burnije, slikarstvo svijetla, pokreta i neposrednog izražaja osvaja polako teren. Umjetnički profili Liebermanna, Slevogta i Corintha jasno se ocrtavaju i već su postavljeni temelji moderne njemačke umjetnosti.

Slične težnje za emancipacijom mogu se opaziti u Münchenu već od g. 1892., kad je utemeljena »Secesija«, grupa naprednih umjetnika, koji prestaju stvarati po metodama akademika, i traže nove načine za svoje nove ciljeve. Ta münchenska secesija, ne samo da po temeljnim stilskim karakteristikama svojih prvaka nije imala ništa zajedničko s bečkom secesijom (osnovana g. 1897.), nego je bila i njen izrazit protivnik. Zajedničko im je jedino bilo ime i kidanje s konvencionalnim shemama stare generacije. U münchenskoj avantgardi nije bilo određenih programa i svaki član ima potpunu slobodu kretanja u stvaralačkom radu, no neki, a naročito Uhde, tendiraju prema impresionističkom shvaćanju.

Novi profesor Akademije, Hugo Freiherr von Habermann (1849.—1929.), slikar s grandseigneurskim gestama, koga ubrajahu među najbolje učenike Pilotya, započeo je svoje stvaranje

pod jakim dojmom tehnike starih majstora i sjaja francusko-belgijskog kolorizma. Poslije traži vlastite putove, nastoji se osloboditi utjecaja svoga učitelja, skreće prema realizmu u genreu (»Das Sorgenkind«), da zauvijek napusti svako novelističko fabuliranje, usvaja neke sloboštine tretmana, i suvremenija izražajna sredstva, usavršava tehničku obradbu do najveće virtuoznosti i priklanja se potpuno portretu i aktu. Glavni akcent njegova likovnog stila postavljen je na apartnu, bogatu harmoniju boja, profinjenu, dopadljivu ritmiku linije i savršenost métiera. U zrelim godinama, pored izvrsno izvedenih portreta i karakternih glava, prikazuje neobičnim rafinmanom nage sladostrasne djevice i pomalo razbludne dame svijeta i polusvijeta, u kojima je došla do punog izražaja otužna atmosfera namirisanih boudoira i vreli dah perverzne putenosti.

Mladi đaci slikarstva primiše s velikim oduševljenjem novoimenovanog profesora von Habermanna, predsjednika »Secesije« i naprednog slikara, i taj se događaj smatrao stvarnim početkom liberalizma na münchenskoj akademiji. No to uglađeno slikarstvo starog baruna, mondeno, slatko i elegantno, nije u svojoj bitnosti bilo ni napredno ni suvremeno, kako se to u prvi mah pričinilo dugokosim zanesenjacima iz raznih gradova i provincijâ Njemačke, Austrije, Madžarske, Poljske, i Amerike. Po svojim tehničkim sloboštinama, svježini boje, po lakoći tretmana, Habermann je svakako predstavljao neku opoziciju tadašnjem jalovom i već skamenjenom akademizmu, ali u njegovu djelu prevladavaju ipak elementi tradicije. Očijukanje s Parizom nije nikada ni malo promijenilo njegovo umjetničko shvaćanje, a pogotovu ga nije približilo impresionizmu. To su doskora, upoznavši izbliže i bolje svoga učitelja uvidjeli svi oni đaci, kojima je idol bio Manet i noviji pokret francuskog slikarstva, — škola iz Batignollesa.

Ne dobivši u tom smjeru dovoljno poticaja i tu toliko željenu slobodu stvaranja, koju su od svoga nastavnika očekivali, našli su se u dvoumnici, ne znajući, treba li da se usprotive zahtjevima autoritativnog profesora ili treba li naći kompromis i samo ih djelomično prihvatiti. I dok su ti nezadovoljnici omla-

dine smišljali i tražili način, kako bi izvojevali veću samostalnost, Račić se brzo odluči i to za najenergičnije sredstvo: sasvim otvoreno formulirati i isticati svoje oprečno shvaćanje i, ako bude potrebno, kao barjaktar slobode, prvi ući u borbu.

On je već tada imao veoma jasne pojmove o vrijednosti i gibanju modernog slikarstva, i razlikovao je dobro likovnu istinu, od poze i laži, umjetnost života od kalupa. U njemu je tijekom razvoja intelekta i usavršavanja umjetničkog znanja naglo zorila umjetnička ličnost sa svim značajnim oznakama, naklonostima, idealima i ciljevima. Još kod Ažbea, upućen u neke tajne tonsko-valeurskog gledanja, on je našao svoje stajalište i pošao sigurno i odlučno smjerom emancipacije od kanonske ljepote, prema onim idealima, koje je navijestio, tražio i ostvario Manet, taj svijetli putokaz na ulazima u prostore suvremenog slikarstva. Pod utjecajem tih ideala, impresionističke estetike i glavnih težnja batignolleskog kruga Račić je izgradio svoj umjetnički credo i zamislio i provodio ove prve postulate: ukloniti tvrdoću linije u korist slobodne i neograničene harmonije boja, oblikovati bojom i tonom u direktnom maljanju i dati svu puninu volumena u smislu zdrave i prirodne ljepote, koju je u sebi osjećao kao neumoljivi fatum.

I baš taj osjećaj ljepote, silan i sudbonosan, živio je duboko u njemu, gospodario svim njegovim htijenjem i vodio ga sigurnije i bolje od svih formula Habermannove meštrije. Ali ljepota je tek postojala u duši, u osjećaju, u predodžbama i nju je trebalo na platnu otkriti i pokazati drugima, trebalo je tražiti i naći vanjsko lice te zanosne unutrašnje vizije, koja teče, zaustaviti na čas njeno strujanje i ostvariti je u ništavom materijalu ljepljive boje.

Traženje vanjskog oblika takve više ljepote nije strpljivo artističko lickanje ploha ni izmišljanje dopadljivih šara. To je gigantski zamah tvorca, koji ulazi u vrtoglavu bitku s demonima, tamnim silama, s tvarima, s tehnikom, formama, zabludama, sa samim sobom, da u impetuoznom naletu kreativne groznice raspiri plamen nadahnuća do golemih ognjeva kad se, u času

tragične napetosti svih snaga, rađa, bljesne, javi božanski odraz iznutra.

I taj dvadesetgodišnji dečko s moćnim čelom i razbarušenom kosom imao je odvažnosti za patnju, za napore, za kidanja, jer nije htio zatajiti viđenje jednog sklada. U svijesnom i nesvijesnom traženju te ljepote na plohama platna trošio je svoju energiju i gorio plodonosnim ognjicama kao zublja, ali zato je iz dana u dan rastao slikar, tvorac, umjetnik-čovjek, koji se penje prema zvjezdanom nebu. Imajući preciznu predodžbu o slikarstvu, za kojim je težio, približavao se sigurno prvim ostvarenjima ciljeva usprkos negodovanja i oprečnih zahtjeva jednog slavnog profesora s plemičkim predikatom.

Prvi je na akademiji pokazao nečuvenu smionost, da se kao početnik, discipulus, protivi korifeju, koji za sobom ima decenije tehničkog iskustva i bezbroj priznanja stručnjačkih krugova i najozbiljnijih kritičara, i da izazove svojim držanjem konflikt.

No taj siromašni, nepoznati učenik ima fenomenalni likovni talent i ne će da postane eklektik, već veliki kreator, pa ne može primati diktat, osim onog, koji mu govori vlastiti osjećaj ljepote. Pristupa objektu bez okolišanja i predomišljanja i teži za neposrednim slikanjem onoga, što vidi i osjeća, za ostvarenjem tonsko-kolorističkog sklada, za cjelovitošću zatvorenog generalnog dojma; a što se njega tiče pimpantna dotjeranost krasopisa, kićenost, flamanski način podlaganja zemljanim tonom i naknadno prelaženjem punom paletom itd. itd.

Već nakon prvog razočaranja i idejnog razilaženja s učiteljem započeo je borbu, koju je žilavom ustrajnošću vodio od semestra do semestra pune tri godine, a da napetost tog čudnovatog odnosa nije ni na čas popustila. Račićeva ozbiljnost u radu, njegovi kritički pogledi i sudovi, nepokolebivo uvjerenje u ispravnost svog stanovišta i dosljednost u svemu toliko je impresionirala razred, da se veći broj nadarenih sudrugova pridružio buntovniku, što je imalo za posljedicu kolektivni revolt; u likovnom oblikovanju istomišljenika sve se izrazitije opažalo napuštanje Habermannova postupka.

Tako se događalo, da su na izložbama krajem školske godine slike najgorljivijih predstavnika slobodnjaka te samovoljne i neukrotive omladine izazivale čuđenje. Simpatični rebeli uznemireni od preobilja mladenačke snage, nošeni pretežno drugim likovnim doživljajima i drugim htijenjem, odvajali su se u mnogome od shvaćanja i načina rada njihova profesora. U otkrivanju i istraživanju još nepoznatih i novih oblasti stvaranja prednjači Josip Račić; on daje ovom otporu glavni i najprodorniji impuls i dinamički zamah, zalažući se bez ustezanja za umjetnost svojih francuskih uzora.

Habermann je odmjerenom, ali strogom kritikom uz pomoć svih raspoloživih navoda i činjenica, koje bi mogle govoriti njemu u korist, uz mudro izabrane argumente pokušavao teorijom i praksom razuvjeriti i pokolebati Račića u impresionističkom vjerovanju, ali ta su nastojanja otmjenog i ambicioznog profesora bila potpuno uzaludna, jer su samo povećavala nelagodnost poremećenog odnosa i postepeno dovela situaciju do maksimuma zaoštrenosti.

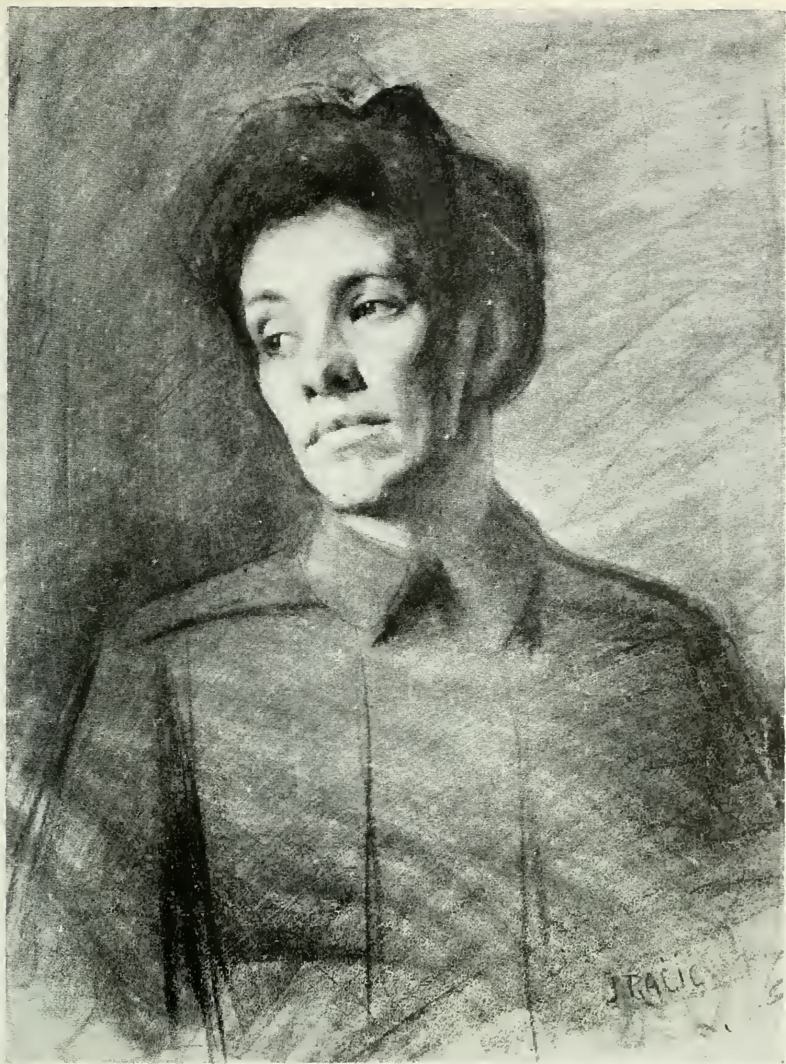
Otvoreni sukob izbio je pred slikom »Dama u crnom«, nakon što je profesor smireno i s uvjerenjem razložio svoje teorije i temeljne zasade razjasnivši, što sve prema njima ne valja na tom platnu. Na sve zamjerke, koje su trebale porazno djelovati, Račić je odvratio samo jednom konstatacijom, u kojoj je sadržana njegova najsupremnija kritika i zadnji, neoborivi protudokaz:

»So hat Manet nicht gemalt, wie sie es wünschen!«

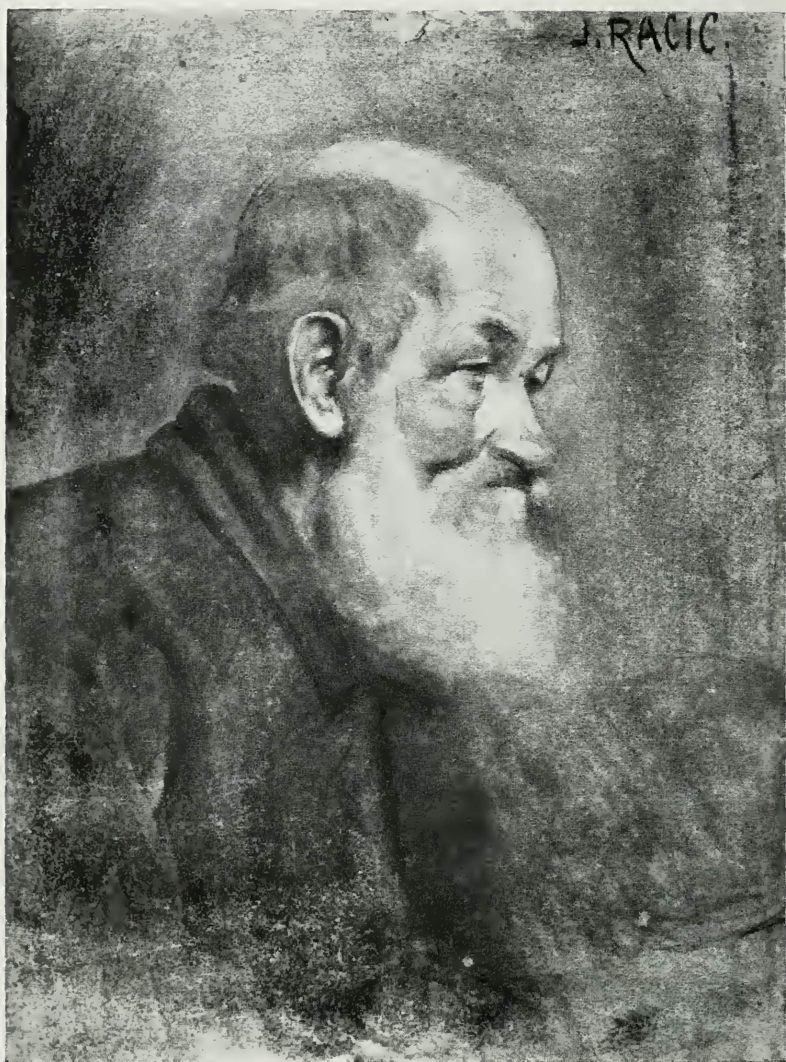
I to je sve. Odgovor, na koji nema replike, jer je u njemu otrovna smrtonosna strjelica. I spretna dijalektika i elokvencija starog, iskusnog Weltmanna morala je tu zatajiti.

S kakvim je čuvstvima profesor von Habermann promatrao taj otpor, taj samosvijestan nastup i nepokolebivo pouzdanje, teško je sa sigurnošću ustvrditi, no vjerojatno je pored oštrog žalca povrijeđene taštine i narušenog autoriteta morao koji put osjetiti i malo skrivenog respekta, pa i divljenja.

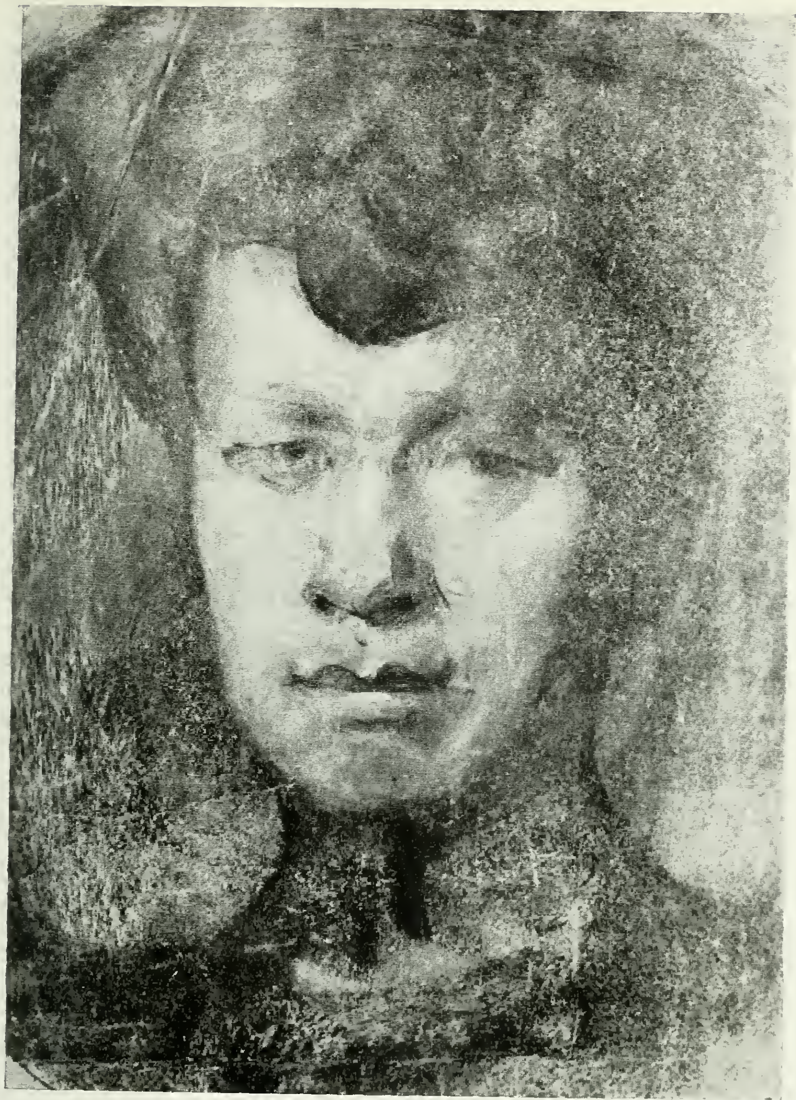
U neustrašivoj borbi za afirmaciju ličnosti, svladavanjem otpora i kidanjem okova školske stege, Račić je kročio naprijed

Josip Račić Studija ženske glave (crtež)

Josip Račić Starac (crtež)

Josip Račić Studija (crtež)

Josip Račić Groteskna kompozicija (crtež)

teško ispaćen i premoren, ali zažarenih očiju od uzbuđenja i sreće otkrivao je nove vidljive oblike svoje ljepote i realizirao najbolja platna münchenskog perioda, ne samo ona malobrojna, koja već znače u našem likovnom razvoju preokret, nego i ona, koja nismo nikada upoznali, jer su se netragom izgubila i nestala.

Ako pomislimo, koliko bi lakše, a kako jednostavnije i oportunije za časoviti vanjski uspjeh bilo oponašanje kaligrafske fakture jednog slavljenika, koji je bio u društvu en vogue i imao dobrih veza s utjecajnim ličnostima, od ovog žilavog, nepopustljivog hrvanja, ukazuje nam se tek u pravoj slici snaga, veličina i značenje tog ubogog momka iz Horvata.

Epilog u Rue de l'abbé Grégoire

Izvan umjetnosti, u vedrim časovima slobode i dokolice, Račić je bio bezbrižan, kadikad i lakomisleni mladić, koji se sa silnim elanom i radošću predaje životu i u šarenom, uzbibanom i febrilno uzavrelom komešanju internacionalne boemske sredine predratnog Münchena iživljuje svoj temperamenat.

On doduše i daleko od škole mnogo radi, riše i uči, čitanjem dobrih knjiga nastoji proširiti svoju manjkavu naobrazbu, posjećuje izložbe, muzeje i galerije, gleda, analizira i uspoređuje i tako u više smjerova razvija i popunjuje svoje stručno i oskudno opće znanje, ali on ipak nije, a niti je htio niti mogao stajati postrance i izvan vrtoglavog ritma mladosnih uzbuna, nadmetanja, ekscesa i mahnitanja. Uza sve sitne i krupne materijalne brige, časovite tajne potištenosti i malodušnosti, naporne borbe s demonima, propinjanja nezadovoljene ambicije, njega čekaju, zovu i obuzimaju male i velike svakidašnje radosti života: srdačno drugovanje, razgovori, flanerije, plandovanja i svečanosti prve ljubavi.

Račić najviše druguje sa slikarima Vladimirom Becićem i Poljakom Karlom Olszewskim i književnicima Josipom Kosorom i Božom Lovrićem, pa makar se ponekad sastajao s još nekim Hrvatima i Nijemcima, s prvom četvoricom stvarao je nerazdruživi kvintet i proživio cijelo münchensko doba. Tek kra-

tak boravak kod oca, u Horvatima, za vrijeme godišnjih ferija, rastavlja ga od prijatelja. Suučenici na Akademiji nisu mu se nikad s većim simpatijama približili niti su ga, kao druga i kolegu, volili, iako su djelomično i bili pod utjecajem njegove umjetničke ličnosti. Zaokupljen najvišim idealima čistog slikarstva, previše strog i u stavu neumoljivog kritika spram sebe i spram drugih, izricao je bezobzirno i samosvijesno svoje oštre sudove i svoja mišljenja, što je na okolinu ostavljalo dojam oholosti i drskosti, i dakako više odbijalo nego privlačilo. Da nije bilo spomenute četvorice, Račić bi ostao osamljen i bez pobratimskih veza.

Kad je Miroslav Kraljević došao u München, približio se i on ovom veselom društvu, no jer su svakog novajliju u početku primali s velikom rezervom i nepovjerenjem, dočekaše tako i ovog hipersenzibilnog, turobnog i boležljivog sanjara, što ga je razočaralo i uvrijedilo, da se povukao i ostao prilično udaljen od ovog kruga.

Pored noćnih, mudrih, žestokih i beskrajno dugih diskusija o umjetnosti, smislu bistvovanja i ljubavi po zadimljenim atelierima, restaurantima, kavanama, u »Simplicissimusu« kod Kathi Kobus, zaručnice Ludwiga Scharfa, autora »Tschandala-Lieder«, bilo je skitnje gradom, lutanja bližom i daljom okolicom, Isarskom dolinom, bavarskim bujnim šumama, bilo je prštavog karnevalskog smijeha i ludovanja, pomalo romantičnih poza, dosta erotike i sentimentalnih zanosa, pjevanja uz mlade djevojke u slatkom vinskom bunilu pod sjenicama i na mjesečini. Sve se odigravalo u zadahtalom tempu mamenog oduševljenja tih razuzdanih i kreposnih mjesečara, koji žive od predivnih iluzija i najstrašnije zbilje, od snova, svetog uznesenja i bijednih, mršavih objeda, od nektara ljubavi i gorčine odricanja, sve se odigravalo u fantastičnom i realnom umjetničkom ambijentu, gdje vječna veselost i salve grohota često skrivaju sjene i ponore tog najzamamnijeg i najmučnijeg poziva.

U to doba München je bio jedina jedincata atmosfera, u kojoj su plivali nagi ko od majke rođeni zanosom za besmrt-

nošću pijani dusi, talenti, geniji, nadljudi-djeca i amori, domahujući svijetlim rukama zvijezdama u beskraj (Josip Kosor).

I Račić je domahivao plavim prostorima svemira, zviježđu i suzviježđu, ali je živio i skromni život čovjeka sa svim običnim zemaljskim događajima. Sklizao se radostan na ledu u »Engleskom parku«, vodio je, zaljubljen, na šetnje mladu djevojku Fani, kćerku vegetarskog restauratera iz Türkenstrasse, bio je preglasan i poduzetan u pokladnom štimungu i od starog zastora improvizirao drugovima efektne japanske kostime, pjevao je, a sigurno je kadikad plakao, galamio je razdragan svojom snagom i u muku sam sumorno mozgao, brojao je u polumraku svoje sobe Pfenige i bio dijete i zabrinuti čovjek. A između tih časova ponovno je stajao u drhtavici bitaka, pred mračnim silama, pred likom, platnom i žitkim bojama i nakon pobjede, u kliktavom zanosu sreće domahivao svojim svijetlim rukama zvijezdama u beskraj.

Tako je teklo vrijeme. Rad na Akademiji bivao je nakon emancipacije sve više otešćan, bez mogućnosti pravog zamaha i bez izgleda, da započetim smjerom proslijedi konzekventno dalje, a stara neodoljiva čežnja za velikom slobodom, za Parizom postajala je sve glasnija, sve jača. I sad mu treba samo neki vanjski povod da se pokrene, i zakorakne i lakše otrgne od Münchena i starih drugova.

Možda je poslije svega došao do spoznaje, da se tako ne može dalje, možda ga je zaista premorila vječna opozicija i borba s Habermannom, možda nije više podnosio akademski milieu i, konačno, bio sit te jalove predvodničke uloge, ili je ljubav s malom Fani iz Türkenstrasse ušla u fazu nesretnih zapletaja, a možda je postojao i još neki drugi sasvim nepoznat razlog, što je njegova odluka, da putuje dalje najednom sazrela. Početkom g. 1908. spremi Jožina (tako ga je zvao spomenuti mali krug Hrvata boema) svoju skromnu prtljagu i rastane se zauvijek s Münchenom.

Račić je tri godine potajno sanjao o Parizu poetično i pomalo djetinjasto, kao o golemoj impresionističkoj slici, na kojoj su prikazani beskrajni spletovi širokih sunčanih ulica, zeleni

squarovi, parkovi s jezerima, kaskadama i vodoskocima i prostrani trgovi, po kojima u blagdanskom ruhu prolaze razdragane gomile ljudi, pjevajući o radostima života.

On je snatrio o mirisnom prozračnom majalisu u orgijama boja, o plandovanju na sočnim tratinama u vrtovima i šumicama, o razlivenim plavim blistavim vodama, po kojima plove okićeni čamci s nasmijanim djevojčicama. On se zanosio nestvarnim izmaštanim predodžbama o burnom, lagodnom noćnom životu te čudesne metropole i gledao kroz nemirna vela snova svoje vlastite zamisli i neke tuđe kompozicije: barove, boîte, zabavišta, café-concerte u proljetnim baštama, kad vino i zeleni absinthe mute pogled, kad se utuljeni lampioni pijano njišu, sviraju glazbe, a momci i žene brate se i javno cjelivaju. A mislio je i o mirnim sobama, gdje u vazama tiho i mudro umire cvijeće, na pladnjevima miriše svježe ubrano voće, svijetlo dršće i treperi po ulaštenim plohama politure, a sa ležaja raskošno, toplo tijelo kurtizane Olympije zrači sedefasto ružičasti sjaj.

Zanesen tako svjetlosnim, lirskim viđenjem stupio je u veljači g. 1908. na realni pariski pločnik i pošao nepoznatim smjerom s nepoznatom gomilom, koja nije bila bezbrižna ni raspjevana. Četiri mjeseca krstario je ulicama bučnim i prostranim, tražio izlaze i putokaze, tražio bistre vidike, prijatelje, zaslužbu, veze, smisao, i pitao se, gdje je uistinu njegovo mjesto u toj vrtložnoj zbrci zbivanja. Oko njega šumio je Pariz i otkrivao mu svoja nepoznata i neznana lica: izobilja i bijede, duše i materije, umjetnosti i mašine, naslade i očaja. Bezbroj, bezbroj čudnovatih neprijateljskih lica iz pomahnitalog velegradskog kaleidoskopa.

Šta treba tu započeti? U školu se ne kani upisati, ima ih previše i sve ga odbijaju, treba ostati samostalan i slobodan. Malo zalazi k svome ujaku, bilježi prve slikarske impresije, akvarelizira u sjeni kućerina, kopira u Lovreu Goyu i Velasqueza, malja Pont-Neuf sa keja, traži uzalud novčanu pomoć od Hrvatskog Društva Umjetnosti, nudi nekom bogatašu slike na prodaju i sprema se da pođe s dva prijatelja Nijemca preko ljeta na slikanje u Bretagnu ili Normandiju.

Navršio je dvadeset i tri godine, piše kući, da je »zdrav i zadovoljan«, nada se, ima mnogo planova, osjeća svoju jakost i vjeruje u budućnost — treba samo da se sabere i da opet započne intenzivno stvarati. I dok se pričinja, da je sve kako treba da bude i u redu, da se već privikao na prilike i ušao u kolotečinu života, netko nepoznati i jači od njega daje mu u ruku novi revolver i došaptava mu neku mračnu riječ.

Poput zamršene zagonetke bez rješenja ostaje nerazjašnjen ili tek djelomično razjašnjen krvavi epilog u Rue de l'abbé Grégoire. Uzalud postavljamo pitanja, tražimo odgovore, kombiniramo, mudrujemo o kriminalu i tajnama, sve to skupa ipak ne prelazi granice nagađanja, i ne baca dovoljno svijetla u tminu situacije oko pokojnika. Tko će s pouzdanjem i sigurnošću povezati sve komponente tog događaja i navesti zaista stvarne pokretače čina ili zločina, tko će dati najispravnije tumačenje Račićeva duševnog stanja i reći, s kime se on to borio u svojoj hotelskoj sobi i zašto se morao obraniti smrtnim hicem? Ili je taj hitac ispalila neka anonimna zlorada osoba iz podzemlja? Zašto? Iz kakvih motiva? Umorstvo ili samoubojstvo ?

Ja lično nisam nikad u Račićevoj smrti gledao kriminalni slučaj, jer mi se to tumačenje čini najnevjerojatnijim i naivnim, nego sam zastupao mišljenje, da se radi o samoubojstvu iz očaja, pa sam u tom smjeru tražio komponente i uzroke tog koraka.

Po iskazima najbližih prijatelja i suvremenika, koji su ga dobro poznavali, bio je Račić snažan, u svakom pogledu sređen mladić i nije nikada pokazivao ni traga egzaltiranosti ili nervne rastrojenosti, pa se prema tome uzroci samoubojstva ne mogu tražiti u hirovitosti puberteta, živčanoj panici, depresiji itd. bez veze sa stvarnošću. Da je njegov vanjski izgled bio samo maska, koja vješto skriva ponore teške melankolije, bolesne osjećajnosti i osjetljivosti, on bi u općenju s drugovima, za tri godine makar jednom, htio ne htio, morao otkriti ma koju od tih pretpostavljenih nutarnjih komplikacija. Ali on je u društvu skoro uvijek veseo, obijestan kao i drugi mladi ljudi, u nastupu ima samosvijesti i ponosa, gledanje na život puno je optimizma po-

red svih poteškoća, koje mora svladavati. Toliko je očeličen u borbi, da se ne boji novih iznenađenja, patnja i napora, a kako već dobro poznaje život, na sve je spreman.

Časoviti materijalni neuspjeh u Parizu ne može toliko smesti čovjeka, koji je rastao u borbi, pogotovu kad stanje i nije tako teško i beznadno i kad su u izgledu mogućnosti za skorašnju prodaju slika za svotu od 6.000 maraka. Imati u džepu samo osamdeset franaka i biti u skupom velegradu, to je prilično nelagodna i malo glavobolna situacija, ali borca, kao što je Račić, koji je u takvim i još mnogo gorim situacijama bio više puta. ne će spoznaja ovih činjenica nagnati u smrt.

Udaljenost od dobrih prijatelja djeluje u tuđini često porazno i na sasvim nesentimentalne osobe i stvara u duši praznine, koje dugo ne može nitko da ispuni. To je činjenica. Ali grad, o kome Račić godinama sanja kao o čarobnom paradizijskom vrtu, Pariz sa svojim proljetnim sunčanim predstavama po bulvarima i jedinstveno fantastičnim svjetlucavim noćnim panoramama, prepun novih, neviđenih stvari, čuda i čarolija, pruža najbolji protuotrov za sve boljetice ove vrste. Račićeva osamljenost nije mogla biti ubitačna.

Ako ga je pekla samoća, to je bila samoća u širem smislu, simbolička samoća jednog ubogog sina malog, nepoznatog naroda bez bogatih umjetničkih tradicija i slave, kako je to u svojim uspomenama dobro zabilježio Kosor: »Račić, eksplozivni napon talenta, u Parizu nije nikoga svoga osjetio uza se osim paseporta (pasoš), i dok su drugi pojedinci i izletnici u Pariz s globa, osobito umjetnici osjećali uza se i oko sebe svoju narodnu kulturnu sredinu, i naciju i mističnog Dostojevskog Boga i materijalni Kanaan ... Oko njega je šumio Pariz raskoši duha, umjetnosti, parfema i magije, kako ne može šumiti ni jedan grad, dok je tijesno oko njegove duše šumila pustoš Sahare i sveostavljenosti.«

Ali ni ta beskrajna saharska pustoš, koliko ona i bila zbunjujuća, strašna i deprimantna nije mogla umoriti Račića, dogod je on vjerovao u svoju viziju sklada i ljepote, u smisao svoje borbe i umjetnika u sebi. To je srž njegova bića. Uzroke

drame treba tražiti u najdubljim i najintimnijim unutrašnjim potresima i konfliktima, koji su bili izazvani nekim vanjskim prilikama, koje su povrijedile, zdrobile tu srž.

Račić je izraziti tip čovjeka, koji prije svega živi za svoju umjetnost, za nju se bori, žrtvuje — i umire. Silnik, koji je prouzrokovao débâcle ideala tog borca, počinio je umorstvo, jer kad je survao u ponor cijeli umjetnikov svijet, ostala je samo mračna grozna praznina, gora od tropskih pješčara u kišnoj noći, beskrajna pustoš, u kojoj se više ne može živjeti.

Već dugo u sebi nosim sliku borbe i uspona slikara Račića i mnogo sam razmišljao o njegovu tragičnom svršetku, tražeći strpljivo i uporno silnika, koji je skrivio krvoproliće. I nakon traganja i rezoniranja došao sam do svog zaključka i dubokog uvjerenja, da je to bio grad na Seini, mjesto, o kome je Jožina sanjao kao o čarobnom edenskom vrtu. Šareni, promnjenljivi, umjetnički, avantgardistički Pariz, s jednim svojim avetnim licem.

Račić je ušao u Pariz s uvjerenjem, da je prilično suvremen, moderan, i ponešto napredan umjetnik, koji doduše još mnogo toga mora da nauči, da usavršuje svoju tehniku, da se iskristalizira, ali koji se s pouzdanjem može prepustiti stvaranju po principima svog izgrađenog likovnog ideala. Naviknut da je u predvodnim redovima prvak i žestok bojovnik nadao se, da će i u novoj sredini nastaviti da igra ulogu neke vrsti barjaktara.

Stupivši u drugu, mnogo šumniju i šareniju internacionalnu boemu, u pomaman svijet Latinskog Kvarta i Montmartra, među literate, pustolove i rapine, Račić je morao vrlo brzo doživjeti bolnu spoznaju: da se on borio za umjetnost, koja više nije ni revolucionarna ni napredna i da se ovdje za nju nitko ne bori. To je bio prvi udarac, a lice avetno nije daleko.

Očekivao je, da će ga impresionistički Pariz dočekati s oduševljenjem, toplo i prijateljski, a našao je u njemu neku drugu, neprijateljsku družinu, koja ga s ironičkim i sažalnim smiješkom promatra: »Quel drôle de type!«

Njegovo božanstvo, Manet, ostao je, naravno, veličina, pred čijim imenom i ovi nihilisti s poštovanjem skidaju svoj béret i

kalabrezer, ali to je samo slavni pokojnik, pripada prošlosti i galeriji. Životu pripadaju novi oblici umjetnosti, feniks ptica se vječno obnavlja i iz svoga pepela rađa pomlađena.

Treba dobro poznavati tu mahnitu avantgardističku boemu sastavljenu većinom od buntovne i obijesne mladeži iz svih krajeva svijeta od očajnika i apostola obaranja, treba izbliza čuti i vidjeti njihove debate, prepirke i tučnjave, osjetiti onu žučljivu nepomirljivost, negatorski žar, rušilačko raspoloženje, prkos i sva ona pretjerivanja i tjeranja u krajnost, da se shvati, kako porazno i destruktivno može djelovati na novajliju ova razularena i često vrlo neozbiljna masa. Tko tu sve shvati à la lettre, taj je izgubljen.

U doba, kad se u Jesenjem Salonu već odavna javio fauvizam (od g. 1906.) i kad je izvojevao svoje prve odlučne pobjede, kad su imena Deraina, Vlamincka, Manguina, Valtat, Friesza bila na zastavama slikarskih kolonija, kad je prava anarhija vladala u »Cage centrale«, a Matisse, kao vođa »divljaka« tumačeći razorne doktrine omladini stvorio naprednu akademiju, za koju je André Salmon napisao, da je baš ta »la grande école fauve bila začetak kozmopolitske škole Pariza«, u to doba stajao je tamo, negdje na uglu, izgubljen i sam, jedan dečko iz Hrvatske, gledao zbunjeno pred sebe i blijedio. Što se to zbiva oko njega i u njemu? Još su te oči pune sirovih, vrištavih boja, deformiranih oblika, histerične terevenke šara i onog kaotičnog nereda, koji je sate gledao na platnima, pred kojima su neki ljudi od zanosa vrištali. I on se sada u paničnom strahu ludila pita, što znači taj cauchemar? Što hoće ovi bjesomučnici, zašto ruše sve ono, za čime on teži, a što je tako teško izvojevao u Njemačkoj i za što se htio ovdje boriti. Ali tko ovdje zna i pita za njega? Što on tu znači? Un drôle de type! Tu za njega nema mjesta. On traži neku preživjelu mrtvu umjetnost, on je zakasnio, zastao, a vrijeme je dalje protjecalo. Mali, jadni. neznatni sljedbenik jednog velikog imena iz prošlog stoljeća, pripada prošlosti kao i to ime.

Već letimičnom poredbom slika na pr. Matissa i Rouaulta iz g. 1906.—8. može se uočiti velika udaljenost stajališta našeg slikara od fauvista i ustanoviti, koliko su ovi otišli naprijed. Prirodno je,

da se Račić nije mogao oduševiti tim smjerom, koji konačno znači dekompoziciju, raspadanje, a vjerojatno nije shvatio ni njegov esencijalni sadržaj ni zadnji cilj. Doći do fauvizma može tek onaj, koji je već zasićen impresionističkom ljepotom, i odriče je se dragovoljno. Odreći se ideala, ideala, za koje se dosad borio, i patio i živio. Da li je on to mogao?

No njemu je možda još mučnije bilo snositi spoznaju, da se nalazi u pozadini, daleko od zbivanja, kao invalid, islužen vojnik isključen iz bitke. Stvari i činjenice tako su stajale, a kompromisa nije bilo.

Račić je pod dojmom tih spoznaja proživljavao tešku unutrašnju borbu. U njegovoj uzbuđenoj mašti narastao je taj raspon i razdor do golemih razmjera. Tako je počeo gubiti ravnotežu, zaglavinjao i posumnjao duboko u svoje ideale, u svoju umjetnost, u samoga sebe. Bespomoćan, sam i bez moralnog oslona gledao je, užasnut, kako padaju oltari, kako život gubi svaki sadržaj i smisao. Možda je borba trajala dugo, a možda se odigrala u nekoliko dana, svršila je u petom katu jednog hotela u Rue de l'abbé Grégoire.

Djelo Josipa Račića daje uvjerljivo i neoborivo svjedočanstvo o snažnom, velikom talentu slikara, koji je u jednoj pretežno akademskoj i konzervativnoj umjetničkoj sredini gledao neobično lucidno na likovne probleme i znao lučiti laž od istine i, usprkos okova zastarjele škole i zahtjeva svoga profesora našao put do pravog, čistog slikarstva bez natruhe novelističnog fabuliranja i bez sladunjavosti. I ako sva njegova platna münchenske faze nose izrazite oznake Habermannove škole, Račić u njima nije nigdje epigon svoga učitelja. On se služi, čas manje, čas više Habermannovom tehnikom, ali ne usvaja njegovu elegantnu maniru, već likovni sadržaj svojih platna konstruira samostalno, na sasvim drugi način i na drugoj osnovi. Sama boja nije nikad nosilac praznih efekata, nije mondenodopadljiva ni chic u svojim harmonijama, ali je zato uvijek u svom sklopu istinita, uvjerljiva, duboko proosjećana i doživljena. Hladan, zamišljen i pomalo sjevernjački tmuran u izrazu, on je u svom stva-

ranju frapantnom sigurnošću, jednostavno i suvereno modelirao oblike svojih likova i s malo sredstava dao puninu pravog života. Registracijom vanjskog dojma i modelacijom stvorena je tu i objavljena ljudskom oku ljepota jedne unutrašnje vizije, koja ne niječe stvarnost. Bez humbuga, prenemaganja, namještenosti i proračunanosti, on tu viziju vjerno i majstorski reproducira na plohama svojih slika udahnuvši likovima kondenzirani izraz osobnosti, a cjelini nešto snažno i specifično slikarsko, što u duši gledaoca može da pokrene i uzbiba valove emocije i ostavi neizbrisiv trag likovnog doživljaja.

Cijeli njegov mali oeuvre plod je ozbiljnog rada i intenzivnog kreativnog napora pravog, beskompromisnog umjetnika, koji prezire i dosljedno obilazi sve, što se protivi tezi njegova programa. Pregledamo li najpozitivnije rezultate stvaranja tog genijalnog mladića, koji je svoju ličnost izgradio na uzorima ranog impresionizma i bio u cijelom svom radu protiv kalupa, laži i fraze, a za slobodu oblikovanja i samo za umjetnost eminentno pikturalnih kvaliteta, on nam se u našem likovnom gibanju ukazuje kao značajna prekretnica i putokaz.

S njim se završilo jedno razdoblje traženja i lutanja, razdoblje, u kojem gotovo nitko nije ni zastupao ni pokušao kultivirati tako apsolutno likovnu umjetnost, ali on je ujedno budućim generacijama otvorio nove vidike i pokazao što je zaista slikarstvo i kako ga treba tražiti.

Njegovo djelo ostalo je nažalost samo divni torzo velike stvaralačke ličnosti, koja se još uspinjala, kristalizirala i bila pregažena u momentu najvećeg napona snage (»Pont-Neuf»), kad se nalazila na dohvatu cilja. No skoro svaki fragmenat tog torza potpuna je i zatvorena cjelina, znalački sagrađena, oduhovljena i živa, i nosi u sebi one likovne kvalitete, koje imaju samo djela neprolazne umjetnosti.

Žalosno je, neoprostivo i nepravedno, da ni svi dijelovi tog plemenitog torza nisu sačuvani, sabrani i ujedinjeni. Kao da se i poslije Račićeve smrti nastavlja tragika jedne teške sudbine. Osim platna u Modernoj Galeriji (»Autoportret«, »Dama u crnom«, »Gospođa s modrim šeširom«, »Glava gospođe«,

»Portret starca«, »Portret sestre«, »Studija za portret«) i vrlo malog broja stvari kod privatnika, koje su nepristupačne javnosti, sve su ostale Račićeve slike i studije izgubljene, raznesene, uništene, koliko ne leže negdje zaboravljene i neotkrivene. Račić je poklonio dosta slika i studija svome münchenskom meceni, umirovljenom pruskom majoru, da mu se oduži za mjesečnu potporu, i nitko ne zna ni za ime tog čovjeka, koji je danas već sigurno pokojnik; neki austrijski časnik kupio je za par kruna sve akvarele iz gostionice Račićeva oca i tako je već time znatan dio slika nestao zauvijek. Što će se dogoditi s ostalim slikama, koje su razasute po domovima amateura i poluamateura?

Slikar Josip Račić zaslužuje, da mu Hrvati posvete posebnu galeriju, a zasad ne postoji ni točan i pouzdan popis svih njegovih djela, popraćen opisima i informativnim bilješkama, koje su potrebne za studij, makar je od g. 1908. do danas prošlo već trideset i dvije godine. Možda će buduće generacije s čuđenjem pitati, kako je bilo moguće, da se nitko s više zanimanja i na vrijeme nije zauzeo za djelo toga slikara. Zar se ne bi moglo, dok još nije prekasno, otkupiti, ujediniti i sustavno srediti sve, što je od Račićeve ruke stvoreno, da se od propasti spasi ono, što se još može spasiti?

Zaslugom g. B. Miljkovića ostvarena je lijepa mala kolekcija Račića, iz koje je ovdje u reprodukciji donesen izbor od osam stvari. Te slike nisu po umjetničkoj vrijednosti na istoj visini, a niti su jednako tehnički dobre i uspjele, ali su sve veoma zanimljive, poučne i vrijedne, jer popunjavaju i zaokružuju predodžbu o umjetničkom liku slikara Račića. »Portret starca« bez sumnje je najbolja slika ove zbirke, a po odličnoj modelaciji glave i kolorističkim finesama možemo je staviti u red najzrelijih stvari slikara. Zanimljiva je fina »Studija ženske glave«, gdje nije teško prepoznati model, koji je sjedio i za Račićevu sliku »Dama u crnom«.

RAZGOVOR SA SRCEM

DNEVNIK JEDNOG KONVERTITA

Bliže Bogu

Srce,
slomljena je vjera u tebe.
Srce, da li znaš, što to znači,
kad se vjera lomi
i kad padaju oltari,
i kad se u duši mjesto Boga
demon smiješi?

Srce, ti znaš,
da nema dobrote u očima ljudi,
niti je ljepota u sjaju vanjskih stvari.
Njihovi su stanovi:
bezdan i dubina.

Srce, zašto ne tražiš Boga
u visinama,
u malim i skrivenim stvarima,
u očima patnika i bolesnika
i u zaboravljenim oltarima?

Umri, umri kad drukčije nije!
Prije, mnogo prije
nego te rastoče crvi,
kao hiljade drugih srdaca,
umri duhovnom smrću
u mojim grudima.

Mjesto tebe
Um neka vlada u mojoj duši
u Milosti sjaju.

O, sve bliže Bogu
i vječnom zagrljaju! . . .

Ljepota u visini

Smiri se, Srce moje, smiri.
Na tom svijetu nema vrijednosti,
da se za nju plače.
Smiri se, Srce, smiri.

U životu si sretalo
samo razbojnike i zločince,
samo žalosti i razočaranja,
i što ti ostaje od života
nego blistanje zvijezda
i zaborav u tišini!

Srce,
nema bogova po zemlji.
Umri!
Ljepota je u visini.

Vječnost

Srce,
ne plači,
ti ne ćeš umrijeti,
ti ćeš živjeti vječno.

U praskozorja tiha,
kad Krist dolazi
k mnogim drugim srcima,
doći će i tebi.

Tvoje će žile ispuniti
svojom krvlju.

Ti ćeš oživjeti
kao stara svjetiljka
u rukama brižnog sakristana.

Jecaj mnogih stvari,
koje za tobom plaču
zaglušit će vodopad
ljubavi.
Otvorit će se koliba
tišine.

U sjenama meditacije
spoznat ćeš,
da se ne će pitati, koliko smo griješili
nego koliko smo zaboravili . . .
A zaborav je kajanje.

Ne plači, Srce!
Ti ne ćeš umrijeti,
ti ćeš živjeti vječno.

A od Vječnosti
nema veće nagrade, Srce!
Ni ljubavi!

Sam

Srce,
najveća je sreća biti sam.
Poput cvrčka u jeseni
kraj stare zemljane peći.

Ne nositi na sebi
tugu ovog svijeta
i živjeti u tihoj ekstazi
poput cvijeta.

Propovijedati Boga
onima, koji ga ne čuju
u buci.
I ići za oblacima,
što u beskraj putuju,
s ljiljanom u ruci.

Odgovor Srca

Nosite se!
Ne trebam vas više,
vi lude i lažne radosti svijeta.
Odbacujem vas
kao ispijene školjke
s raskošnog banketa.

Nosite se,
vi glupe i plitke, zemaljske radosti male.
Vi ste sposobne,
da preda mnom padate nice,
ali i da se demonski smijete
u moje lice.

Ja sam danas srce velike katedrale!
U meni stanuje Bog Sabaot.
U meni bije ura slave
i pobjede nad vremenom i prahom.
Ja sam danas srce velike katedrale.
U meni gori zublja Vječnosti
i svojim dahom
pretvara me u srce
živoga Boga.

Ja sam danas srce božanske katedrale
i tornjevi moji niču iz dubine.

I lete u visine . . .

Iz knjige »Obasjana staza«.) — *Jeronim Korner*

ALIJA NAMETAK, SARAJEVO

BOJIĆKA

Najprije je bila velika ljubav, a iza nje je došlo veliko razočaranje i strah. Mehmed efendijina Ajiša je godinama ašikovala s Mušanom Bojom, i to je već prešlo i u pjesmu, koja je uz behar lepršala kroz vratničke bašče i sokake i s beharkom se trusila u čašice bistre rakije, što je mutila oči i um društvancu mladića, koji evo već četvrtu godinu nerazdvojno akšamluče, a onda idu svaki svojoj na vrata ili pod prozor. Tu onda pričaju mnogo, bez kraja, o svojoj ljubavi, kakvom nikad nitko nikog nije ljubio, kao što svaki od njih voli svoju odabranicu. Prestoje tako do pola ljetne noći, a i zimi ne osjećaju led ni snijeg, koji škripi pod nogama, pa im se oženjeni sijeldžije, koji idu sa ženama i djecom na sijelo i sa sijela, čude, kako mogu toliko stajati na jednom mjestu po svakakvu nevremenu i šta imaju više jedno drugom reći.

— Kakav je ono hodžica bio ovdje na mojim vratima? — pitao je Mušan Ajišu, kad je te proljetne noći došao i dugo je čekao da izađe.

— Ovo su bábina vrata, a nisu tvoja, a ja sam djevojka, pa mi je slobodno, s kim hoću razgovarati, — odgovorila je Ajiša prkosno, makar da nije osjećala onako, kako je govorila.

— Nije to tako, curo moja. Ako je ovo tvoga bábe kuća, ova su vrata moja i tvoja, i ako ja samo čujem, da se je ko primakao s ove strane njima, prosjat će sunce kroza nj i skratit ću ga za čitavu glavu, da je do neba narastao.

— Vidiš, kakav si! Malo ti je, što piješ, pa bi još i ljude bio, a i ne misliš, da bi u tamnicu dopao, ja, ne daj Bože, i na vješala otišao.

— Eto vidiš, bona, da me voliš, dok veliš »Ne daj Bože.« A ja znam, da ti ne bi ni za kog pošla, da ja tamnice dopanem, već bi čekala, dok ne bih izišao iz nje. Da ja umrem, ti se ne bi nikad ni udala.

— De, Boga Ti, ne govori nekakve besposlice i tamnice i smrt. Ja ti samo kažem, otac te ne begeniše. Ne voli, što piješ, što si kavgadžija, pa, kaže neko jutro materi, a ja slušam iz druge sobe, veli: »Udat ću je za hodžu.« Mati mu veli: »Pa nije mahane ni Muhamedu,« a on kaže: »Jok, nije ono Muhamed, ono je Muše.«

— E baš mi hvala punici, kad me brani, a nadoći će i on. Kao da mi je i on bio bolji, dok je bio mlad! Znamo mi i njegovo. Slušavao sam ja, kako je on kod kuće iz Posavine donosio rakiju u medresu, pa muderis čuo za to, te istraga, pretres po sobi, a on brže bolje proli vodu iz testije, pa u testiju rakiju, kao da je džôjâ voda, a u nju kitu cvijeća, i tako spasi glavu.

— Nije bogme moj babo bio taki, ne d'ô Bog.

— Eto nije. Ja ne znam ništa. Ja ovo izmislio, iz prsta isisao.

— Sad se opet srdiš na me.

— A šta je tebi briga za me. Tebi će babo naći hodžu.

— Nemoj, živ bio, Mušane. Nemoj biti takav! Pa ti znaš, da ja... Samo eto da se dozoveš, da budeš kako treba, možda bi i babo...

— Sve će doći s vremenom. I brada, i žuta ahmedija. Možda ću i ja biti barutovac kao i tvoj babo... A hoćeš li na Jurjev na Trčivodu?

— Bezbeli. Bit će nas dosta iz našeg sokaka.

— Voliš li me, Ajiša?

— Pa znaš... Šta vazda pitaš?

— To hoću da vazda čujem. To mi je najdraže. A ako opet dođe onaj hodžica na vrata?

— Ja ću mu izići...

— ...Ah!

— ...i kazati mu, da se ovuda ne vrza.

— Aferim!

— A ti?

— Nešta?

— Okanit ćeš se, je li de, tih besposlica. Ja ne smijem preko bábine volje.

— Gondže moje!

— Hajde, dušo, kući. Zora će u red, a mi još ovdje.

— Da zna zora, šta je milovanje, ne b' svanula za tri godinice.

— U red će otac ustati, da ide u džamiju na sabah. Sramota je, da me zateče na vratima.

— Dobro, janje, dovale.

— Ej sahat ile.

I on je pošao uz sokak i zapjevao iz punog srca:

O djevojko, ne kuni me mlada,
Proći ću se vina i rakije,
Pit ću tvoje suze iz očiju, —
Suze piti, licem mezetiti,

a ona je već osjećala nevidljive suze, koje će joj srećom vlažiti oči, i kako joj se lice žari od vrelih poljubaca, koji će doći.

Na Jurjev na Trčivodi on ju je »potegao«. Nije imala više kud i pošla je s njim njegovoj kući. Sutra su otišli kadiji. Mehmed efendija se razljutio na Ajišu. Nije htio za nju ni čuti. Kanita hanuma je polako stvar zaglađivala, smirivala, i Mehmed efendija jedva pristao, da se Ajiši pošalje njezino djevojačko ruho. Ali ni za nju, ni za Muše, koga su sada u čaršiji Muhamed agom zvali, nije htio ni da zna. Bilo je to samo kratko vrijeme, pa je već nakon desetak dana raspitivao ženu, zna li, kako žive, da se ne pate, kako je Ajiša i šta radi »onaj njezin«. To je bio dobar znak, i njih dvoje već sutra k večeri bahnuše Mehmed efendiji na sijelo. Mušan je pristupio skromno puncu i punici, poljubio ih u ruku, a Ajiša je stidljivo gledala kuću, u kojoj je odrasla, kao da je sada prvi put u nečijem tuđem domu.

Bojo je bio terzija, jutrom silazio u čaršiju, sjedio na ćefenku, šio gunjce i čakšire, a na večer zatvarao radnju i s punim zembiljem išao uz Kovače i kroz Širokac na Vratnik, pa svojoj kući. Nije se više svraćao usput u krčmu, nego kao kućenik išao pravo kući, gdje ga je Ajiša očekivala. Iza skromne

večere s puno nježna razgovora uzeo bi iglu i konac pa šio sad fermen, sad čakšire, jer nije dovoljno, što se na dućanu uradi. Htio je svakako da imadne još koju kućicu radi kirije, a i dućan još nije bio njegov i trebalo mu je zapregnuti rukave i za godinu-dvije ga isplatiti. Često bi Ajiši, koja bi ga ogrlila, pripijajući se uza nj povjerljivo, zapjevušio, otimajući se milovanju: »U terzije tanka igla, tanja večera,« a ona bi mu stavljala dlan na usta, da tako ne govori, jer je ona zadovoljna, ničim se ne pate, i imaju više nego im je i dovoljno.

Nije rado išao ni puncu na sijelo, jer se time samo dangubi, a nije se veselio ni da mu tkogod dođe, upravo radi toga, a nipošto ne radi troška. On to ne bi ničim odao, nego bi čak pokazao i raspoloženje. Došla bi mu često sestra Hafa, udata za Hrvu, i povela troje sitne djece, osim onog, što joj je pod srcem raslo. Djeca bi pospala na sijelu, pa bi nastao pravi plač, dok bi se razbudila, kad bi se trebalo vratiti kući. Hrvo bi uzeo srednje u naramak, Hafa hanuma najmlađe, a najstarije od šest godina bi, bunovno iza sna, drhtureći uhvatilo se materi za skut i skakutalo kraj nje. Često bi Bojo rekao ženi, vraćajući se sa sijela od punca ili od Hrve: »Hvala Bogu, kad nema nikakve cvrke oko nas. Kud hoćemo i kad hoćemo, samo obuću na noge, a ti još feredžu na glavu, pa serbez. A koja je kod njih sekiracija!«

Tako je on govorio tri godine, a onda mu nešto došlo iznenada pa se zapitao: »Hafa ima četvoro, pa je raspoloženija od mene. Manje ima i mora da teže živi, ali je veselija. Šta njoj bude, kad se nagne nad dijete, da ga počešlja ili mu haljinicu popravi, pa joj se lice razvedri?« Tako se on sam pitao vraćajući se s Ajišom od Hafe sa sijela. Sjeli su kod kuće na sećiju. Ona je zapalila lampu, rasplela pletenice i spremala se, da legne, a on je savijao cigaretu, prikresavao i počeo odbijati dimove kraj prozora, kojemu je čekmu podigao. Gledao je nježno Ajišu, ali bio i sumoran. Bila je još ljepša, mnogo ljepša nego djevojkom, ali on je osjetio, da im nešto oboma nedostaje. Ni jedno nema onog raspoloženja kao Hrvo i Hafa, kad im se djeca pokeckaju i kad ono najmanje protepa prvi put koju novu riječ. A kad se srdi na sama sebe, što je razbio fildžan ili što je Ajiša

prevrnula punu pepeonicu po ćilimu, čini mu se, da mu to nanosi veću bol nego Hrvi, kad mu je najstarija kći prevrnula kavonos pun đulbešećera i razbila ga.

— Hoćeš li ti u red lijegati?

— Evo, dok dopušim.

Ona je prošaptala ajetel-kursiju, legla i navukla na se jorgan.

— Ajiša!

— E?

— Šta ti veliš, kako bi to bilo da i mi imamo punu bešiku, pa . . .

— Ako Bog dadne, imat ćemo. Mladi smo, ima vremena.

— A bi li ti voljela, da imamo?

— Ja šta bih radila nego voljela. Ali eto, nešto nema.

— Da ti šta ne radiš, da ne bude? — briga mu drhtala u glasu.

— Ne radim, Boga mi. Niti šta radim da bude, ni da ne bude.

— Ama, eto, oboje hoćemo, da bude, a nikako nema, pa ja mislio, da ti to ne sprečavaš. Nisam ti za to nikad ništa htio reći. I ja sam vazda volio, što još nemamo, što smo serbesniji i kod kuće i prohodati, ali mi nešto večeras dođe kao iz gore. Čini mi se, da ga imam, ne bi mi ga mogao niko ni zlatom premjeriti.

— Ako nam bude suđeno, da ga imadnemo, imat ćemo ga, pa sve kad bismo radili, da ga nemadnemo.

I očekivali su iza toga znakove njezine trudnoće, sanjarili o golom gostu, koji će doći, u velikom povjerenju šaptali jedno drugom: »Sad je ovolicno,« pokazujući nokat s malog prsta, ili: »Nije nego ovoliko«, pokazujući čitavu jagodicu od palca, ali im se redovno uvijek razbijala nada, iza koje je opet rasla vjera, da ne će ostati suha grana.

— Ne mora to biti odmah, ni prve pa ni pete godine, — kaže mi danas mati. — Eno, veli, Bećarevke, pa rodila taman nakon sedam godina prvo dijete i jučer, opet nakon sedam godina, drugo. Ono starije prispjelo u posao, a mlađe se istom našlo.

— Eh, kad bih ja znao, da ćemo ga imati i nakon sedam godina . . .

— Pa Kresinica je rodila dvanaest godina iza udaje.

Ali je on sumnjao, da će ga ikad imati, kad ga dosad nemaju. Čuo je neku večer, kako žena budalastog Vejsila u sami mrak kune djecu, a dvanaestoro ih ima, da joj barem jedno hoće do sabaha umrijeti, jer ih ne može ni suhim hljebom nahraniti, i on se zgranjavao, kako se može željeti smrt svome djetetu, koje je još i zdravo.

— Mati kaže, da je govorila s ocem o ovom našem, pa on rekao, da ja odem doktoru, da vidi, je li sve u redu.

— Šta da gleda? — zabezeknuo se on i oči mu se zakrvavile pri pomisli, da bi neki drugi muškarac mogao gledati njegovu ženu i dirati ono, što je samo njemu posvećeno.

— Pa da me pregleda, da nemam kakva ćurukluka.

— I ti to možeš govoriti?

— Ne znaš, kako mi je. Stid me je o tom i misliti, ali sve bih, oči moje, za te učinila, da se razvedriš, da budeš onaj prijašnji.

— Nikad! Pa kad ga nikad ne bismo imali, to ne ćeš raditi.

— Kažu, ima i jedna ženska, doktorica, koja je od tih stvari.

— Ne, ni žensko. Ne mogu ja to dopustiti.

— A da doktor tebe pregleda?

— Šta oni znaju u tome? Ništa.

— Pa onda se nemoj sekirati. Nemoj da si mi snužden i mračan.

Otišli su nakon mnogog oklijevanja doktorici. Bio je u čekaonici nestrpljiv, kao da na žeravi sjedi, dok je liječnica u ordinaciji pretraživala Ajišu, plačnu i rumenu od stida.

— Kaže, da sam potpuno zdrava. Uh, kako može onako biti bezobrazna. Veli, izbacivala bi ih, bîvâ djecu, kao iz topa.

Kad se tog predvečerja vraćao kući, prvi put nakon što se oženio, svratio se u gostionicu. Popio je tri velike, i već ga je imao dosta. To mu je, dok je bio momak, jedva dostajalo, da mu se odriješi jezik, a sad ga je uhvatilo. Bio se za ovih deset godina odučio, a danas je osjetio potrebu, da se opije kao životinja, da zaboravi sve, što se toga dana desilo.

A desilo se mnogo toga. Odmah nakon ručka na ćefenku odlučio se, da ode liječniku. Kazao mu je, šta ga boli. Pitao je liječnik najprije za ženu, a Bojo mu raskazao sve od početka, i da je bila kod doktorice, i šta je ova rekla. Liječnik onda nastavio s ispitivanjem, kao da je strogi sudac sa kijametskog dana. On pričao od ženidbe, a liječnik pitao od početka, od one prve mladosti, kad je kao obijestan ždrijebac pretrkivao kradom preko Miljacke u kuće na Hisetima. Kako se nekad, dok je imao oca, iskradao iz kuće i dolazio u zoru, a kad je umro otac i nestalo stege, kako je znao i noćiti tamo. Kako se jednom razbolio, ali ga stid bilo ikome kazati, dok ga nisu muke osvojile i povjerio se majstoru, kod koga je bio na zanatu, a ovaj ga uputio berberinu, koji ga je liječio vodom od varenog majdonosa.

Liječnik je klimao glavom i na kraju slegnuo ramenima:

— Kakva vremena idu, a kako je već sada mladež pokvarena, bolje ih nemati nego imati.

— Bîvâ ih ne ću imati? Nikad?

— Ako ti žena rodi ikad, znaj dobro, da nije tvoje dijete.

Bez pića je išao pijan iz ordinacije, ranije zatvorio dućan i pošao kući. Ali se onda usput sjetio, da je prije ženidbe imao jednu razbibrigu, i svratio se u gostionicu.

Iz daleka je opazio pred kućnim vratima nekog muškarca, kako podiže mandal, koji odzvanja i odjekuje po čitavoj mahali, a kad se primakao, čuo je ženin glas. »Šta je to? Ona razgovara s tuđim muškarcem?«

— Šta uradi za Boga miloga? Mogu te u zatvor za to.

— Porez. Triput dolazim, a tebe nema nikad kod kuće.

— Ja imam svoj dućan. Šta me ne tražiš, pasji sine, u dućanu? Odmiči, dok te nisam rasporio!

— Pazi se ti, nemoj da me smetaš u službenoj ...

Ali prije nego je dovršio, što je htio reći, Bojo je spustio na nj šaku i prostro ga pred vrata, a onda hrupio u avliju, gdje je Ajiša drhtala od straha.

— Šta uradi za Boga miloga? Mogû te u zatvor za to.

— Zatvor je ništa. A šta ti uradi? S tuđim muškim razgovarati, a?

— On je zvao. Nisam ja.

— Ko zna, da nisi baš ti zvala. Veli, da je triput dolazio, a ja za to ništa ne znam. Što mi nisi nikad rekla, da je dolazio, nego me onako urezili pred svijetom, kao da sam ja fukara, pa nemam, da platim porez.

— Boga mi, ja nisam nikad bila kod kuće, kad je on dolazio, ako je dolazio, osim ovo danas. Ja sam mu i danas govorila, da on ide u dućan, a on veli, da mora unići, da popiše stvari. Ja sam se otimala, da ne provali u avliju, dok ti ne dođeš.

Svaka njezina riječ opravdanja njega je srdila i vrijeđala, a onda pošao teturajući preko avlije. Ajiša se zabezeknula, prestrašila se, jer se od toga bila davno odučila, još otkako se udala, a onda zaplakala.

— Šta je sad? Šta cmizdriš? Ako sam malo glasnije progovorio, nisam se s tobom svađao, a ni bȉo te, vàlâ. A da sam te i ubio, imao bih rašta. S tuđim muškim govoriti!

Pri kraju je spustio glas, u kojem je bilo trunak i blagosti, ali je od toga susreta ispucalo ono duševno tkivo, koje se tkalo i preplitalo ovih deset godina braka osim onih ranijih godina ašikovanja.

Ujutro, pri kahvi, ona mu je povjerljivo rekla, da joj je ima nekoliko dana zastalo, i moglo bi biti, ako Bog da, da je noseća, a on, na vijest koja bi mu dotad donijela najljepše treperenje duše od ushićenja, iznenađen zastao, oštro je premjerio, spreman i da je ubije, na mrtvo, ako imade povoda, da išta posumnja.

— Kako? Čije je?

— Ko je čiji?

— Pa to, što veliš. Valjda dijete!

— Božije, pa tvoje i moje.

— Vražije i tvoje, a moje nije. Kazuj, s kim si...?

— Mušane, za mila Boga, zar ćeš me svakakvom držati?

— Ubit ću te, ali tu sramotu ne ću doživjeti. Zar za mene živa druge tražiti, da ti dadu ono, što ja ne mogu?!

— Ko je rekao, da ne možeš?

— Ja znam. Ali neka znaš, istinu ćeš mi reći, ili ću kidisati i tebi i sebi.

— Kakvu hoćeš istinu, ako Boga...?

— Jesi li imala ruku i s kakvim drugim osim mene? — polako je cijedio riječ po riječ.

— O, da Bog dô, nisam ovaj čas živa dočekala, da me ovako pitaš! Meni više ni onako nema života, kad ti i trunku jednu sumnjaš u moj namus. — Ustala je i s police dohvatila veliki nož. — Zakolji me! Halal ti bila moja krv! Ja nemam više rašta živjeti.

Bojo je uzeo nož, ali ga je pokolebala njezina odlučnost. Da je šta bilo, ne bi ga onako netremice gledala. Ali odakle sad njoj to stanje, kad je liječnik rekao, da on ne će nikad imati djece.

Tko je mogao to biti? Da nije onaj od poreza, koji je triput dolazio? Tko zna, da on nije prije ulazio, a možda je i sinoć htio ući, ali on u to došao iz čaršije. Ili je možda već i bio u kući, pa se onda išuljao iz avlije, a ona ga tobože upućivala, da ide u čaršiju na dućan Boji, da tamo traži porez.

A možda se i liječnik prevario? Možda zbilja nije presahnula u njemu plodnost, kao što mu nije propala ni mladićka snaga?

Zbunio se, odbacio nož i naglo otišao u čaršiju.

Na podne mu je, kao i obično, dijete iz komšiluka donijelo ručak. Nije ga ni dirnuo. Otkrio je kapak s meteriza i otpuhnuo:

— Šta mi šalje varene kolačiće, kad zna, da ih ne volim? — I dijete odnijelo meterize kući.

Pred večer je zatvorio dućan i pošao kući. Premišljao je o svemu jučerašnjem i današnjem i na sve to nije mogao samo rukom odmahnuti. Htio je stvar izvesti na čistac. Ako je *ono* tuđe, jer liječnik veli, da nije moglo biti njegovo, onda on mora

tu sramotu oprati. Nije dovoljno samo pustiti ženu, pa da ona u matere svoje rodi i da se dijete zove njegovim imenom, a tko zna, tko mu je otac. On ne može dopustiti da mu se netko naruga, kako mora ženi i djetetu davati nafaku, na što će ga kadija osuditi, a on je uvjeren, da nije otac toga djeteta.

Ali ona njezina najprije sažaljiva blagost u očima, pa onda odlučnost u tvrdnji, koju doduše nije htjela riječima reći, jer bi se valjda već time smatrala oskvrnutom, ulijevala mu nadu, da će možda drugi ili treći liječnik, koji će ga pregledati, pronaći, da je njegova muškost životvorna, a da se onaj jučerašnji liječnik prevario. Biva to kod njih. Osude čovjeka na smrt i čak reknu, koliko će još živjeti, a on ozdravi i poslije još dvadeset godina gazi po ovoj zemlji i svoje liječnike otprati do groba.

Pred gostionicom zamirisala mu janjetina s ražnja i svratio se. Već ga je čekala i deca na stolu, i on ju je brzo suhnuo, a onda je došla druga, pa treća i on je ponajlak pijuckao, žvačući zarudjelu koru s plećke ili izvlačeći na čačkalici sitne komadiće mozga iz glavuše pa ih onda oblizivao.

Šutio je baveći se sam sobom. Kao neke tanahne koprene da su padale na svijest, a onda sve neke deblje i grublje, osjećao je nekakav duševni drijemež. Prošlo je davno vrijeme, u koje je za ovih desetak godina dolazio iz čaršije kući. Sad je već Ajiša zabrinuta što ga nema. Možda plače? Osjeća se usamljenom uz muža, kojega gubi. A izgubit će ga sasvim. On više ne vjeruje u se. On zna, da ni ovih deset godina nije bio muškarac. A ona je prava ženka. I sad ona ima dijete. Ili će ga imati. Možda istom do osam mjeseci, ali će doći. Oh kako bi on sada razvalio tu krvavu utrobu, raskidao taj život, koji sigurno nije od njegove krvi, ali koji *ona* nosi pod onim srcem, za koje je uvijek govorila, da samo za svog Boju kuca.

Navlačila mu se krv na oči, mrak mu obuhvatao svijest, nemoć tijelo, i jedva se dovukao do kuće. S mukom je otvorio vrata i uvukao se u sobu. Ajiša je ležala budna. Dugo je čekala i plakala.

— I večeras kao i sinoć?

— Može mi se, hoće mi se, — govorio je i ne znajući, šta govori. (Ujutro se zaklinjao Ajiši, da on te riječi nije govorio, nego je valjda ona sanjala.)

— Ostavio me samu, da skapam. Malo li mi je samoj po čitav dan, pa si me i u večer počeo ostavljati.

— Nisi ti sama. Ima to štene u tebi.

Ona je ciknula, da se i na sokak moglo čuti:

— Crn ti obraz, da bi li! Ja večeras istom što sam živa ostala, a ti meni tako. Nisam do vrata mogla doći, da zovnem koje dijete iz komšiluka, da poručim po mater...

— A šta će ti mati? Šta ti je bilo?

— Ono što i dosad, samo mnogo, puno. I zakasnilo nekoliko dana, pa se ja bila ponadala...

— Da nisi šta sobom kvarila?

— Nisam. Ali eto, dragom Bogu hvala, kad ima i ovo, kad me ne ćeš smatrati onakvom, kakav mi nitko nije ni u rodu bio.

Prije nego je mogao shvatiti, šta bi mu draže bilo, ili ovo, što se sad desilo, ili da je ranije ona mogla postati majkom njegova djeteta, svalio se neraspremljen u dušek i zahrkao.

Sutradan je već smirenije s njom razgovarao. Malo se stidio radi onih riječi, kojih se kao kroz maglu sjećao, neke nije htio nikako priznati, a onda odlučno rekao:

— Žena mora slušati, nema tu šta. Ako ja podviknem, tvoje je, da šutiš. Kad zaradi žena, može biti i bjena. To Šeriat dopušta.

— Ako ćemo o bitci govoriti, pusti me odmah. Da odmah idemo pred kadiju!

— Znam ja, da bi ti to htjela, pa se onda prije pola godine za drugoga udati. I da drugi miluje ono, što sam ja. Nema toga. Ja da i umrem, ti se ne bi nikad više udala. Ja bih te i u snu i na javi progonio.

Ona je sa strahom slušala njegove riječi, koje su zvonile u sobi. I osjetila je, da je sve onako, kako on govori. Još dok je bila djevojkom, nije smjela ni sanjati s drugim muškarcima osim s Bojom. On je bio gospodar njezina sna kao i jave i ma-

štanja na javi. A otkako se udala za nj, nije druge uopće ni viđala, kao da i ne postoje. Viđala je samo oca, zaovina muža i Boju, ali je on samo bio muškarac, a daleko je bilo od nje i da pomisli, da bi se netko među njih dvoje mogao umiješati.

Pa i kad je kratko iza toga Boju prekinula rakija, ona je osjećala u svakom uglu kuće prisutnost samo Bojinu. Nije se htjela ocu vratiti, niti je ikoga primala u kuću osim mater i zaovu. Iznosila je svako jutro kahvu u mangali na kameriju, stavila bi na pervaz dva fildžana, svoj i Bojin, sjela skromno kraj mangale na pod, dok je Bojino mjesto bilo prazno na minderu, pila kahvu, a onda oprala oba fildžana: i svoj i Bojin, vječno netaknut.

Večerom bi pravila onakvo jelo, kakvo je Bojo volio, jer je on samo večeravao kod kuće, čuvajući se, da ne bi za živu glavu pomislila o jelima, koja on nije podnosio. Kad joj je jednom mati poslala večeru, otkrila je meterize, i kad je vidjela, da su unutra vareni kolačići, vratila ih je nenačete, makar da joj je to bilo najdraže jelo, dok je bila djevojka.

Pred večer bi ga osluhivala, da dođe iz čaršije, i makar da je znala, da mu već ni kost s kosti nije zajedno, ne bi zaključavala avlijska vrata, dok ne bi prošlo njegovo vrijeme.

U noći se nije bojala rsuza. Mislila je: Tko je taj ko smije udariti na Bojinu kuću, dok je on u njoj. A on je zaista u njoj, u svakom njezinu kutu, u svakoj stvarčici.

Kad joj je jednom mati rekla, da ga je dosta ožalila, više nego je vrijedio, (ne bilo mu s toga teže na onom svijetu!), da bi se sad trebala udati, a mlada je još, zdrava, ima mušterija, Ajiša se zabezeknula, kako se može to govoriti u Bojinoj kući.

— Pa dobro! A šta će *on?*

— Ko on?

— Bojo! Kako bih se ja udala, kad on ima?!

— Dijete moje! Tebi, Boga mi, kao da se je, ne daj Bože, u pamet krenulo. Bojo je umro. Ti ćeš još poživjeti i ráhat još možeš biti. Ti si se istom rodila.

Ali je ona samo na momente shvatila, da Boje nema, kad se morala brinuti o naplaćivanju kirija kućnih i dućanskih, kad je morala slati porez, a onda ga opet osjetila uza se, nekad blaga kao dan, a nekad stroga, kao da mu gromovi udaraju iz očiju, kad se tu, u njegovoj kući, govori o drugom muškarcu.

Pa i kad je mater oplakala, nije htjela, da joj samohran otac pređe u kuću, niti da se ona, jedinica, vrati ocu. I otac je brzo za materom otišao na Bakije, gdje su prije dvadeset godina odnijeli Boju, a ona je još uvijek živjela po navikama iz onih deset godina velike ljubavi i velikog stradanja.

Kad joj je zaovićna neku večer htjela prije akšama zaključati vrata avlijska, dok je ona nešto bolesna ležala kraj prozora, skočila je kao najzdravija.

— Nije još prošao vakat, kad *on* dolazi.

— To si ti, dajdžinice, htjela reći: kad je rahmetli dajdža dolazio iz čaršije.

— Ah vižlice jedna! Kao da dajdžinica ne zna šta govori! — I tromo se spustila na dušek.

Mandal je zamlatio na vratima:

— Poteci brzo! Vidi, ko je!

Curica je potrčala preko avlije i razabrala, tko je na sokaku.

— Nekakav od poreza. Kaže, nije odavno porez plaćen, pa hoće da uniđe, da pravi popis.

Ajiša je prestravljeno gledala:

— Goni ga, goni! Zna li on, ili je zaboravio, šta mu je onda bilo? Zna li taj nesretnik, da *on* sad dolazi? Goni ga! Ah.

Dok je curica u nedoumici gledala čas u nju čas u dvorište, Ajiša se stropošta. Jedna je ruka pokazivala prema dvorišnim vratima, a sa zapjenjenih usta otkidale su se zadnje riječi: Eto n j e g a.

TUMAČ RIJEČI UZ NOVELU »BOJIĆKA«

beharka latica od voćkina cvijeta, *sijeldžija* čovjek, koji ide na sijelo, *mahana* mana, pogrješka, *medresa* islamska srednja ili visoka teološka škola, *muderis* profesor, nastavnik, *testija* zemljani vrč, *džoja* tobože, *ahmedija* turban, *barutovac* čovjek, koji lako plane za svaku sitnicu, *dovale* s (vašim)

blagoslovom, *Ej sahat ile* u dobar čas, *mezetiti* jesti uz piće (t. j. piće je glavno, a meze je kao predjelo), *terzija* krojač, *ćefenak* ili *ćepenak* vrata, koja se otvaraju u vodoravnom smjeru, pa se može na njima sjedjeti, a u noći se preklapaju, *zembilj* vrsta torbe opšivene kožom, u kojoj se nose namirnice za kuću, *kućenik* čovjek, koji se brine kućom, *fermen* vrsta starinskog prsluka od čohe, *sećija* nepomičan divan uza zid (poput današnjih kauča), *čekma* dio prozora, koji se otvara odozdo gore, *ajetel-kursija* kratak odlomak iz Kur-ana, *serbes* slobodan, *ćurukluk* nedostatak, *majdonos* peršun? persil (franc.), Petersilie (njem.), *namus* djevičanstvo ili bračna čestitost, *meterizi* suđe za nošenje jela od kuće u radnju, *nafaka* opskrba, *mangala* željezna ili bakrena posuda za žeravu (uz žeravu se obično stave sudi s kavom i mlijekom), *pervaz* širok obod, korniš, rama, *minder,* isto, što i sećija, *rsuz* bezobrazan čovjek, kradljivac, *rahat* zadovoljan, *dajdža* ujak, materin brat, *dajdžinica* ujna, ujakova žena.

ANTUN BARAC, ZAGREB

ČITAJUĆI KOVAČIĆA

I

Ante Kovačić iznio je u svojim djelima — pored izrazitih i jedinstvenih likova seljaka, đaka-prosjaka, intelektualaca itd. — i osobit tip, koji se više manje pomalja u svim razdobljima u životu čovječanstva i u svima društvenim sredinama: tip poluinteligenta.

Po svojim osnovnim crtama poluinteligenat se oštro razlikuje od inteligenta, autodidakta i neuka čovjeka. Kao individuum nije on okarakteriziran samo time, što nema punih školskih kvalifikacija. Poluinteligenata ima na svim položajima i s različitom školskom spremom, ali su im značajke svuda iste. One nisu samo u intelektualnim obilježjima, nego i u moralnoj osnovici čovjeka.

Potpune školske kvalifikacije, sustavni studij nekog predmeta ili neke struke ne moraju ujedno biti dovoljnim jamstvom, da se može smatrati inteligentom u pravom smislu svaki onaj, tko se njima može iskazati. Ima ljudi i s fakultetskom obrazovanošću, koji se doimaju osobitim siromaštvom duha i prazninom unutrašnjeg života. Stjecanje gologa znanja, gomilanje činjenica u pamćenju, sposobnost za vršenje nekoga nemanuelnog posla ne mora ujedno značiti i duhovno bogatstvo. Ali puna školska obrazovanost, koja se svršava fakultetom, ima bar jednu veliku prednost: onaj, koji je prolazi s intelektualnom znaličnošću, a ne samo radi stručne spreme, ima prilike da zadre i do samih osnova neke nauke. Tako stječe i poglede u njezine filozofijske osnove i dolazi do onih konačnih općih spoznaja, koje se ne odnose samo na struku, nego na život i čovjeka uopće. Osnovni pogledi na svijet u svih su pravih i potpunih intelektualaca uglavnom slični, makar kakvim se strukama oni bavili: spoznaja o relativnosti ljudskoga znanja, o sitnoći pojedinca u intelektualnim naporima čovječanstva, o krhkosti svega onoga, na osnovi čega se

obično zasnivaju bučna vjerovanja masa — ali ujedno i osjećanje, da ljudi poštenim i zajedničkim naporima mogu ipak dolaziti do uvijek novih rezultata i vidika.

Sokratove riječi: »Ja znam, da ništa ne znam« mogu biti najintimnija ispovijest svakoga inteligenta. Dok prosječan čovjek drži, da se u knjigama nalaze rješenja za sva pitanja života i nauke, i dok on s ponosom ističe svoje znanje, inteligenat otkriva na svakom koraku, kako rješenje jednoga problema izaziva mnogobrojna nova pitanja, i kako često on sam nakon dugotrajnih napora dolazi do jedinog pozitivnog zaključka: da je postavio pitanja, na koja njegovi prethodnici nisu ni mislili.

Inteligenat je obično skeptik. To ne znači, da on ne vjeruje ni u što. Njegov skepticizam izvire iz osjećanja, kako se kakvim novim osvjetljenjem može oboriti sve, što su ljudi držali posljednjim istinama. Ali to osjećanje ne znači slabost. Iz njega izvire nova snaga i nova znaličnost, da se i stvari, koje su se smatrale definitivno utvrđenima, osvijetle s novih strana. Ako inteligenat i nema mnogo spoznaja i uvjerenja, koja bi držao potpuno čvrstima, on pozna čuvstva drugačijih radosti: radost traženja, otkrivanja novih vidika i novih osvjetljenja, koja životu pružaju više čara negoli ukrućene naučne dogme.

Biti inteligenat ne znači samo raditi intelektom, nego znači ujedno i moralnu, a i socijalnu kvalifikaciju. Ivan Karamazov u »Braći Karamazovima« nije tip potpunog inteligenta: to je čovjek, u kojega je intelekat osušio ostale strane njegova bića. Pravi je inteligenat naprotiv izgrađen emocionalno i etički, s jednim od najglavnijih osjećaja — ljubavlju prema čovjeku, razumijevanjem za njegove nedostatke i patnje.

Najobičniji prigovor intelektualcima, da nemaju prave volje, u stvari je najplići. Karakteristika je intelektualca: svijest o odgovornosti. U slučajevima, kad prosječan čovjek ima pred sobom samo jedan cilj, te srće za njim, bez obzira na to, ima li potpuno pravo, i ne će li svojim postupcima koga oštetiti, intelektualac osjeća moralne skrupule i predviđa posljedice, koje bi zbog njegova rada mogle stići druge. Zato ne stupa u akciju, dok ne stekne puno uvjerenje o opravdanosti svoga postupka i vrlo

veliku vjerojatnost, da ne će izazvati negativnih posljedica. No kad je to uvjerenje stekao, on radi uporno i mirno.

Intelektualac ne može stoga biti radikalan po što po to. On nije po što po to revolucionarac, jer uvijek ima pred očima i prednosti i nedostatke odviše radikalnih zahvata. No on ne može ni u kojem slučaju biti reakcionarac — jer reakcija znači stagnaciju, nazadak. A obilježje je intelekta vječna pokretljivost. Sve te značajke intelektualca mogu se najlakše steći sustavnim školovanjem, u kojemu čovjek na najkraći i najspretniji način prolazi uglavnom sve, što čovječanstvo u određenom razdoblju svoga života drži najvrednijim. No to ne znači, da se do istih rezultata ne može doći i vlastitim naporima, izvan škola, a eventualno i bez knjiga.

Karakteristika je autodidakta — za razliku od sustavno školovanog intelektualca — da on sam, vlastitim trudom, dolazi do rezultata, do kojih je ovaj došao pomoću škola. U svome razvitku autodidakt često posrće ili postaje naivan, primajući banalna ili davno pregažena shvaćanja kao nešto vrlo važno ili kao posljednju riječ ljudske misli, samo zato, jer je on kasno došao do njih. On svoju pažnju često odviše dugo zadržava na stvarima, koje to nikako ne zaslužuju, a nema osnovnoga znanja o vrlo važnim pojmovima. Ali su konačni rezultati kod pravih autodidakta, kojima nije samo do struke ili vještine, nego do znanja, u svojim filozofijskim i etičkim posljedicama isti kao i kod školovanih inteligenata.

Čovjek, koji ne prolazi nikakvih škola i ne radi pomoću knjiga, može katkada doći do nekih konačnih spoznaja, do kojih dolazi inteligenat: on do njih dolazi motreći prirodu, ljude i njihove odnose. Ako takav čovjek i ne može razgovarati o knjigama, nauci, teorijama, itd., može često da se vrlo lako sporazumije s intelektualcem o nekim bitnim problemima čovječje egzistencije.

Sasvim je drugačiji poluinteligenat. Takvi ljudi mogu imati različitu školsku spremu, ali ih najviše ima među onima, koji su svršili koji razred srednje škole i onda zapeli — no vladaju se, kao da znadu sve. Ima ih i među pojedincima, koji su slučajno

pročitali kakvu knjigu, i zato govore suvereno o svim pitanjima. A nalazimo ih čak i među fakultetski obrazovanim ljudima — koji doduše mogu biti spremni u svojoj struci, ali drže, da je ta struka jedino vrijedno područje ljudskoga znanja i rada, i da su oni u njoj došli do konačnih spoznaja, koje se više ne mogu oboriti.

Poluinteligenat ne osjeća nikakvih sumnja ni u kakvom pitanju. On redovno zna sve, i spreman je s punim uvjerenjem govoriti o svim pojavama života.

Poluinteligenat i ne ide za tim, da shvati jezgru stvari, o kojoj je govor, nego hvata zvuk riječi i tumači ih doslovno. On je uvijek radikalan, te stupa sa svom odlučnošću, bez krzmanja i analize uz struju, uz koju je pristao. Nije za nj ni važno, da li je potpuno uvjeren u ono, što brani. Glavno mu je, da njegova struja pobjeđuje, i zbog toga će bez ikakvih skrupula udariti na svakoga, koji misli drugačije od njega. To ne znači, da se prema potrebi ne će odreći svega, što je prije zastupao, i braniti sasvim drugačije mišljenje. Za takvu promjenu nalazi on uvijek dosta opravdanih razloga, i poslije toga isto tako odlučno brani novu orijentaciju, pa i prema svojim doskorašnjim saveznicima. U dnu njegovih nastojanja glavni su ipak lični razlozi — uspjeh, položaj, veze, ugled — a ideologija i mišljenje samo su prikladna maska, da se ti razlozi mogu prikriti.

Poluinteligenat je uvijek ekstremist ili revolucionarac ili reakcionarac, jer ga privlače samo velike geste.

Inteligenat je obično skroman. Njegova skromnost nije posljedica bojažljivosti ili nesposobnosti, da se prilagodi prilikama. Ona izvire iz spoznaje, kako je sitan i on sam i svaki čovjek kao pojedinac pred vječnim problemima, pred kojima stoji čovječanstvo. Poluinteligenat naprotiv ne pozna skromnosti. Činjenica, da je pristupio k nekoj grupi, dovoljna mu je, da odmah traži najistaknutija mjesta. S ono malo znanja, što ga ima, on se nameće kao prvak u svim sredinama, u kojima se nalazi. U malim mjestima on će gledati da dođe na prva mjesta u različitim društvima. U velikim mjestima i važnijim ustanovama on

će gledati da dođe do svih položaja, na kojima će ga ljudi moći bolje zapaziti.

U svojim postupcima ne pozna krzmanja ni skepse. U slučajevima, kad je samo s neznatnim postotkom uvjeren u opravdanost i uspjeh neke akcije, on će je svejedno, bez kolebanja, započeti — bez obzira na to, što će zbog toga morati podnositi drugi. Ali kad nastane opasnost, on se nastoji lukavo izvući i prevaliti sa sebe odgovornost. On nema osjećaja odgovornosti, i ne će nikad priznati, da je nešto kriv. Patnje, što ih je svojim postupcima izazvao, za njega redovno ne znače ništa, i on sve to prima kao nešto, što mora biti. I zato on gotovo redovno iza sebe ostavlja pustoš.

Poluinteligenat osjeća trajnu, instinktivnu, potmulu mržnju prema inteligentu. Ona je otvorena ili pritajena, maskirana katkada laskanjima i ulagivanjem — ali probija prije ili kasnije. Prema neuku čovjeku pokazuje na svakom koraku bahatost i prezir. — Dok su inteligenti više manje individualisti, prepuštajući drugima, da osjećaju i misle na svoj način, poluinteligenti brzo nalaze sebi slične — stvarajući redovno klike, kojima je konačni cilj uvijek isti: da na ovaj ili onaj način prisvoje ili unište tekovine pravih inteligenata.

II

U pripovijesti »Ladanjska sekta« Kovačić je u ladanjskom gospodinu vlastelinu Pepu prikazao upravo školski primjer poluinteligenta, sa svim njegovim intelektualnim i moralnim karakteristikama, a uz njega je iznio još nešto sličnih tipova, u njihovu socijalnom djelovanju. U cijeloj je pripovijesti velikim dijelom iznesen odnos poluinteligenta prema inteligentu, i ujedno rasulo, koje ovaj prvi oko sebe ostavlja.

Kao većina poluinteligenata seoski vlastelin Pepo polazio je srednju školu. Bio je slabo nadaren, te ju je morao ostaviti već u drugom razredu. Ali to ne smeta, da on u svome mjestu ipak ne nastupa kao obrazovan čovjek, kao nekakav duhovni vođ. Sustavno nastoji da dođe do svih položaja, koji znače moć i ugled. S 28 godina postao je već općinskim odbornikom, i na-

pose je radio u odsjeku za pučku prosvjetu. Kovačić ga karakterizira na svoj način: »Svojom čašću općinskog odbornika za pučku prosvjetu, svojim naslovom »ladanjskog gospodina vlastelina« i svojim znanjem »od sedam paragrafa općinskoga reda naizust držao se Pepo doista znamenitim, velikim i učenim mužem, pa u koječem vrlo nadutim čovjekom. K tomu običavao bi se pozivati na svoje velike škole.«

Ne smeta ništa, što je Pepo inače bio tup, i što po svojoj vrijednosti i spremi ne bi nikako došao do tolikog ugleda. Kao čovjek s finim instinktom, osjetio je, da će najlakše postići svoj cilj, ako šalje darove onima, koji odlučuju. Kad je već taj cilj postigao, držao se na svojim položajima tako, kao da ih je postigao punom spremom i vrijednošću. I onda je od jednog položaja odlazio na drugi, neprestano povećavajući svoje veze i moć.

Kao svaki pravi poluinteligenat, i Pepo upotrebljava tuđe, nerazumljive riječi, i zanosi se radikalnim programima. Od inteligentnog, ali nesretnog učitelja Tomaša Branca dočuje prvi put za misao, kako je čovjek postao od majmuna, i prima tu teoriju doslovce — čak i tražeći od Tomaša, da ga zove orangutanom. Od istog učitelja doznaje za načela socijalizma, i postaje njihov najgorljiviji propagator i pristalica, pače i predsjednik socijalističkog društva u svome mjestu. Ne smeta ništa, što je od svega toga razumio vrlo malo i što je te ideje shvatio na svoj način:

»Pepo, bog i duša, nije rado čitao knjige, ni u najranijoj mladosti, a toga se je načela držao i u muževnoj dobi, ali zato je tim radije slušao Tomaševa predavanja, a kad bi se sastajao s Tomašem, bilježio bi si još imena, što mu ih je sasuo u glavu gospodin Tomaš.

Prvo ime, što ga je Pepo zabilježio u svoju bilježnicu, glasilo je ovako: Darvin, najveći um cijeloga svijeta, preobrazuje svijet, tjera glupost, rasvjetljuje mrak. Dokazuje čovječanstvu, da ono jest ono, što danas tobože nije, a nije ono, što danas zaista jest: naime potomstvo majmuna. Otac svih ljudi, dakle Adam, jest gospodin orangutan.

Druga izreka u Pepovimi bilješkami bijaše ova: zemlja je zajednički posjed svih ljudi na njoj. Dakle, sve na zemlji ima se podijeliti na jednake dijelove među sve ljude. Jednakost, ravnopravnost, opća sreća neka je u čovječanstvu. Nestati ima pojam bogatstva i siromaštva. To je bolestan izum naduvenjaka i nabikulena. Svi imamo biti građani, svaki ima posjedovati jednaki dijel zemlje. Narav je bog života, a posljednja nužda svemu — zanos, sila. To je jezgra socijalno-demokratskih misli.«

Kao svakom poluinteligentu, Pepi imponiraju nove za nj i neobične riječi: orangutan, nabikulen. Unatoč tome, što se zanosi novim pojmovima i novim idejama, on ipak pomnjivo pazi na svoj interes. Tomašu Brancu približio se zato, što je osjetio, kako bi se njegovim znanjem mogao okoristiti, a uz socijalno-demokratske nazore pristao je tek onda, kad ga je Tomaš uvjerio, da će se oni ostvariti tek negdje u 21. stoljeću. I zato mirno radi na tome, da što više poveća broj svojih parcela.

Kao i svi njemu slični ljudi, i Pepo voli govoriti nesuvisle, maglovite, ali zvučne rečenice, kakvima se i osvajaju mase:

»Građani ravnopravni, slobodoumni, svijesni; građani čitave kruglje zemaljske! Znaj ti, zemljo, da je orao velika sila i srčana ptica; visoko se on uspinje nad nizinami zemlje, sa zvijezdami se titra, oblake naganja, a stoljeći računa. Ponosit na svoja krila, ushićen na bistrinu svoga uma, motri oštrim okom tamne nizine tvoje, on želi, da iz tih svih nizina narastu planine veličajne, tihe, na kojih samo gromovi gostuju, koje samo božje munje svijetle. Ali pošto on s vjekovi računa, tako i vjekovi uzdignu iz milijuna nizina rijetku, nebotičnu planinu, na koju se on umoran i utruđen sjeda. Građani! Taj orao je znanost; njegova krila — to je sila i jakost znanosti; njegovo bistro oko jest oko vječnih istina . . . «

Razumije se, da Pepo s fanatizmom propovijeda misli, uz koje je pristao, iako ih zapravo nikako ne razumije:

»Pa jest, i ja držim, a ima nas i više ovdje, koji drže, da je tomu tako, i da je praotac Adam orangutan bio« — kliče on žestoko u razgovoru s Tomaševim gostima, intelektualcima iz grada.

»Ja u ništa ne vjerujem, što se ne može izkazati da bitiše« — nastavlja on u istom tonu dalje.

Pepo je kao pristalica socijalno-demokratsko-darvinističke sekte naravno gorljiviji od njenog idejnog vođe, Tomaša, i kad ovaj nije htio popustiti nekim neopravdanim zahtjevima članova, bude on s oduševljenjem nazočnih odabran za njena novog predsjednika. Ali to ne znači, da je on uistinu vjerovao u načela, uz koja je pristajao, i da je volio društvo, kome je bio na čelu. Kad se zaljubi u Tomaševu kćerku i uzeo je za ženu, on se odmah odrekao svoje sekte, s opravdanjem: ... »valjan suprug ne može biti njezin pristaša.«

U Pepovoj je ličnosti ipak najvažnija moralna crta. Kao što je u svom životu i prije poznanstva s Tomašem išao samo za ličnom korišću, tako je to radio i kao pristalica socijalističko-darvinističkih načela. Pa dok je Tomaš s jedne strane morao obuzdavati njegovu gorljivost u shvaćanju naučnih načela, dotle je on smišljao i sustavno išao za tim, da i opet dođe do novih ciljeva: da dobije za ženu Tomaševu kćerku. Kad to nije išlo na lijep način, uspio je najprije rastaviti je od zaručnika — zatajujući joj njegova pisma —, a zatim je denuncijacijama i tužbama uspio kod vlasti, da su Tomašu oduzele mjesto, i ujedno je raspirio pučanstvo protiv njega. I dok je pristajanje uz socijalističko-darvinistička načela dovelo do propasti njihove vrednije pristalice, kao što je Tomaš, Pepi je epizoda sa sektom samo koristila, da može postati bogatijim i uglednijim.

Pepo je središnje lice pripovijetke, kao najizrazitiji predstavnik poluinteligenata, s mnogobrojnim i jasnim karakteristikama toga tipa. Ali u njoj ima još i drugih sličnih lica, kojima su crte više manje samo ovlaš nabačene. Kovačić je zabilježio, odakle su se rekrutirale pristalice sekte: »U poluinteligenciji nicali su pristalice »socijaldemokracije« kaono gljive u krugovih selskih krojača, bubnjara, serežana, isluženih lijenih vojnika, pak zatim među kartaši i pijanicami, kano i raznimi mjesnimi gizdelinčići i mudrijaši.« — Jer sve je to svijet, koji se u zagorskom selu drži nešto višim od seljaka.

Nešto jasnije nacrtao je Kovačić uz Pepa lik još jednog poluinteligenta, bolesnog gimnazijalca — koji se odlikuje osobitim radikalizmom i koji udara i na samog Tomaša, kad ovaj ne će da se u list sekte unese prostački pamflet na župnika: »Čudim se dakle, kako utemeljitelj, meštar društva, može nekakve razlike navađati, nekakvo dostojanstvo? Mi ne poznamo, po strogoj dosljednosti, da kakovo zlo bitiše. Mi tvrdimo, da je zlo dio dobra, a nuždan dio, koji sebičnjaci razlikuju. U nas nema razlike među prostaštvom i tobožnjom finoćom, među bogatstvom i siromaštvom.«

No u času kad poslije Pepovih denuncijacija nastaje opasnost za sve članove sekte, svi je se oni odriču, a cio teret odgovornosti imao je podnijeti samo inteligenat Tomaš. Tako se cijela novela doima djelomično kao prikaz odnosa između poluinteligenata i inteligenata: kako u sukobu između dva shvaćanja, dva morala, sva poluinteligencija ide slijepo za inteligentom dotle, dok joj to konvenira; ali kad treba trpjeti, onda poluinteligencija brzo napušta sva načela i ostavlja, da propada jedini među njima, koji je nešto više vrijedio.

Poređenje između njegovih različitih ličnosti, počevši od ladanjskoga vlastelina Pepa u »Ladanjskoj sekti« pa sve do Imbreka Spičeka iz Volovčice, alias Rudomira Bombardirovića Šajkovskoga iz romana »U registraturi«, pokazuje, kako je Kovačić bio, da tako kažemo, opsjednut tipovima poluinteligenata. Njegov »Fiškal« ima među ostalim jasnu oštricu protiv ilirizma. Ali sporovi između njegova Podgorskoga i njegovih ilirskih protivnika nijesu toliko sporovi između pristalica dviju ideologija, koji mogu inače da duhovno stoje jednako visoko, nego su to sporovi između čovjeka, koji iz jedne misli povlači sve konsekvencije, i između ljudi, koji se zanose nekim riječima, ali o njima više brbljaju negoli što neku misao shvaćaju u cjelini. Kovačićevi Ilirci u »Fiškalu« površni su frazeri, ljeporjeki ljudi, koji uživaju u zvučnosti fraza, koji se smatraju nečim višim i boljim, a u stvari su veoma plitki, praveći u životu vrlo brzo kompromise, kad se radi o njihovim interesima ili fizičkim užicima. Kao što u svakom poluinteligentu ima u dnu nešto lažno

i protivurječno, tako to ima i u njegovih Iliraca i Ilirkinja: zvučni, frazerski patriotizam rđave pjesnikinje Karoline, koja se inače prikazuje nekakvim višim bićem i poštenom odgojiteljicom, ide uporedo s njezinim sasvim tjelesnim ljubavnim odnosima.

Fragment romana »Među žabari« pokazuje, kako je Kovačić i tu htio zahvatiti u prvom redu tip poluinteligenta — kojih se javlja na svim položajima, sa svim mogućim izvanjskim kvalifikacijama, ali mu glavne crte ostaju svuda iste: nametljivost, proračunani egoizam, s maskom borbe za opće interese i uzvišena načela. Ladanjski gospodin Pepo je pristalica radikalnih novih misli, pristajući uz njih sa svim fanatizmom. U fragmentu »Među žabari« poluinteligenat Petar de Kimavec fanatik je reakcije, te piše:

»Pitam po dva i tri puta: čega nam treba? Lojalnosti, poniznosti i mira. Saberimo se, podignimo visoko takav barjak. — Ej, i dok razvijamo takav barjak, što da navijestimo svim, novotarom, svim puntarom, svim, koji vele, da svojom glavom misle, svim tim radikalcem. A ja ih, prosti Bože, zovem, »bradikalci«, jer svi nose što surove žute, što mrke razbojničke crne brade, a zovem ih i »gradikalci«, jer bi rado graditi od ništa, a to je samo Bog mogao, hvala mu budi i dika! Svim tim dovikujem ja: što ih natrusuje devetnajsti vijek u naš umjereni »djelokrug«? Navijestimo im, da ćemo ih ugušiti, stanu li se rađati među nami. Da ćemo ih kaditi blagoslovljenim tamjanom, škropiti posvećenom vodicom, ako rastu, ako se množe među nami. Jest! Proti toj kugi upotrebimo sva sredstva!«

Ko što se poluinteligenat radikalac zanosi nekim riječima, tako im i poluinteligenat reakcionarac pridaje osobitu pažnju:

»Nikada! Znate li tu strašnu riječ, vi »pretiranci« (ovo bijaše najgroznija riječ u žabarskom leksikonu, njom si sve opozicije mogao smrviti u jedan mah), znate li ju?«

III

Svoje tipove poluinteligenata nalazio je Kovačić u različitim društvenim sredinama i među ljudima različitih zvanja, pa i među književnicima. Njegovo stajalište prema hrvatskoj

književnosti njegova vremena dade se djelomično objasniti i političkim razlozima: kao što je Starčević poricao svaku vrijednost onome, što su stvorili Ilirci i njihovi idejni nasljednici (Šenoa, Marković, itd,), tako je to činio i pravaš Kovačić. Ali je Kovačić za to imao i svoje osobite poglede na književnost nego što ih je imala većina hrvatskih pisaca njegova doba, on je u »Slobodi« g. 1885., u pjesmi »Kritika budućnosti«, pisao:

Potomstvo reć će: u vašemu vijeku
Pjevala mnoga je bluna.

Nalazeći u hrvatskoj književnosti svojih dana razmjerno vrlo velik broj ljudi, koji su ispunjavali književne listove, a da uopće nisu imali razumijevanja za književnost, Kovačić je iznosio svoje ogorčenje nad takvim pojavama. Izricao ga je i u svojim feljtonima, i u svojim novelama, i u svojim romanima. Književnici, što ih on opisuje, imadu izrazite crte poluinteligenata. Možemo ih nazreti već u »Ladanjskoj sekti«, a napose su vidljivi u »Fiškalu«, pa u romanu »U registraturi« i u fragmentu »Među žabari«.

Književni je poluinteligenat pisac, koji marljivo piše, a nema ni osnovnih pojmova o tome, što je književnost. No umjesto toga znade on zauzeti važne poze, voditi ozbiljne diskusije o stvarima, o kojima uopće ne treba diskutirati. On nastoji osvojiti literarne pozicije, svojom radikalnošću steći ime kod masa, svojim nastupima markirati ozbiljnost i učenost.

U »Fiškalu« je Kovačić opširno iznio dva tipa ovakva književnika: pjesnika Vilka i pjesnikinju Karolinu, a usto je karakterizirao još neke pojave, značajne za književnost ilirizma.

Pjesnik Vilko prikazuje se grofici Olgi na ovaj način:

»Ja sam, reče on, pognjurivši malko šiju kano na poklon, ja sam Vilko, Ilir iz ilirske Slavonije, lirski pjesnik. Grofice, evo Vam mogu poslužiti čitavom rukoveti lirskih pjesama . . .

Pjesnik izvuče skoro arhiv iz svoje ilirske surke i počne čitati:

Zvijezda ilirska visoko sja,
Živjela zvijezda Ilira!

Mjesec na Ilirce upro gled:
Ha! i na Ilire doći će red!

Pjesnikinju Karolinu opisao je Kovačić u njezinu »pjesničkom« poslu:

»Učiteljica Karolina u noćnom odijelu, napolak naga, udobno legla na divan. Bose noge prekrstila jednu preko druge, a na čvrstim grudima ljevicom je držala knjižicu, a na njoj artiju papira. Pjevala ili bolje pisala je pjesme. No kako je neprestano griskala olovku, vidjelo se, da joj baš ne kumuje posestrima vila i da se za taj čas ne bi mogla pohvaliti onom latinskom »deus est in nobis et nos agitante calescimus illo«. — Međutim njezin lik onako na divanu, kako bijaše puna stasa i oblih te jakih grudi, bio je odista graciozan. Pa bile one pjesme, što ih je mukom i trudom sisala iz svoje olovke te stavljala na papir, loše ili dobre, zato se ipak može reći, da njezine male noške bijahu nešto zamamljivo svoje vrsti.

Napokon, štogod je napisala, iskrižala olovkom i baci knjigu i artiju na pod, desnu oblu ruku stavi pod glavu, ljevicu pusti niz tijelo, upre zažarene oči u svijeću i tako je ostala nešto otvorenih usta ... dok joj se nijesu oba oka sklopila.«

» ... nepjesnika, koji ipak stihove gradi, ne ćeš nikada jače i osjetlivije uvrijetiti nego kada mu ne priznaš, da je pjesnik, veli ispravno Kovačić. On je ujedno točno zabilježio, da književni glas pojedinih pisaca često ne zavisi od stvarne vrijednosti onoga, što su napisali nego se u to često uplicu faktori, koji s književnoćšu nemaju ništa zajedničko. »Publika« u Fiškalu« misli nekako na ovaj način: »Priznajmo mi Vilku, da je on pjesnik, kao što faktično i jest, što mu je i Ljudevit Gaj priznao«. A nitko od tih ljudi ne pita, da li je Gaj, zaslužan za nacionalne poslove, uopće bio kompetentan suditi o poeziji.

Karakteristika Karoline: »Karolina bijaše podosta natrušena čitanjem, a kakav već biva ženski spol, kada proštije koju knjigu, htjela je i Karolina imati glas u znamenitim pitanjima Evrope, ako i nije jošte ova saznala za nju. Bila je jedna od onih mno-

gobrojnih ilirskih pjesničara, kojih umni plodovi nijesu pokrenuli svijetom, ali su zato namazali silu Božju papira. Vrijednost pjesama nije se cijenila po poeziji, već se mjerila na lakte i rifove.«

Karakteristika kritičara iz doba ilirizma:

»Njemu je sve uzvišeno, veličanstveno i dubokoumno. Gdje su drveni stihovi, da ih ne bi ni preživači prokuhati mogli, njemu je to poezija tihe, mirne, blage i golubinje duše. Gdje ima bombasta, tamnih slika, nenaravnosti kao ono u jednoj pjesmi nekoga Ilira, čini mi se iz Podravine... tu je u njem pjesnik od silne plastike, prebujne fantazije, a može s vremenom natkriliti u slikama i samoga Homera i ne znam koga još. Po tom slijedi, da taj naš glasoviti kritik nalazi u pjesmama, čega nitko drugi ne može naći.«

Najpoznatiji je Kovačićev tip literata Rudimir Bombardirović Šajkovski (zapravo Imbrica Špiček iz Volovščine) čovjek sa svim karakteristikama poluinteligenta. Izabrao je zvučan pseudonim, izgovara zvučne fraze, prenemaže se pred publikom — a u stvari je to netalentirani, tašti individuum, koji ima pred očima samo jednu svrhu: da ga neupućeni drže pjesnikom, i da s pomoću književnosti dođe do ugleda i novaca.

IV

Kovačićevi tipovi poluinteligenata mogu se ispitivati sa stajališta, koliko odgovaraju realnosti s obzirom na prilike i ljude, prema kojima su izrađeni. Očito je, kako je Kovačić bio prema ilirizmu nepravedan, ne videći nacionalnu i političku vrijednost tadašnjih književnih produkata. Primijećeno je mnogo puta, da je on rado prelazio u grotesku. Ozbiljno su mu zamjerili, što se u romanu »Među žabari« tako krvavo narugao Karlovčanima, koji su ga kao političkog prognanika objeručke primili i nastojali mu olakšati život u novoj sredini. U svome članku (u »Nast. vjesniku« 1940.) o Kovačićevim profesorima g. Vladoje Dukat mogao je također konstatirati, kako je ovaj pisac u jednom rukopisu (sačuvanom u ostavštini), i svoje nastavnike prikazao

tako nepovoljno, da se u njegovoj slici već i ne mogu prepoznati prave crte modela.

Sve takve primjedbe mogu biti opravdane, ako umjetninu doista treba ispoređivati s konkretnim predmetom ili licem, prema kome je rađena. No ako je njezina svrha druga: da umjetnikova lica imadu vlastiti život, bez obzira na stvarne uzore, koji su ih pobudili, i da njihovu realnost treba gledati u njihovoj unutrašnjoj istinitosti, a ne u izvanjskim crtama, onda i Kovačićeve tipove poluinteligenata treba gledati na drugi način. Sporedno je pitanje, da li su doista bili poluinteligenti oni ljudi, što ih je Kovačić imao pred očima, stvarajući svoja lica. Činjenica je, da su ta njegova lica vjerojatna, da ona u njegovim djelima čak pokreću i radnjom i da žive vlastitim životom. A za Kovačića kao intelektualca i umjetnika karakteristično je upravo to, što je tipove poluinteligenata nalazio u svim razdobljima hrvatskoga života, koja je mogao imati pred očima: od razdoblja ilirizma do posljednjih dana svoga života. Čini se upravo, kao da je on tip poluinteligenta sretao na svakome koraku i držao ga najvećom zaprekom svakome napretku, svakom dubljem odnosu među ljudima i upravo negacijom svega onoga, za čim čovjek teži kao za najvišom manifestacijom čovještva.

U tome je Kovačić bio realan. Tip poluinteligenta nije karakteristika samo nekoga vremena ili nekoga staleža. On je vječan — koliko je vječno i čovječanstvo, — a postaje napose vidljiv u razdobljima, koja su za to podesna. On je sposoban prilagoditi se svima sredinama i ljudima različitih mišljenja. Nemajući vlastitih nazora on će vrlo lako i brzo prihvatiti tuđe uz uvjet, da mu ti nazori mogu brzo donijeti popularnost. On ih ne prihvaća, da ih ostvari, nego da što više istakne sebe. On je grlat, i ne ustručava se upotrebljavati najjače izraze. Ondje, gdje intelektualca sputavaju i moralni i intelektualni obziri, poluinteligenat stupa smjelo naprijed, uspijevajući često, da se potpunoma nametne. U normalnim vremenima ostaje uglavnom po strani, jer se s malo mira i sređenosti mogu lako nazrijeti kontradikcije u njegovu značaju i praznine u njegovoj ličnosti. No u vremenima ustalasanim, kad povišena temperatura ne daje

najvećem broju ljudi da misle do kraja, poluinteligenat znade svojom nametljivošću, beskompromisnošću, autoritativnim nastupima, svojom odrešitošću bez skrupula, da postane i duhovni reprezentant cijele svoje sredine. On povlači za sobom i one, koji bi se u sređenim vremenima stidjeli, da se uopće nalaze s njime.

Ladanjski gospodin Pepo morao je zbog svoje ograničenosti ostaviti gimnaziju već u drugom razredu, a i u svome selu došao je do nekog položaja tek nakon toga, što je mitio općinskog bilježnika. No kad je učitelj Tomaš u to selo unio ideje o socijalnim reformama, o naučnom gledanju na svijet i život — i to u sredinu, gdje je već bilo nešto trulo, Pepo postaje najprije skroman sljedbenik novoga socijalnog gibanja, a naskoro i vođ cijeloga pokreta. — Petar de Kimavec je po svome radu i sposobnostima sasvim običan činovnik — ali u sredini ustajaloj, gdje se ljudi boje svakoga kreta, koji bi nalikovao na kakvu novotariju, postao je on za kratko vrijeme ideolog i duhovni reprezentant mjesta, kome je glavni cilj: nepokretnost, duhovni mir.

V

Kao književnik Kovačić je ipak najviše prikazivao tipove poluinteligenata u hrvatskoj književnosti. Prikazivao ih je u različitim oblicima i različitim varijacijama, ali uvijek kao dominantne faktore te književnosti. Po njegovu prikazivanju od ilirizma do osamdesetih godina u nas, kao da i nije bilo pravih i potpunih književnika. Koliko ih je i bilo, njih su navikivali književni poluinteligenti.

U Kovačićevu položaju u hrvatskoj književnosti, s obzirom na njegov lični odnos prema njezinim glavnim predstavnicima, treba razlikovati dvoje: koliko je on imao pravo udarajući na Šenou, Markovića, itd., koliko je imao pravo u načelu, ističući neke općenite poglede na tu književnost. On je mogao griješiti, pišući ogorčeno i nepravedno o Šenoi, ali je mogao imati pravo buneći se protiv cjelokupne atmosfere, koja je u hrvatskoj književnosti vladala.

O pravom književnom životu, o pravoj književnosti može se govoriti tek onda, kad se u njoj više ne raspravlja o onim osnovnim književnim pojmovima, s kojima mora biti načistu svaki onaj, koji hoće da govori o književnosti, a pogotovu onaj, koji u njoj hoće da stvara. Ako se takvi pojmovi negdje češće nabacuju kao važni problemi, ako se ljudi na njih previše vraćaju i onda, kad su oni drugdje već davno riješeni, onda je to znak, da takva književnost još nije izišla iz povoja djetinjstva. Ako u književnim pitanjima mogu odlučivati ljudi koji tih osnovnih pojmova ne shvaćaju — onda se po tome može suditi, kako u toj književnosti ima još uvijek nešto nezdravo ili nezrelo. — Kovačić je instinktivno, kao pravi umjetnik, osjetio, kako u hrvatskoj književnosti ima koješta nezdravo, te je svoja zapažanja iznio žestoko i ogorčeno.

Neka od osnovnih pitanja, o kojima se među ozbiljnim književnicima uopće više ne raspravlja naširoko, jesu pitanja o stvaralačkom talentu, tendenciji, književnim strujama, stilu, jeziku, nacionalnom ili socijalnom karakteru umjetnosti, savjesnosti u radu, itd. Za književno stvaranje potreban je talenat, i nikakva školska sprema, marljivost i dobra volja ne mogu ga naknaditi. Tendencija i umjetnička vrijednost djela ne isključuju jedno drugo, ali nikakva tendencija ne može zamijeniti nestašicu umjetničke vrijednosti. Književne struje mogu biti važne s obzirom na cijelu duhovnu atmosferu vremena, u kome niču, ali vrijednost djela ne zavisi od njih. Nacionalne ili socijalne karakteristike književnih djela ne stoje do nacionalnih ili socijalnih problema ili termina u njima, nego do njihove organske povezanosti s narodom i društvom. Vještina pisanja, pismenost, još ne mora biti znak umjetničkoga talenta. I t. d.

Sve su te stvari ozbiljnim književnicima putpuno jasne, i oni se njima naprosto ne bave, znajući, da je umjetnički poziv mnogo teži i naporniji, a da bi snagu i živce trebalo trošiti i na borbu oko ovakvih elementarnih spoznaja. No književnost je u isto doba područje, na kome se s malo truda i sposobnosti može doći do glasa, pa i do odlučne riječi. I zato u nju često prodiru ljudi, koji nemaju ni talenta ni znanja o glavnim književnim

pojmovima, ali zato sa svom ozbiljnošću nabacuju davno riješena pitanja i bučno raspravljaju o njima, samo da na taj način prikriju vlastitu netalentiranost i svrate pozornost na druge stvari, zauzimajući pred neupućenima pozu ozbiljnih boraca za velika pitanja.

Kao i u svakom drugom području ljudske djelatnosti, u književnosti je moguće, da netko kroz cio život marljivo i ustrajno piše, da nalazi i čitaoce i slavitelje — a da ipak nema pojma o tome, što je književnost i književno stvaranje.

Kao nigdje drugdje, u književnosti se mogu kroz čitave godine, pa i decenije, podržavati kao vrlo važna pitanja problemi, koji uopće nisu problemi — i to samo zato, jer su u njoj do odlučna glasa došli ljudi, koji doista ne znaju ono, što inače pripada među elementarna znanja.

Kao nigdje drugdje — osim možda u politici — u književnosti često dolaze do najodlučnije riječi i utjecaja tipovi, koji znadu okretno upotrebljavati nekoliko pomodnih krilatica ili se narinuti s nekoliko zvučnijih fraza, a da im samima nije ozbiljno stalo do onoga što govore, nego samo do uspjeha.

Kao ni u kakvom praktičnom zvanju, u književnosti je moguće steći ugled vještom upotrebom neke terminologije i frazeologije — a bez prave spreme, znanja i shvaćanja onoga, što se pod tom terminologijom i frazeologijom krije.

M. Nehajev napisao je jednom članak »Književnost naivnih« — osvrćući se u njemu na produkte, što ih pišu naivni i dobri ljudi, koji vole književnost i koji sami pokušavaju pisati, a da uopće nemaju stvaralačkoga dara. — Naivnika ima u svakoj književnosti. Koliko nisu odviše mnogobrojni, oni joj ne smetaju, jer se od njih rekrutira književna publika, a oni sami često ispunjaju i osrednje književne listove. Oni ne osjećaju mržnje ni prema kome. Oni iskreno poštuju svakoga pravoga stvaraoca. Oni priređuju književne jubileje, proslave. Oni se toliko ne nameću i ne onemogućuju druge. Zato oni, pored sve svoje komičnosti, nisu antipatični. A ne moraju biti ni štetni, ako ne prelaze preko određenih granica.

No drugačije je s književnim poluinteligentima. Oni se nameću, hoće da vode glavnu riječ i da odlučuju o svima pitanjima književnosti. Oni prihvaćaju kakvu pomodnu krilaticu, kao da je njome rečena posljednja riječ u književnosti, te njome teroriziraju ostale i udaraju na svakoga onoga, tko nije s njima. Oni znadu prihvatiti kakvu popularnu etičku, socijalnu ili nacionalnu misao, koja s umjetničkom vrijednošću djela nema ništa zajedničko, te nastupaju kao diktatori, koji oštro i suvereno poučavaju prave stvaraoce. Njih ne smeta ništa, što ili ne razumiju onoga, što govore, ili im do toga nije ni stalo. Glavno je, da imadu o čemu govoriti i da ih netko sluša. Za razliku od književnih naivnika, koji se svemu dive, književni poluinteligenti ne priznaju gotovo nikakve vrijednosti pored svoje, i obaraju se na sve ono, što se ne pokorava njihovim diktatima. Na taj način zbunjuju publiku, a i slabo otporne književnike.

I književni naivnici i književni poluinteligenti redovan su i nuždan pojav u svakoj književnosti, jer su oni univerzalan tip, koji se javlja svuda, pa se ni književnost bez njih ne da zamisliti. S njima treba računati, i oni postaju opasni tek onda, kad su u većini i kad svoje mišljenje mogu naturiti i književnim listovima i književnim udruženjima.

Prema prikazivanju Ante Kovačića hrvatsku su književnost velikim dijelom ispunjali poluinteligenti. To je prema tome bilo i njezino najveće zlo. — Da li je Kovačićevo shvaćanje bilo potpuno opravdano ili nije, drugo je pitanje. No činjenica je, da su u toj književnosti nastajali cijeli književni pokreti, kojima se išlo u prvom redu za tim, da se jednom zauvijek pročiste osnovni književni pojmovi.

Jedna je od najvećih tekovina onih borba, koje su se vodile između »Starih« i »Mladih«, u tome, što su se tada u nas ti osnovni književni pojmovi bili prilično pročistili. Činilo se, da se više ne će vratiti vremena, da će o književnosti odlučivati ljudi, koji uopće ne znaju, što je književnost, i da se vikom oko nekih pomodnih krilatica više ne će zasjenjivati mnogo krupnija pitanja.

Sve ono, što se u nas događalo poslije vremena »Moderne«, a napose poslije godine 1928., pobuđuje na misao, da tome možda nije tako. U hrvatskoj se književnosti posljednjih decenija — u vezi s različitim književnim parolama i u vezi s različitim socijalnim i nacionalnim orijentacijama — opet često znao da nametne tip literata, koji propovijeda jedino spasonosne ideje, i koji u ime tih jedino spasonosnih ideja udara na svakoga, tko nije s njime. A na taj se način i opet zamućuju književni vidici.

Crte poluinteligenata nose svi onakvi pisci, koji kroz godine i godine proletariziraju i seljakuju, a da ne poznaju i ne vole ni radnika ni seljaka.

Književni su poluinteligenti svi onakvi pisci, koji pronalaze jedino spasonosne formule i recepte, te u njihovo ime dižu na sve strane viku — iako je karakteristika umjetnosti upravo u tome, što izmiče svim receptima i formulama.

Kovačićeva rečenica u »Fiškalu«: »Priznajmo mi Vilku, da je on pjesnik — što mu je i Ljudevit Gaj priznao« — nije karakteristična samo za razdoblje ilirizma. Ima u nas i drugih književnih razdoblja, kad kao autoriteti u književnosti važe ljudi, koji s njome nemaju nikakvih veza.

Za hrvatske književne prilike poslije g. 1918. može se navesti jedan karakterističan slučaj:

Netko negdje iznese opažanja, kako su hrvatski pisci rano umirali ili rano prestajali pisati, i na osnovu toga konstatira kao jednu od karakteristika hrvatske književnosti: neke vrste umor. — To je tvrdnja, o kojoj se može raspravljati i koja se može pobijati. Ali stvar već postaje zanimljivija, kad netko ovakvo mišljenje pobija rečenicom: »Uzmimo najprije one, koji su namirili 50 godina života, ili manje ili nešto više; to su: Nijemčić, Vraz, Botić, Šenoa, Ivan Dežman, M. Pavlinović, Preradović, V. Novak, Josip Kozarac, Rikard Jorgovanić, Kranjčević, Matoš, Miletić, Harambašić.« — Od svih 14 nabrojenih pisaca samo su trojica (Preradović, Harambašić, Pavlinović) navršili 50 godina (Pavlinović je živio od g. 1831. do 1887., Preradović od g. 1818. do 1872., Harambašić od g. 1861. do 1911.). Svi

ostali umrli su prije pedesete godine — neki prije četrdesete, a neki čak i prije tridesete (Jorgovanić): Kozarac s 48, Novak s 46, Kranjčević i Šenoa s 43, Matoš i Vraz s 41, Miletić s 40, Nijemčić s 36, Botić s 33, Dežman s 32, a Jorgovanić s 27 godina! — Ako se pod izrazom »manje ili nešto više od 50 godina obuhvati i Kozarac (koji je umro s 48 godina), još uvijek od 14 nabrojenih pisaca ostaju desetorica, koji su umrli mnogo prije pedesete godine. Izračunato u postocima pisac navedene rečenice imao je pravo samo s nešto više od 28 postotaka — pa je ipak pisao s uvjerenjem, da potpuno zna stvari, što ih iznosi pred svoju publiku. Koliko se pak neznanje krije u toj jednoj jedinoj rečenici, shvatit će svaki onaj, koji zna, kakav je dojam u hrvatskoj književnosti ostavila rana smrt Rikarda Jorgovanića, Luke Botića, Ivana Dežmana, Augusta Šenoe.

Takav se postupak može potpuno određeno karakterizirati: pisac ne pozna stvari, o kojoj piše, ali govori s tolikom sigurnošću, da čitalac i ne pomišlja, kako ga takav književnik zapravo vara. — Kraj svega toga, u ovakvu slučaju nije važno toliko neznanje, jer se zabuniti može svatko. Najviše udara u oči smjelost, da netko, ne poznavajući stvari, može naći toliko odvažnosti, da se prikazuje, kao da ih znade savršeno.

Za književnost međutim još ni ovakav slučaj nije važan, dok ostaje samo individualnim — dok je izraz neupućenosti ili temperamentnosti. Slučaj postaje mnogo važniji, ako sastavak, u kome u jednoj jedinoj rečenici ima toliko neznanja, može biti uvršten u list, u kome sjede školovani ljudi, ako zatim isti članak prenese drugi list, u kome također odlučuju inteligenti, iako zatim njegov pisac, ne zadovoljavajući se postignutim efektom, drži potrebnim da ga štampa još jednom — i opet u listu, što ga vode intelektualci. A time čitav ovakav slučaj gubi lično obilježje i postaje simptomatičan za cijelu sredinu, u kojoj se ovakve pojave mogu dogoditi.

U obranu suvremene hrvatske književnosti mora se ipak reći, da je ona sama, iz unutrašnjih svojih snaga, prevladala razdoblje, u kome su glavnu riječ mogli voditi književni poluinteligenti. Proces, koji se posljednjih godina u tom pogledu

pred nama dešava, pokazuje, kako stvaralac ipak postepeno dolazi na mjesto, koje mu pripada, a kako sve više pada u pozadinu ono, što je toj književnosti bilo nametnuto, što ju je sprečavalo i otimalo joj dah. No nije na odmet, da se neke pojave zabilježe — makar i kao kulturno-historijski dokumenat.

V.

Čitava povijest čovječanstva ispunjena je težnjom za uzdizanjem do viših moralnih i intelektualnih vidika, na osnovi stvaranja i što pravednije raspodjele materijalnih i duhovnih dobara. U toj težnji čovječanstvo pokazuje i uspjeha, ali mnogo neuspjeha i bolnog padanja unatrag. Toj težnji nisu čovjeku toliko zapreka samo neznanje i neukost, koliko lažno znanje i poluinteligencija. Neukost i neznanje može se prevladati i zaobići. No poluinteligenat znade da si prisvoji neku polituru inteligencije i prihvaća njezine programatske izjave, da ostvari vlastite svrhe. Zato su najteže borbe upravo s poluinteligencijom, jer ona često nastupa kao prava i jedina inteligencija, uništavajući bez potrebe svakoga onoga, koji joj se opire ili koji ne će da ide s njome. Zato su porazi u borbi s poluinteligencijom najkrvaviji i najteži, a razdoblje, kojima ona daje obilježje, najpraznija i najtužnija, jer u njima čovjek najjače i najbolnije osjeća svoj pad od uzora, za kojim teži.

Kovačić je svoje poluinteligente prikazao samo na uskom sektoru njihova djelovanja. Ali ih je prikazao tako jarko, da se oni u njega uzdižu kao reprezentanti čitavoga svoga tipa, te imaju, da tako kažemo, univerzalne crte.

Sve ono, što je on rekao o ladanjskome gospodinu Pepu, vrijedi, samo u drugačijim razmjerima, za sve poluinteligente u svim vremenima i na svim položajima. Različiti su razmjeri, u kojima oni rade, no metode i ciljevi su slični. Zato su i rezultati njihova rada isti.

Kao što poluinteligenat i u životu ostavlja iza sebe pustoš, moralno rasulo i smrt, tako to vrijedi i za poluinteligenta u književnosti. Njegovi nastupi, ako za vremena nisu spriječeni, u velikoj mjeri djeluju destruktivno. Oni čine, da javnost gubi

orijentaciju. Oni zamućuju vidike. Poluinteligenat ubija smisao za prave književne vrijednosti, i svojom vikom oko beznačajnih ili efemernih pitanja čini čitaocu knjigu mrskom. On onemogućuje pravoga stvaraoca, prikazujući ga ili zastarjelim, ili jednostranim, ili opasnim. — Razdoblja, kad književnosti daje obilježje poluinteligenat, najbjednija su književna razdoblja, kad pravi intelektualni radnici osjećaju, kako su osamljeni i poniženi, te često gube i vjeru u smisao svoga rada. Treba katkad i čitavih decenija, da se popravi pustoš, koju su takva razdoblja iza sebe ostavila.

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

SELJACI I RADNICI PIŠU

U »Hrvatskom Kolu« (IX. 1928.) pisao sam o seljačkoj književnosti kao karakterističnoj pojavi našega književnog života u doba, kad je hrvatski seljački pokret na političkom polju bio postigao svoje prve snažne uspjehe poslije Svjetskog rata. Kao i uvijek, tako su i ovdje političke i opće javne prilike samo omogućile, da dođe do jačeg izražaja nešto, što je već postojalo i što bi se i bez toga bilo razvilo, iako možda s manje uspjeha ili s manje efekta. Da naša seljačka književnost nije samo nosilac jednog određenog pokreta i njegove posebne ideologije, vidi se i iz toga, što nisu svi seljaci, koji pišu, odgojeni prvotno i izravno u krugu pokreta, te i iz toga, što neki od njih nadovezuju na starije uzore i na književnu tradiciju, koja nije protivna samom pokretu, ali je potekla iz ranijih razdoblja našega političkog života.

Uz to je značajna i činjenica, da je naša javnost najjače osjetila, da postoji hrvatska seljačka književnost, prilikom izvedbe Novoselove »Prigorske svadbe« u kazalištu, a to nije slučajno. Ekspresionizam se bio baš preživio, a mjesto njega nije se još moglo iskristalizirati ništa određeno i jasno, te je u stilskom oblikovanju književnog stvaranja nastao zastoj. U to zatišje upala je pojava scenske izvedbe, koja je bila primitivna, ali originalna. Njezin primitivizam oplemenjen je stilizacijom, koju mu je dala vjekovna tradicija i sakralnost zbivanja, a snažno naglašeni simbolizam, koji zahvaća najelementarnije pojave ljudskog života, također se podudara s glavnim značajkama ekspresionizma. Samo što je kod ekspresionizma sve to svijesno i namjerno, a u seljačkoj književnosti spontano i prirođeno. Stoga se ekspresionizam kao književni smjer brzo preživio, a »seljački ekspresionizam«, kao popratna pojava samog života, zadržava svoju životnu snagu, te može poslužiti kao podloga novim preobrazbama. Ili, konkretno govoreći, »Prigorska svadba« osniva se doduše na narodnim običajima ili upravo, ona je sva složena

od narodnih običaja, ali — kako sam već imao prilike razložiti — rad se samoga pisca sastojao u tom, da je konkretizirao pojedina lica, da je svakomu dao osobit karakter i da je radnju vremenski aktualizirao (pojava ljekarnika kao gradskog čovjeka, kojega svatovi rado primaju u svoj krug, jer je znao seljake pomagati u najteže vrijeme, u doba rata). Time doduše ova igra nije postala pravom dramom, ali je donijela na pozornicu niz suvislih slika iz života, koje dobivaju značenje drame u tom smislu »theatrum mundi« — stare i za umjetnost toliko plodonosne riječi, da je cijeli život igra, a igra život. No vremensko aktualiziranje radnje čini, da igra, uza svu vjekovnu trajnost običaja, na pozornici zastaruje, te bi morala doživjeti nove preobrazbe, da postane opet svježa i zanimljiva.

Budući da je svadba svakako jedan od najbitnijih događaja u cjelini seljačkoga života i toliko bogata baš zato, što znači stvaranje novog doma, novog ognjišta i žarišta života, a iz njega novog naraštaja, nije čudo, da su svadbeni običaji naročito obilni, te mogu dati zaokružen niz slika, pun scenske plastike i životnog značenja. Ali je ipak kao književno stvaranje promašeno, ako se iza toga pojavljuju i dalje »svadbe« iz drugih krajeva, jer ne može jedan te isti događaj životnog zbivanja neprestano jednakom jačinom zaokupljati naš interes. A ne može se, dakako, ostati ni na tom, da se samo vjerno reproduciraju narodni običaji, makar i uz neke akcidentalne oznake, koje ih vremenski određuju. Jer seljaci i sami imaju te običaje i bez pozornice, u životu. A gradsku publiku uistinu iznenađuje »seljački ekspresionizam« ovakvih izvedaba, kao i činjenica, da igrači nisu nikakvi mimski obrazovani glumci nego pravi seljaci, koji — kako bi se reklo — »igraju sami sebe«, ali se gledalac ne može zaustaviti kod toga. On traži, napokon, na pozornici potpunu dramu, koja donosi zamršenije i složenije psihološke procese, kojima je dorastao samo glumac — umjetnik.

Stoga je zanimljiv drugi karakteristični seljački pokušaj drame: Matija Gubec seljanke Mare Matočec, koja se već i prije toga okušala različitim radovima, napose dramom »Povratak u selo« — realističnim komadom sa socijalno i moralno odgojnom

podlogom —, o kojoj ne mogu ovdje pisati, jer nemam teksta, jer taj, koliko znam, nije nigdje izdan. Jasno je, da ni Mara Matočec nema potanjeg stručnog znanja o gradnji drame i o pozorničkim mogućnostima, pa stoga bi se ovakva drama, zamišljena izvjesnim naivno-primitivnim shvaćanjem, mogla pravilno procijeniti samo na osnovi izvedbe i to po mogućnosti na osnovi seljačke igre. U jednom zagrebačkom dnevniku bio je zabilježio jedan naš umjetnik (slikar, ako se ne varam), da je negdje na Braču vidio toga »Matiju Gupca« u izvedbi seljaka-ribara. Stvar bi bila neobično zanimljiva, ali o njoj nije bilo nikakvih potanjih podataka.

Za osnovu svoje drame uzela je Mara Matočec Šenoinu »Seljačku bunu« — i opet jedan dokaz, koliko je Šenoa neiscrpljiva riznica za pjesničko stvaranje kod nas. Drama je razdijeljena u 4 »slike« samo s najbitnijim elementima radnje i vrlo lapidarnim dijalogom i — što je karakteristično — u stihovima. To su uglavnom osmerci i deseterci, često dosta nepravilni, s pravilnim i nepravilnim srokom a i bez njega, a čitav taj formalni aparat često nameće — radi stiha ili sroka — neprirodnu razvučenost govora. Ipak je vrlo značajno — a i razumljivo — da je seljaku-piscu lakše oblikovati ovakvu građu u stihovima, očito zato, što bi mu bilo mnogo teže zamisliti realistički dijalog u nevezanom govoru u okviru krupnog historijskog zbivanja. Ta čudna stihovana lapidarnost dijaloga nužno podsjeća na naivna stara crkvena prikazanja, samo što je kod starih prikazanja dobar dio teksta — a katkad možda i čitav — bio pjevan ili bar monodijski psalmodiran. Šenoina koncepcija radnje osjeća se naпose u tom, što zadnje časove Gupčeve pripovijeda fratar, brdovački župnik, a i u prizoru, gdje Nožina uhvati Drmačića i, ne mogavši ga drukčije svladati, ruši se s njim zajedno u ponor (ovdje je doduše prikazano, kao da Nožina skače za Drmačićem od svoje volje, ali to je očito nesporazum, koji ne daje Nožininoj smrti smisla). Tim se ujedno svršava realistički dio radnje; no najzanimljivije je to, da seljačka spisateljica, dok se danas uvijek ističe, da seljak ne pozna nego »stvarnost« i »životnu borbu«, dodaje samoj historijskoj radnji alegorijski završetak,

u kojemu vile: Podravska, Posavska, Pokupska, Sutlanska, vila Zagrebačke Gore i vila Jadrana tumače smisao onoga, što se dogodilo, proričući na kraju seljačkom rodu sretniju budućnost. Povijest može stotinu puta »razjasniti«, »razbistriti« pa i obeskrijepiti različite crte seljačke bune, a naročito Matije Gupca, kako ih je tradicija sačuvala, još uvijek će od veličine tragičnog »seljačkog kralja« ostati toliko, da će njegov lik biti legendarno monumentalan. Stoga je to zanimljivije, da se seljanka ne zadovoljava time, da iznosi Matiju Gupca kao simbol i realni dokaz seljačke svijesti i ljudske težnje za pravdom, nego prelazi u područje mašte i u takvoj apoteozi vidi pravi završetak svoga sujeta.

Njezin drug, Mijo Stuparić, o kojemu sam ovdje već pisao, okušao se na drugom, za seljačku književnost također dosad još neobretenom polju, napisavši roman »Joco Udmanić«. Na drugom sam mjestu opširnije analizirao značenje i karakter toga zanimljivog djela (»Hrvatska Prosvjeta« 1940. br. 1.—2.), pa to stoga ne želim ovdje ponavljati. Naglasio bih samo u jezgri ono, što sam tamo pobliže razložio: vrlo dobar osjećaj za izbor predmeta, koji za pisca nije samo »predmet« nego dah zavičaja, prilika, da zaroni u kraj, u koji se toliko uživio, i da okupi u cjelinu brojne zgode iz života junake, koje su ga pratile kroz cio život kao legendarna senzacija zavičaja, koju kroz duge decenije ništa drugo nije moglo istisnuti. Zatim, dobar tok preplетanja glavnih niti radnje; ritam pripovijedanja, koji je Stuparić naučio od Šenoe — i opet od Šenoe! — kao što je od istoga velikog majstora naučio i tehniku opisivanja lica i prikazivanja situacija. Ipak se nipošto ne može reći, da bi Stuparić bio imitator Šenoin. To ne može biti već zato, što Stuparić ostaje vjeran svomu seljačkom krugu misli i tumačenja vanjskih pojava. On ne traži nikada nekih osobitih »modernih« problema, a psihologija mu je jednostavna i jasna kao u narodnim pjesmama, samo što nema njezina tipizma. Stuparić gleda svoje ljude žive pred sobom, jer prikazuje seljaka. Udmanić, koji je inače neobična ličnost, ipak je seljak, a osim toga, on je postao »seljačkim junakom«: njegove su zgode i nezgode pripovijedane poko-

ljenjima od usta do usta u njegovu rodnom kraju, te su dobile već izraziti biljeg seljačkog gledanja i mišljenja. Treće, što je kod Stuparića osobito značajno, to je njegov čvrsti i jasni narodni stav prema predmetu, koji bi inače mogao posve drukčije ispasti. Hajduk Jánošík, koji je (onako kako ga narod zamišlja) jednako kao Stjenka Razin postao nekim simbolom socijalne revolucije i anarhičnih težnja primitivnih masa, analogna je pojava Joci Udmaniću. Stuparić to dobro zna i on uzima Udmanića u obranu, kao čovjeka, koji je silom postao hajduk i koji sirotinji nikada ne čini zla, a seljaku hoće da pomogne. No Stuparić također dobro zna, da taj hajdučki život nije život seljaka ni život dostojan čovjeka. Stoga Udmanić svim silama nastoji da se iskopa iz njega, ali prije nego što bi mu to moglo uspjeti, tragično pogiba. Dakako da mi vidimo fatalni splet sila, koje Udmanić ne opaža, a koje svijesno idu za njegovom propašću, iako on toga ne zaslužuje. To su oni, koji su ga se bojali — jer je bio živi glas njihove savjesti — pa mu se osvećuju. Dakako da je Stuparićev stav prema tim silama optužba; ali to nije ona bučna, demagoška, suviše naglo generalizirana optužba, kakvih je puna t. zv. »socijalna« književnost. Stuparić ima jasan pojam o poštenju, o dobroti, o pravdi. On je iznad svih ljudskih slabosti i zabluda, iznad svih lakih fraza i na brzu ruku skovanih zvučnih formula.

Govoreći o »socijalnoj« književnosti doprli smo do drugog krila ovog našeg letimičnog prikaza, do radnika — pisaca. Ta je pojava kod nas zaista nova i svakako zanimljiva. Ona nas nužno podsjeća na takve pothvate u drugim zemljama: na kod nas već odavna i predobro poznatu (a sada pomalo i zaboravljenu) zbirku: »Dreissig neue Erzähler aus dem neuen Deutschland« i na mnogo manju i mnogo manje pretencioznu francusku knjižicu »Ouvriers écrivent« (Editions Sociales Internationales, Paris 1934.). Karakteristična je razlika između obiju publikacija: dok njemački marksisti (jer su to oboje izrazito marksističke književne manifestacije) stvaraju »novu Njemačku« ističući tako u naslovu tobože nekakav nacionalni cilj, dotle francusku antologiju radničke književnosti izdaje Društvo revolu-

cionarnih pisaca i umjetnika (Association des Ecrivains et des Artistes Révolutionnaires) bez ikakve nacionalne oznake, premda su njezini pisci po karakteru pisanja daleko više Francuzi, nego što su oni Nijemci, iako tvrde, da su »novi njemački pripovjedači«. Nijedan se od ovih nije popeo do značenja zaista novog pripovjedača u Njemačkoj, već i stoga, što nema upravo nikakve razlike u stilu i načinu pisanja između tih trideset pisaca. Kod jednog jedinoga opaža se razlika odmah kod prvih redaka: taj je bio baltički grof, pa je postao radnik i njihov istomišljenik. Što je u tim zbirkama zaista novo, to je krug njihovih motiva: pored nekih u istinu dobrih i plastičnih stranica, gdje se opisuju pojedine grane rada, upravo je ubitačna monotonija stava nezadovoljstva, ogorčenosti, neraspoloženja bez konkretnih pozitivnih ciljeva. Ta i takva »revolucija« nije nikakva izgradnja nečega novog, nego anarhično raspoloženje primitivnih ili razdraženih masa, moralni nihilizam i intelektualni kaos. Sukobi s redarima i oružnicima, kod kojih su ovi dakako uzori gluposti i nesposobnosti, prestupci, koji se nastoje opravdati gladom, ali su uistinu postali već rutina, zadovoljstvo pakosti i »vježba« za bezumno potpuno razaranje — to su i kod Francuza, ali napose kod Nijemaca, redovni motivi, koji se kao pripovijest-»književnost«, tek malo udaljuju od novinske kriminalne kronike, samo što su pisani »s one strane«, s naličja medalje. A kad se čita kronika Pierrea Bochota »Soldats 1932«, koja je pripovjedački dobro pisana — ali je to pripovjedačka vještina H. Barbussea —, osjeća se danas duboko gađenje nad tim ciničnim duhom sabotaže, nediscipline, persiflaže i bljutavog »mudrovanja«, koje je Francuskoj 1940. donijelo poraz i tešku sramotu, a marksistima Francuske žig izdajstva i ništa više. Nije uzalud S. M. Eisenstein, genijalni tvorac ruskog revolucionarnog filma, morao ostaviti Rusiju, makar i uz cijenu propasti umjetničke vrijednosti ruskog filma: kad se »revolucionarni« režim ustali, onda i sam najbolje osjeti, koliko je i za nj opasan dinamizam neprestanog propovijedanja pobune, nereda, mržnje i osvete. I premda se to u povijesti toliko puta ponavljalo, zaboravlja se opet i opet iznova, kad se komu prohtije.

Kako bi kod nas objavljivanje takvih publikacija u tom stilu bilo nemoguće, ne može se znati, nema li i kod nas radnika, koji bi u danom slučaju pridonijeli svoj prinos i da li bi njihov način pisanja bio originalniji. Čini se, da se kod nas kao u svemu, tako i tu shvaća stvar komodnije: prevode se, ako već ne takva, a ono slična djela, a primjena se prepušta samim čitaocima. U Hrvatskoj upravo i nije toliko razvijen radnički stalež u užem smislu, koji bi obuhvatao mase industrijskih radnika, i zato i nema u tolikoj mjeri solidarnosti proletarijata, koja je ipak jedna pozitivna crta takvih skupina u drugim zemljama. Kod nas se pod »radnicima« razumijevaju svi manuelni radnici, dakle i obrtnici, koji nemaju druge želje nego da postanu samostalni, a onda će obično biti isti kao i njihovi gospodari. Štaviše, što su jači pokreti uzbune i nezadovoljstva, to je njihov rad kvalitativno lošiji, jer takvi radnici nemaju više želje, da stvore nešto zaista dobro i trajno, nego da prime plaću i da se bune, što je ona premalena.

Stoga je to zanimljivija pojava Ivana Softe, koji se posljednjih godina pojavio kao izvoran i plodan pripovjedač. I on je po »podrijetlu« obrtnički radnik, ali ga je nezaposlenost natjerala u najnekvalificiraniju vrst radnika, u one, koji su pripravni, da se prihvate bilo kakva posla, samo da prežive, a to je najdoslovniji proletarijat. Takav je svoj život prikazao u prvom svom djelu »Na cesti«, koje se, iako nema nikakva zapleta i raspleta radnje, po zamahu i širini pripovijedanja može nazvati romanom. Put dvojice radnika i jedne radnice »cestom« negdje od Beograda prema Zagrebu u potrazi za poslom, dakako bez igdje ičega u ruci, to je nit, koja veže niz epizoda i refleksija, od kojih se sastoji djelo. Dakako, da je tu upleten i neki »roman« s obzirom na odnos djevojke prema obojici svojih drugova — taj je problem riješen promiskuitetom, kao što biva kod ljudi, koji nemaju više nikakva uporišta u životu. Inače je osnovni ton romana ogorčenje, napose na one, koji bi mogli primiti takve beskućnike i dati im zarade, ali nemaju za to smisla. Neki su iz toga htjeli »izvući kapital«, kao da je Softa pisao svoje ogorčene stranice kao svijestan socijalni revolucionarac. Među-

tim, točno je, da je on u takvoj okolini i te kako mnogo toga čuo u tom smislu, pa da je vjerojatno neosjetno i sam donekle zašao u te vode; ali iako nezaposleni radnik bez ikakva oslona, on nije »iskorijenjenik«, jer u njemu živi još uvijek njegovo rodno selo i duboka veza sa svim onim, što je ono, unatoč svim preobrazbama, vjekovima vjerno čuvalo. A uz to taj Hercegovac, kojega — srećom — već zavičajni dijalekt čuva od nepismenosti u smislu književnog jezika, ima i onu karakterističnu životnu snagu svojih zemljaka, koja ih u borbi sa životom izgrađuje u individualitete, u ličnosti. Ni knjiga »Na cesti«, koliko je njezin predmet za današnje vrijeme tipski, nije kopija nikoga i ničega, niti je pisana »prema« nekomu a ni prema ikojemu programu. Ona je doživljajna kronika, u kojoj nezadovoljstvo i ogorčenje nisu već unaprijed i »programatski« izgrađen osnovni ton, nego se penju na pojedinim stranicama do paroksizma snažne, lične dinamike; ali je u stvari jezgra i bit čitavog djela traženje, — i to ne ono konkretno traženje zarade, o kojemu se govori — nego traženje svoje vlastite ličnosti i svoje lične vrijednosti, i to je ono, što tu knjigu, uza sve njezine nedostatke i nevještine, čini upravo potresnom i živom.

»Dani jada i glada«, koje je izdala Matica Hrvatska 1937, imaju tu prednost, da su se izdigli iznad pisanja lične sudbine pojedinca (iako se ona, kao tipska, tiče mnogih i mnogih) prikazujući život jednog siromašnog hercegovačkog sela za vrijeme Svjetskog rata. Ni to djelo nije još potpuno izgrađeni roman, ali mu je građa dobro zaokružena, pripovijedanje pregledno i bez onih refleksija, koje su u predašnjem djelu gdjekada vrlo zanimljive kao piščeve vlastite misli, ali su nerijetko i plod nesređene lektire i mutnih razgovara, te se nisu slile u kolotečinu logična i suvisla mišljenja. Psihologijski je to i opravdano tim, što neizvjesno lutanje i izmoždene sile zaista ne dopuštaju čovjeku skladna i sređena mišljenja, ali na taj način preteže dokumentarna strana nad umjetničkom. Dakako da će se mnogim učiniti paradoksom, ako ustvrdimo, da je književno djelo istinitije i iskrenije što je više umjetničko, a što je manje doslovno dokumentarno, ali tako je. U »Danima jada i glada« pisac je

također više manje dao ono, što je vidio, ali je radnji dao vrlo dobru intonaciju tim, što se roman otvara tučnjavom seoskih momaka — što je u mnogim našim krajevima kao neki seoski običaj —, u koju kao zlokobna analogija upada vijest o navještaju »pravoga« rata. Dakako, da nitko još nije ni svijestan, što to upravo znači; no baš ta činjenica pojačava krvavu ironiju toga idilski bezazlenog svršetka, od kojega dalje slijede teške križne postaje proživljavanja ratne nevolje u najsiromašnijem hrvatskom kraju. Bez sumnje će čitalac nakon te sumorne i nevesele lektire imati dojam kao da je prošao kroz težak i bezizgledno mutan san. Radi toga su se neki čitaoci i bunili, da im je dana u ruke »nemoguća« knjiga. Ali to je samo dokaz, da je pisac zaista snažno obnovio dojam mučne i zagušljive atmosfere onih neizrecivo teških dana. Izrazita karakteristika svakog pojedinog lica, živ dijalog, a napose stupnjevanje materijalnog i psihološkog razornog djelovanja dugih ratnih godina, pomutnja pojmova životnih, moralnih, čovječjih — to su nesumnjive odlike djela, koje su očitovale izrazit talenat. I kao što je našao izvrsnu intonaciju, tako je pisac zamislio i sjajnu završnu pointu ovoj knjizi teških zapisaka iz »dana jada i glada«: kad zaista konačno prestane rat, nitko ne može to vjerovati, odnosno u onoj potpunoj otupjelosti i navici na upravo poživinčen život, nitko ne može ni zamisliti, šta to upravo znači (baš kao što ni jogunasti momci u početku romana nisu razumjeli navještaj rata). No prvo, što osjete, jest to, da ne treba više biti vojnik, da nema više vojske. Ali odjednom se odnekuda pojavljuje vojska — srpska vojska.

Zato i novo, ovogodišnje djelo Softino nosi karakteristični i na oko paradoksni naslov »Nemirni mir«. Vojske je nestalo, a opet je došla vojska. Mir je bio sklopljen, a opet mira nije bilo. Ovdje je Softa stegnuo radnju na samo jednu zadrugu, odnosno na sudbinu njezinih ogranaka, koji se raspadaju. No kako je tih ogranaka više, dobio je ipak razgrananu radnju, koju je kompozicijski vrlo dobro svladao. Ne piše on o miru i nemiru među vladarima i državama; ali je jasno, da poslijeratne kaotične prilike, koje donose razaranje i rastvaranje onoga, što je

nekad bilo čvrsto i trajno u životu pojedinca, porodice i zajednice, znače iste one simptome, koji u velikom vladaju pozornicom svijeta. Nije ovdje naša zadaća, da analiziramo samo djelo još prije nego što ga je tako rekavši čitalac i dobio u ruke. Iznoseći ovdje samo građu za osvjetljenje problema seljaka i radnika, koji pišu, treba konstatirati jednu činjenicu: da se u ovom Softinu romanu očito osjeća dojam Budakova »Ognjišta«. Ali uza sve to nema nikakve doslovne usporedbe između oba djela. Budak je epski opširan, detaljno izrađen i psihologijski produben; Softa je lapidaran, jer bi za njega, samouka, mnoštvo riječi bilo bez značenja i prazno. Budak je i lirski zanosan, Softa jednostavno stvaran, i baš radi toga smisla za neposrednu stvarnost i da tom stvarnošću dade riječima život, on uštedjuje opise, detaljno ulaženje u crtanje situacija i psiholoških procesa. Njegova su sredstva jednostavnija, ali im je učinak uza sve to snažan i intenzivan. Dakako, da je ta razlika također posljedica različita obrazovanja, ali je karakteristično, da ni Budak ne odaje nikakvih književnih uzora, nego mu je opća kultura viša, šira i dublja kultura intelektualca. No kod obojice se osjeća, da ne pišu radi pisanja, nego zato, što imaju nešto reći i to ne bilo šta, nego da im je na srcu čovjek, seljak, zemlja, porodica i zajednica. Otuda kod Softe, samouka, slična spontanost u pisanju, koja ga čini srodnim Budaku, te se tako na intenzivnom osjećanju istih problema sastaje najjače nastojanje pripovjedača-umjetnika s nastojanjem pisca-radnika, koji se dinamizmom svoje iskrenosti i doživljenosti uzdiže do književnog stvaranja. U »Nemirnom miru« osjeća se bitan napredak u zamišljanju cjeline i dobrom komponiranju radnje, u razmjeru i ritmu pripovijedanja. No najjače, što ostaje karakteristikom pisca, osjeća se u onoj neodoljivosti, kojom vas tako rekavši zaskoče pojedine situacije, pojedini fragmenti dijaloga svojom oštrinom zapažanja i jasnošću, koja podsjeća na onaj viši, psihologijski smisao realnosti kod modernih snimaka suptilno precizne kamere.

Dvije su opasnosti za pisca na ovom području rada: prvo, što eventualni dodir s intelektualnim problemima i s inteligentnim tipovima znači za nj područje nesigurnosti, neiskustva i ne-

poznavanja stvari u potpunom njezinu opsegu, te može lako zapasti u puste riječi i nejasnu maglu. A drugo, što žestoke strasti primitivaca, koji su glavna lica ovakvih romana, osjetljivo graniče s kriminalom, a svakako znače opasne vrtloge za moralne pojmove i vrlo teško prohodnu mutež i kal. Treba izričito kazati, da Softa očito daje izraz gađenju nad svim tim i nikada ne da, da ga svlada želja za bolesnim senzacijama i zadovoljenjem kobne radoznalosti čitaoca. Njegova sažetost pisanja ima i tu prednost, da se nigdje ne zadržava, sumnjivo zastajkujući; — »guarda e passa!« No to ulaženje teških, mutnih, zločinačkih motiva u književnost moglo bi izazvati poplavu nezvanih i nepoznatih takvih pojava, pa treba za vremena na nj upozoriti. Dosta je, da je Krležino patološko raskapanje svega i svačega dovelo do najezde bljutavih senzacija i jeftinog prostaštva i to često samo zato, da što su pisci (i oni desetog reda) osjetili, da se nešto takvo može napisati, a ne zato, što bi ih na to navodila potreba umjetničkog stvaranja.

Čitava je pojava seljaka i radnika, koji pišu kod nas, još u toku, pa nisam nipošto htio, da ovo bude konačni i zaokruženi prikaz. Htio sam samo iznijeti nekoliko opazaka, uz želju, da se taj problem prodube i ispita. Svakako treba naglasiti, da se književno stvaranje ovakvih pisaca-samouka (u osobitom smislu) mora sastati s književnošću pisaca intelektualaca. Stuparić i Softa pokazuju dobar smisao za to, čuvajući pri tom svoja lična obilježja i samostalni pravac svoga rada. Pavlek-Miškina u svojoj »Trakavici« odaje neprokuhan dojam Krleže, koji je svojim bezgraničnim pesimizmom i svojom hiperintelektualnom naklju-kanošću najmanje podesan za to. Stoga »Trakavica« i ne znači upravo seljačku književnost, odnosno upravo književnost seljaka, jer ona zlovolja, s kojom on pristupa seljačkim poslovima, ono neodređeno nezadovoljstvo sa svim i svačim, nije obilježje seljaka. Seljak voli svoju zemlju, svoj posao i svoj jednostavni ali smireni život, iako osjeća njegovu težinu. On se bori jedino protiv nepravde, za koju ima razvijen osjećaj, i o kojoj ima redovno nepomućene pojmove. Ali uvijek su ti pojmovi nepravde

plod nečega konkretnog i jasnog, a mutne, neizrađene, općenito-maglovite pojmove o nepravdi unose u njegovu dušu različiti »ideološki« pokreti, njemu na štetu.

Treba još barem letimice spomenuti zanimljivu pojavu Jakova Sekulića s romanom »Za srećom«, koji je i opet »roman traženja«, ali ne s onako labilnim perspektivama kao Softin »Na cesti«: to je mnogostruko iskustvo šegrta, koji se neiskusan i neuk zapućuje u zanat, mijenja gospodare i poslove, doživljuje borbe i razočaranja, te se vraća u svoj zavičaj, da bolje i sretnije »počne iznova«. Pisac je, i opet nepatvorenom doživljenošću, vrlo izrazito objasnio psihologiju bježanja šegrta od posla do posla, od majstora do majstora, u čemu ima mnogo pubertetskog nemira i nejasnih pojmova o životu, ali i mnogo unutarnje truleži u samom odnosu majstora prema šegrtu i u onom, kako se obično shvaća taj problem.

Ovamo pripada konačno i mala zbirčica pjesama Ivice Čermaka, brijačkog obrtnika, »Radovi umornih ruku«. Čermak je započeo svoj rad knjižicom za djecu, i to karakterizira njegovu meku i nježnu lirsku prirodu. U pjesmama »umornih ruku« (riječ je vrlo lijepo pronađena) ima vrlo dobrih i ličnih akcenata, kojima pjesnik prati svoje vlastito životno iskustvo. Uza svu težinu monotonije ručnoga posla, ima u njegovu gledanju i vedrine i svijetla i fine tankoćutnosti u čovječjim odnosima. Samo treba napomenuti, da suvremeni način pjevanja u slobodnom stihu često dovodi i do toga, da se u pjesmi kazuju misli suviše obične ili preuzete od drugih, koji su slično pjevali. A drugo, da radnik tim, što je radnik, nije još preuzeo na sebe doživljaj svake vrsti rada, pa mi je na pr. nejasno, otkuda Čermak pjeva »Drugu u rudokopu olova« i sl., ako o tom nema ličnog iskustva. Pjesnik je najizrazitiji, kada se drži što točnije svoga životnog kruga i kad nastoji, da ga što iskrenije i što intenzivnije izrazi.

VLADIMIR NAZOR, ZAGREB

U ALEKSANDRIJI

(1935.)

Nemam sreće na tom putovanju po Donjem Misiru.

Od Port Saida do Kaira vozih se željeznicom danju, ali — uz istočni rub Delta; od Kaira do Aleksandrije putujem sada uz zapadni Deltin rub, ali — po mraku. Egipta najedamput nestade, čak i njegovih ljudi, jer je vlak samo za nas turiste.

A vozimo se komodno, »konfortabilno«; možeš iz kupea u kupe, iz vagona u vagon.

I nose nam večeru.

Svi se putnici pomladiše. Jedu kao vuci; hvataju jelo i prstima; govore i punim ustima; skidaju s vrata ogrlicu; — zbogom, engleska etiketa, koje se na lađi i u hotelima moradosmo držati! Odijeljeni dosad u skupinama, vesele se, što su opet zajedno; hvataju se za ruke, otkrivaju se napokon jedan drugome. Brblju, smiju se; pripovijedaju, što im se u Kairu zbilo. Pan R. (glavni poslovođa tvornice stakala i porculana u P.) i pan N. (ravnatelj kina u B.) hoće da im rečem, tko je Golemi Pan (oni ga zovu pan Golemý, i misle, da je neki flautist ili klarinetist) zbog kojeg digoh uzbunu na brodu, prolazeći grčkim vodama. Dame raspravljaju o tankoj liniji i o vitkom labuđem vratu faraunke Nofratete, o dugim uskim haljinama kćerkâ Sesostrisa II., što, eto, ni dandanas ne izlaze — kod pravih Egipćanka — iz mode. Neki Herr H. (liferant govedâ u Sch.) uvjerava me, da su bivoli i bivolice sadašnjeg felaha bijedne životinje. Čast drevnim svetim bikovima egipatskim! Ne ogledah li pomnjivo, kao on, goleme sarkofage u onoj jami nedaleko Sakkare? Da je trgovati takvom robom! On će sada prozvati svoje poduzeće »HAPIS«. I promijeniti znak tvrtke: crn bik, visoki rogovi, okrugla ploča između njih.

Tog se čovjeka jedva liših. Nekoga tražim: dosadašnjeg suputnika mister Bulla; dobio je — vele — dozvolu, da ostavi društvo i otputuje sâm, sa svojim vjernim Bedekerom u ruci, u

Gornji Egipat. Blago njemu!... I još nekoga ne vidim više s nama: ciceruna Grattakopulosa; naiđe u Heliopolisu na društvo Madžara, koji su rasipniji i žedniji od nas, pa se prilijepi uz njih. Nestade Lady Hollandy, i Mr. Bulla, i Grattakopulosa, i dragomana Muse; al je netko još uvijek tu, s nama: NEMO. To je pseudonim, prvi — možda — pseudonim u povijesti čovječanstva: izmisli ga lukavi Odisej, kad ono prevari kiklopa Polifema te mu izbi jedino oko. »Nemo« znači »nitko«; no, jer tog moga suputnika, suknjiževnika i susjeda otočanina majka čakavka zove »Níko«, ne može mi prigovoriti, što mu izabrah Odisejevo lažno ime, i reći, da ga tim pseudonimom »omalovažujem«, kako je običaj između književnika.

Sjedim dakle s Nemom i govorimo o putovanju. Najedamput se sjetimo, da smo književnici. Tko se sve naduhnuo — u literaturi — egipatskom zemljom i ljudima? Ne letimo visoko, ne ronimo duboko; spominjemo samo koješta, od Anatol Franceove »Thais« i Pierre Louysove »Aphrodite« do De Heredijeva soneta »Antoine et Cléopatre« i Dučićeve pjesme »Sok«. Ja njišem glavom.

— Pa što ti nije pravo? — pita me on.

— Sve skupa — odgovaram. Ta Franceova Taida, ta Louysova Kriseida, ta Heredijeva, pa, recimo, i Shakespearova Kleopatra, kao i ta Dučićeva Naksis (Vidrićevu, jedva primjetljivu, Nefris u pjesmi »Na Nilu« da i ne spomenem), nisu Egipćanke. Naše su to žene, ponajviše kurtizane; i naše su to strasti, prenesene u Misir.

— A što bi ti htio?

— Htio bih znati, kako su osjećale i ljubile prave kćerke Nilove: jedra i ozbiljna faraunka Nofreta, vitka i nasmijana ljepotica Koromama i sve one mlade princese, kćerke Amenhotepa IV., što im kipove vidjesmo u muzejima.

— Hi! Kamo letiš? Žena je, uvijek i svagdje, bila — Žena; ljubav — Ljubav! kliknu on.

— Ne. Hathor, egipatska božica, nije Afrodita starih Grka.

— Zvala se ona Hathor ili Afrodita, ona je svagdje i vazda jednako ljubila i jednako vladala. Vidjeh u Louvru kamen ploču

od grobnice velikog vojskovođe i graditelja Setosa I., oca još većeg farauna, Ramsesa II. Proslavio se Setos, tukući Hetite u Aziji gradeći hramove u Abydosu i u Memfisu, ali, ne dade urezati u svoju grobnu ploču lavlju glavu Sahmete, egipatske Belone, no egipatske božice ljubavi, jer bijaše, sigurno, velik ljubavnik.

— Sve to malo znači — rekoh ja. — Čitavi Egipat govori najprije o Bogu i o životu onkraj groba. I uvijek je u Misiru tako bilo: Oziris, Râ, Misterije, Ehnaton, Mojsije, Muhamed. Pa Tebijada, kršćanski pustinjaci. Amon—Zeus, Sahmet—Belona, Hathor—Afrodita, božica ljubavi! Sva su ta spajanja prisilna; sumnjivi su plodovi helenske — najviše Herodotove — interpretacije. Nigdje pak traga kakvu Erosu ili Kupidu u starom Egiptu.

— Al, čovječe Božji! — kliknu Nemo. — Ljubav, vječno privlačenje spolova... Ha, sad te imam. A ono »tetoviranje«, ona ženska glava na kamenom tijelu Ramsesa II. u Starom Memfisu? Ti si joj se divio!

— Mani, bolan. To bi moglo biti samo znak, da je taj faraun bio vjeran suprug. Don Juani su sigurno i u davnoj prošlosti zazirali od svoje zakonite žene.

Govorili smo sve glasnije; a putnici, osobito gospođe, tiskahu se oko nas, da čuju raspravljanje o drevnim ženama i o božicama ljubavi.

Prevariše se. Moradosmo prekinuti.

Banuše naglo časnici naše putničke lađe i nekoliko egipatskih policajaca. Stadoše nas brojiti, gledati u fotografije legitimacijâ, pitati nas za ime, za državljanstvo. Kad svršiše, pohitaše naprijed. Doznadosmo odmah, što se desilo. Trojica je naših najtiših suputnika nestalo. Ostaviše u vagonu poluotvorene kovčežice, u rukama vođe izleta falzificirane putnice. Lopovi? Nikako. To ne bi zabrinulo toliko egipatsku policiju. U Abesiniji je rat, a bijeg bi mogao biti s njime u vezi. Neki vele, da ih vidješe ući u vlak, a na stanicama se vagonska vrata nisu otvarala. »He! — reče Nemo— ne ćeš slomiti nògû, skočiš li s ovih prozorčića na meki pustinjski pijesak«. — Htjedosmo nastaviti razgovore, kad vlak stade. Kvar, ili stanka da se pretraži predjel, ulove bje-

gunci? Mi se bunimo. Da nas umire, otvaraju kola i puštaju, da se u blizini šetamo, na mjesečini.

Mjesec je krnj; svjetlost mu slaba. Tišina je potpuna, pustinja tajanstvena. Biva sve hladnije, pa se putnici vraćaju u vagone. Ja se šetam oko lokomotive. Ložači su Francuzi, psuju tužeći se, da hajka na te uhode može dugo potrajati, i preko dva sata. Htio bih malko dalje, al na pijesku raste kržljavo, polucsušeno grmlje, što mi dračama kida odijelo. Bijah već do svoga vagona, kad ugledah vatru, ne baš daleko, te krenuh k njoj. Beduini; dvojica su legla, treći sjedi. Ne uznemirih se nimalo; sjetih se svog krairskog dragomana Muse i njegova: »Alah je dobar!« Kad se, neopažen, približih, čovjek skoči, sav u strahu. Najedamput se začudi:

— *Come? Voi?* (Kako to? Vi ste?)

Prepoznah i ja njega, odmah, iako preobučena. Bijahu to ona tri bjegunca, mladi Talijani, s kojima se nađoh na brodu.

— Jeste li sâm, gospodine?

— Sam samcat. Ne bojte se.

— He, onda sjednite. Hladno je.

— Traže vas. A vi ste tu. I palite vatru.

On se nasmije kao dijete:

— Ona nas od njih čuva. Nitko ne traži bjegunce u blizini, gdje vatra sja. Odoše natrag, uz samu prugu.

— Vi ste se ušuljali na našu lađu krivim putnicama.

— Ne. To nam nije ni trebalo. Nismo lopovi.

— Vjerujem vam, al ste onda ... no ... recimo: dezerteri. Bojite se Abesinije.

— Nikako. Kad nas ne pustiše u Abesiniju, ni kao dobrovoljce, idemo sami u našu Libiju. Ondje nam ne će brojiti godine; dat će nam odmah pušku.

— Pa odabraste ovakav put?

— Duži, al za nas ipak kraći. Eto nas već tu; karavanski je put negdje blizu; udesismo koješta sa znancima u Kairu. Ne putujemo baš najluđe. Uspjet ćemo.

— Ne pitam vas više ništa. Al što bi bilo, da viknem, pa da vas vrate obiteljima?

— Vi toga ne ćete učiniti, kao što ne učini ni vaša znanica na brodu, Lady Hollandy, kojoj se bijasmo povjerili.

— Jest, mladiću! — rekoh.

Onda mi on poče govoriti, a sve tiše, da ne probudi drugove. Čeznuo je uvijek za novim tlom pod nogama i za novim zvijezdama nad glavom; sanjao je o pustinjama, o karavanama, o oazama i prašumama, o starim rimskim gradovima, iskopanim iz pijeska, o kolonijama, koje niču. Hoće pušku; ne da ubija, no da njom vodi i brani. Da mu je proći od Tripolisa do Rta dobre nade, od izvora Nila do uvora Konga!

— A vi, gospodine?

— Eh, sinko, da sam mlađi. Da smo se ovdje, ovako, našli pred 45 godina, a iste dobi!

Spopade me takva žalost, da pribjegoh šali:

— Mogao bih samo pokušati živjeti pod tim nebom pustinjačkim životom; al me sve putnice i svi vizumi ne bi očuvali od egipatskih i od engleskih policajaca. Ne može se dandanas ni to, nigdje.

Vlak srdito zviždnu, zovući — možda — baš mene.

Ja pohitah k njemu.

Pustinjski kopci nad piramidama u Gizehu, morski galebovi nad svjetionikom u Aleksandriji. Piramida, grobnica, puna mraka, koja čeka na čovječju mumiju, da je u svojoj nutrini prikuje i čuva; svjetionik, zipka svjetlosti, što rasvjetljuje putove na moru, da ni obnoć život ne sustane. Ondje Oziris, nepomičan sudac u prekogrobnoj zemlji Amentu; ovdje Aleksandar, lutalac i osvajač dalekih zemalja, mlada snaga uvijek u pokretu.

»Salve, Alessandro, in pace e in guerra iddio!« (Zdravo, Aleksandre, bože u miru i bože u ratu!) kliče Giosue Carducci u odi »Alessandria« i pripovijeda kako Makedonac amo stignu na čelu pobjedničkih falanga, i — maknuvši kacigu s plavokose glave — zagleda se u to more. Motrio je pučinu i Farski otočić ispred sebe, libijsku pustinju naokolo, pa skinu sa sebe i pozlaćeni oklop, baci ga na tlo, i reče:

. . . . U pustinji nek stoji
Kao taj oklop makedonski, i neka
Nad barbarima i nad vjekovima
Vlada Aleksandr' ja!

Tako kliknu, i dade izorati brazde, na kojima će arhitekt Dinokrat podići prve zidove ovoga grada; osu žućkasti pijesak bijelim cvijetom od brašna. Grad nastade, i njegov Far — jedno od čudâ na svijetu — rasvijetli putove afričke i azijske.

Puštam, da me Carduccijeva pjesma vodi drugamo: od svjetionika na Farskom otočiću u luci do Pompejeva stupa na uzvisini pokraj predgrađa Rakotisa, drevnog boravišta pučanâ, noćišta mornarâ i kamilarâ, gnijezda negdašnjih i sadašnjih uličnih hetera. A stup je visok, ponosan. Veli Carducci:

. . . . Stoji na rakama,
Što na njim gledaš čalme uklesane,
Pompejev stup, ko snaga misli latinske
Nad mutnim viekom.

Dă. Trošno muslimansko je groblje tu, i još se vide isklesane čalme na gornjem kraju prignutih ili oštećenih stećaka na zapuštenim rakama, a taj kamen odolje, eto, svim promjenama i olujama od Ptolomejacâ i Kleopatre do osvajača Amr-ibn-al-Asa, koji dođe s Istoka, i Muhamed-Alije, koji zatim banu s Balkana, pa i do Francuzâ i Englezâ. Ali, čemu se on zove Pompejevim stupom? To nije pravo meni, koji sam, malne, Splićanin. Gle, Njegovo se ime blista na stupu; stoji uklesano: »DIOCLETIANO INVICTO IMPERATORI IUSTISSIMO«. Uradi to carski prefekt Posthumus u čast caru »najpravednijemu«; a rimska je pravda bila teška.

Stojim; nešto upoređujem.

I svršavam Carduccijevu odu na svoj način; ovako:

Ja dugo gledam na tom stupu ime
Onoga, koji u mom gradu sazda
Perìstil, far ljepote uz još mutno
Hrvatsko more.

I vežem Sjever s Jugom. — Što tu tišti,
Uzdiže ondje. — Dar najljepši svoj
Ti ipak nama ostavi, o care
Diokleć'jane!

Prođosmo Kanopskom ulicom, sredinom radinoga grada; obađosmo široke poluokrugle luke, od kojih u najmanjoj čeka, uz obalu, naša lađa, te svrnusmo u Zoološki vrt.

Takva zvjerinjaka još ne vidjeh.

Šumice od grmova i visokih trava, drvoredi od palmâ, bazeni i kanali, ograđeni prostori i goleme krletke. Kao da se ovdje našla po koja životinja iz sviju strana Afrike i obližnje Azije. Tko bi ih sve ogledao, čudeći se njihovu liku i njihovim kretnjama? — Sunce žeže, sparina raste; zvijeri su trome i šutljive; leže ili stoje nepomično: lav u kutu kaveza, nilski konj u vodi; samo nojevi trčkaraju i sada od jednog do drugog kraja svog dugog, ograđenog trkališta. Tišina vlada.

Najedamput se sve promijeni.

Došli čuvari bacili lavovima hranu. Dvadesetak dugogrivacâ skočilo na noge, izašlo iz nekih otvora, navalilo na konjsko meso. Nastalo živo klupko, guranje i skakanje drugima na leđa. Rika iz dvadesetak grlâ. Strahota. Zaklat će se, izmrcvariti. A čitav se zvjerinjak trgnuo, prenuo. Komešanje, kričanje, maukanje, psika. Najplahovitiji su majmuni; deru se, vrpolje se, penju se što naviše uza šipke; drhću, ali, ne od straha — od veselja. To, što se zbiva u velikom lavljem kavezu, znak je, da kucnu čas gozbe. Svuda borba o mjesto, gdje će hrana pasti. Uzbuna dugo traje, nemir je još veći, jer nestrpljenje samo raste; čak su nilski konji izašli na otočić; čekaju na kugle od zbijena sijena, da ih odmah progutaju ili ponesu mladunčadi u vodu. Oh, glad je velik! Svađa o svaki zalogaj. Glasovi ljutnje, spružene pandže, iskeseni zubi, prijeteći kljunovi.

Gledam, kako sve to počinje, traje i svršava. I moram se čuditi. Eto, sve prođe, a bez krvi: bez prelomljene kosti, bez razdrte kože, pa — rekao bih — čak i bez očupana pera.

A da je tu bio i koji kavez s nekoliko gladnih ljudi?

Što mi sve ne radimo, i bez kaveza, i bez pravoga glada!

Sunce me tako omami, životinje me tako uznemiriše, da rado pođoh i ja u muzej: u tim je kućama hlad, a kipovi i mumije za glad ne znadu. Kod njih ću naći sjene i mira.

Uđoh i potražih zgodno mjestance. Čekat ću ovdje, dok se drugi nagledaju. Vidim, a nisam viđen.

Ne može me tu naći ni Nemo, koji po dvornicama muzeja očima nekog traži: rekao bih, baš mene. Zapravo, ima, tko sad u me, i te kako, gleda. Eto: bog Hor s jastrebovom glavom; božica Peht, Raova kćerka, s glavom kao u mačke; Anubis s njuškom kao u psa; pa onda: lavjoglava boginja Tefnu; Knubis, tebansko boštvo, s glavom kao u ovna, bog Sevek s otvorenom krokodilskom gubicom, i velika Izis, koja drži, sjedeći, golo dijete na koljenima i pruža mu dojku, a glava joj je kao u krave, i rogovi je nakitiše.

Okrenuh glavu i zagledah se u profil lica Amenhotepa IV., koji se sâm prozva EHNATON. To je usko, asketsko, ali, i inteligentno lice kao trak sunčani između mračnih demonskih zraka. I ja mu velim: »O ti, jedini pjesniče, koji si sjedio na prijestolju tolikih farauna, gle: nigdje traga ATONU, tom jedinom bogu, što nam ga ti otkri prije Mosije i kome si pjevao himne prije Davida! O ti religiozni filozofe, koji nam prvi progovori o RIJEČI, od koje sve potječe! Ti, sanjaru, koji si puštao, da se ruši faraunska gvozdena sila na međašima zemaljskoga ti carstva, al si gradio — ne bojeći se gnjeva svećenikâ, vojskovođâ i puka — kraljevstvo Duha! Ti možda najnesretniji, ali, i najveći od svih vladara, koji sada spavaš u nekoj pećini nedaleko tvog nestalog grada Achetatona i sanjaš, vječni sanjaru, o jedinome Bogu gledajući još uvijek u lik golema Sunca, iz koga se pruža, po čitavu Svemiru, bezbroj zrakâ, a na kraju je svake zrake ruka, što i najsitnije predmete stvara, mijesi, drži ih u životu i neprestano ih miluje, — gle što se ovdje sjatilo! Ustani! Tjeraj iznova sav taj gad!«

Tako kličem; ali, uzalud.

Rekao bih, da se svi ti kipovi i kipići zagledaše sada u mečak bih kazao, da me motri i Mâ, božica pravde, od koje su u

svevidljivost i u nepogrješivost drevni Egipćani najviše vjerovali, iako je bez glave, a samo joj — znak njezin — nojevo pero strši iz vrata. Ja sam smeten od sunca, i likovi mi se zvjeradi u zoološkom vrtu motaju još po glavi, pa odvraćam, u nekom strahu, oči od tih bogova, ponajviše od kipa crna Hapisa, koji je na dnu dvornice tako namješten, da baš u me bulji. Ne idem pogledom po čitavoj sobi, i — čekajući, da mi umor prođe, oči mi se odmore, lagana me vrtoglavica mine — sklapam napola vjeđe, gledam samo, što mi je blizu, do nogû. A pokraj mene, na lijevoj strani, u škrinji nalik na lijes, predstavnica staroegipatske mistike: MUMIJA; desno, u liku kamenog kipića, simbol helenske poganštine: SATIR. Kao da je oboje baš na me čekalo, tu, u Aleksandriji, na sastajalište dvaju različitih svjetova.

Što mi se tada desi, ispripovjedit ću stihovima, da budem što kraći, i jer i najnevjerojatniji događaj manje iznenađuje, kad se kazuje u verzima.

Sio sam do njih shrvan, žedan, sliep
Od ljuta svietla. — Glava mi se vrti.
M u m i j a, ko da skida teret smrti;
S a t i r se kesi, i titra mu rep.

Oboje u me gledaju. — I ona
Viče: »Odmakni! Taj je čovjek moj.
Mistik je. U njem mrtvačkih je zvona
Glas čuti, bol i iznad rakâ poj.«

A Satir urla: »Taj je čovjek naš.
Sunčana krv po žilama mu kola.
Glas u njem kriče Zdravlja, Snage, Spola.
Ti ničeg nemaš, da mu želji daš.«

Mum'ja se diže. Satir đipne; glavom
Zavitla; u drob usadi joj rog . . .
Sav muzej huči. Pasjim ustma laje
Anubis, strašni egipatski bog.

Hor-kobac kriči; Izis-krava mûče;
Sevek-krokòdil sada repom bok
Knubisu bije; mačka - Peht mauče,
I gleda me ko miša, i sprema skok.

Bik Hapis, crn i s kolutom na čelu,
S podnjožja skače šireć metež, strah.
A muke svoje u znoju se vrelu
Ja kupam. — Strepim. — Izdaje me dah.

— — — — — —

»Nazore, na brod!« — Ispred mene stoji
Moj prijan Nemo. — Ko od nekog sna
Budim se. Velim: »Nek me kraci tvoji
Vode. Al reci: tko i što sam ja?

Tko, što sam, da se na me digô sada
Egipta drevnog svih bogova puk?
Da li nada mnom MUM'JA ili SATIR vlada?
Da l' grieh je pjesmom sveti vriеđat muk?«

A on će: »U svim vrtovima ničeš.
No, ipak, ti si svoga krša sin.
Bio si uviek, i jesi, i bit ćeš
Nepopravljivi brački poganin.«

Ja ga slijedih, još uvijek smetene glave, nestalna koraka.

Ukrcasmo se u lađu, gurajući se kroz gomilu prodavačâ, koji nuđahu putnicima koješta. Ohladih se vodom, pa odmah legoh.

Niti čuh niti vidjeh, kako ostavismo luku.

STJEPAN DELIĆ DUBIČKI, ZAGREB

PRVI ARPADOVIĆI KAO HRVATSKI KRALJEVI I FEUDALNI BANOVI

O državno-strategijskim prostorima

Madžarski su vladari stanovali isprva u Velikoj madžarskoj ravnici, ali poslije pobjede nad knezom Braslavom i raida u Italiju smjestiše Arpadovići centar svoje vladavine u vanredno povoljni vojnički i državno-strategijski prostor između kuta Dunava i Blatnoga jezera, koji u srcu karpatskoga vijenca omogućuje dominaciju nad dalekim okolnim zemljama. Ostrogon, rodno mjesto svetoga Stjepana kralja, posta i sijelo prve madžarske biskupije i ugarskoga primasa. Druga je biskupija bila utemeljena u Vesprimu, a kasnije je podignuta jedna i u Stolnom Biogradu. Budim, koji je kasnije izgrađen, posta prijestolnim gradom. Stari rimski Aquineum u ravnici na sjeveru od Budima, razoren već prije, izgubio je svaku važnost. Sva ta povijesna mjesta državne i crkvene madžarske vlasti leže na razmjerno uskom prostoru.

Strategijski prostor vlasti hrvatskih narodnih vladara, koji svi bijahu Primorci, ležao je između Solina i Nina, a poslije između Splita, Knina i Biograda na moru. Taj prostor, izabran u vrijeme, kad je posavska Hrvatska, franačka pokrajina, bila odvojena od južne Hrvatske, može se smatrati središnjim samo za hrvatske krajeve na jugu Gvozda, ubrojivši otoke, more i istočnu Istru. U skladu s njim vodila se i državna politika, naklonjena Italiji, izuzevši Mletke, a najsklonija Rimu, srednjoj i južnoj Italiji, sklona Raškoj, a nesklona Bugarskoj, dok je ona težila prema zapadu. Hrvatske zemlje nisu imale jedno od prirode stvoreno zemljopisno središte za središnju vlast, državnu i crkvenu, kako je to bilo u Ugarskoj, pa su i zbog loših planinskih komunikacija morali hrvatski narodni vladari postavljati banove za posavsku Hrvatsku i za krajeve Dinari na istok. Banovima je zacijelo bila u velikoj mjeri povjerena vojnička i

upravna vlast nad županama njihova područja. Državnu politiku hrvatskih narodnih vladara nastavili su, počevši od Kolomana, Arpadovići samo u početku, zdušno su je produžili Anžuvinci osim posljednjega, Ladislava Napuljskoga; Sigismund ju je slijedio samo isprva, kao i Habsburgovci, koji su je držali donekle na oku samo za borba za Klis i za Uskočkoga rata. Kasniji pak Arpadovići, vladari iz različnih kuća, bosanski vladari i Nemanjići, sklapajući saveze s Mlecima i zanemarujući ratno brodovlje, nisu marili za vlast nad hrvatskim morem, i po tome ni za Primorje, koje je na život i smrt vezano s morem.

Smrću kralja Zvonimira ostalo je hrvatsko kraljevstvo bez vladara, koji bi ga mogao očuvati od vanjskih razornih utjecaja. Nakon njegove smrti počela se hrvatska država raspadati. Ugarski kralj Ladislav, bivši saveznik kralja Zvonimira protiv Bizanta, a za Rim, imao je u južnoj Hrvatskoj premalo pristaša za svoje ciljeve. Prema Šišićevu mišljenju*) Ladislav je htio, da se Almoš okruni za kralja Hrvatske. Tom se planu usprotivio papa, a još više Carigrad. Ladislav se priključi protupapi Klementu III. i caru Henriku IV., koji mu dadoše slobodne ruke. Tim okretom otežao je Ladislav svoj položaj u južnoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, gdje njegovo svojatenje hrvatskoga prijestolja za Almoša nisu po vladarskom obiteljskom i baštinskom pravu i onako uzimali u obzir. Krug oko udovice Zvonimirove nije u tim prilikama mogao mnogo učiniti u njegovu korist. Drugačije je bilo na sjeveru. Čini se, da se najprije Mačva od straha pred Bugarima podvrgla ugarskom kralju, i to izravno, jer je postala prava krunska pokrajina, koju su ugarski kraljevi po svojoj volji darivali različnim velikašima. Po pozivu slavonskih župa uđe Ladislav u istočnu Slavoniju i, napredujući zatim prema zapadu zadobiva mirnim načinom i gornju Slavoniju. Poslije odlučne bitke u Petrovu Gvozdu g. 1091. posta Ladislav gospodar sjeverne Hrvatske. Pobijeđena vojska bila je uglavnom iz južne Hrvatske. Lako dobivenu sjevernu Hrvatsku, koju Madžari poput franačkih Nijemaca i Latina nazivahu Slavonijom, Ladi-

*) F. Šišić, Priručnik, 364—5 i 376.

slav je samo u crkvenom pogledu odvojio od južne Hrvatske, premda je valjda on sam ili pak Almoš odmah uveo feudalni sustav, novo državno ustrojstvo varmeđija ili županija, dijeleći zemlju pouzdanim velikašima. Sudeći po Kolomanovu postupku, Ladislav je Posavsku Hrvatsku prisvojio ugarskoj kruni provizorno i alternativno, dok za mlađega kralja Almoša ne dobije i hrvatsku krunu. Ako to ne bi uspjelo, ostala bi Posavska Hrvatska podvrgnuta ugarskoj kruni. U skladu sa stvorenom provizornom etapom, čini se, da je preko Almoša bila ovdje udešena neka sredina između realne i personalne unije. Madžarski historici smatraju »Slavoniju« osvojenom i ugarskoj kruni pripojenom zemljom.

G. 1094. osnovao je Ladislav »Zagorsku« biskupiju, podredivši je nadbiskupu u Kaloči. Možda je već Ladislav imao misao, da središte buduće vlasti nad sjedinjenom Hrvatskom prenese u blizinu Zagorskoga biskupa, to jest bliže k Ugarskoj. Tome bi za Hrvate bolje odgovarao Sisak, no sijelo te stare biskupije spadalo je pod Split, pa je kralj htio biti obziran prema crkvenim predajama; jednu novu biskupiju mogao je lako postaviti na drugom mjestu. Čini se, da je Zagorska biskupija bila namijenjena za cijelu Posavsku Hrvatsku, jer joj je Ladislav prema Dabinoviću »podredio područje sisačke i poslije g. 1091. osvojeno područje Kninske biskupije.« Biskupu Duhu i njegovim nasljednicima darivali su i Ladislavovi nasljednici zemlje preko Drave do Primorja i duboko prema Srijemu. Tako je biskupska zemlja dosizala granice područja, nad kojim su vladali nasljednici Ladislava Svetoga, odnosno mlađega kralja Almoša. (»Obzor« br. 217.—1939. »Kulturni značaj Zagreba u srednjem vijeku«). Dijeceza je bila velika, ali puka nije bilo mnogo, jer su sve gore od štajerskih i kranjskih granica do Petrovaradina i Zemuna bile pokrite šumama. Naziv biskupije bio je lokalan kao nazivi ugarskih biskupija. Zapadno podnožje Sljemena, gledajući iz doline rječice donje Krapine, zove se i danas Prigorje, a kraj istočno od Sljemena zvao se je Zagorje. Dok u ovom Zagorju nije bio osnovan grad Zagreb, bio je naziv ovdašnje biskupije »Zagorska« ispravan.

Osnova za podizanje Zagreba postojala je možda još prije kralja Andrije I. (II.), ali se čini, da se za njegova vladanja počelo, a za Bele III. (IV.) dovršilo zidanje slobodnoga i kraljevskoga grada Zagreba kao tvrđave prvog razreda, za koju je već prije g. 1225. bila određena posada Turopoljaca. Darovno plemstvo iz Turopolja bilo je određeno za milicijsko službovanje u kraljevskoj (banskoj) vojsci, i ono je, prema Povijesti Turopolja, činilo jezgru te vojske.

Time je stvoren strategijski prostor vlasti Arpadovića u Hrvatskoj kao hrvatskih kraljeva. Taj prostor obuhvaća jako uporište Zagreb s Turopoljem do Lekenika, sve već organizirano u feudalnom stilu. Tu se nalazi i Zagorska biskupija, koja se odsad zove Zagrebačkom. Kad su kraljevi darovali poslije banovima Medvedgrad, bili su tu koncentrirani najvažniji čimbenici hrvatske kraljevske vlasti. Taj strategijski prostor, koji leži u srcu kajkavske Hrvatske — kajkavsko narječje protezalo se tada do Une — tražio je, s obzirom na loše prometne veze i orografske teškoće, posebnog bana za Primorje, a zatim i za Slavoniju, slično, ali obratno, kako su narodni vladari postavljali posebne banove za zemlje, odijeljene gorama od primorske Hrvatske. No feudalni ban »totius Slavoniae«, bio je uvijek samo jedan.

Prilike za kralja Kolomana

Poslije kralja Zvonimira dospjela je južna Hrvatska u kobne vjerske i političke prilike, tako da se država drobila. Najprije je ugarskoga kralja priznala Mačva, onda Slavonija. U istočnoj Istri ugnijezdiše se njemački velikaši, Rama ostaje po strani, Dalmacija živi također sama za se, a javlja se opasnost od Mletaka. I Svetom Ladislavu i Kolomanu bio je jednak cilj: postati kraljem Hrvatske, no ovaj potonji našao je povoljnije prilike i spretnije je iskoristio neslogu Hrvata. Koloman je imao za sebe bizantskoga cara, s kojim je bio u rodu, izmirio se s papom, koji se više nije opirao, i imao je savez s Mlecima. Osim toga je okolina Helene Lepe, Zvonimirove udovice, pribirala Kolomanu

pristaše u samoj zemlji. Tako je Koloman južnu Hrvatsku politički izolirao, opkolio i unutra je slabio. Kad su prilike dozrele, dolazi Koloman s vojskom, da izazove odluku. Vojska južnih Hrvata suprotstavi mu se, no Koloman se upusti u pregovore.

Pacta conventa, ugovor između kralja i hrvatske gospode, bio je za Kolomana povoljniji nego za Hrvate, jer da je Koloman težio za podvrgnućem južne Hrvatske, ni on ni njegovi nasljednici ne bi mogli trajno držati cijele Hrvatske, jer bi uz južne Hrvate bili i Bošnjaci i Dalmacija. Ratovanjem na hrvatskom jugu mogle su za Kolomana nastati neprilike na drugim stranama, kao u vrijeme Ladislavovo. Možda bi Koloman bio izazvao otpor drugih moćnih vladara, osobito ako bi ga ratna sreća iznevjerila, a za svoj su opstanak Madžari trebali prijateljstvo ili savez bar dvaju slavenskih susjeda; kroz stoljeća bijahu to redovito Hrvati i Poljaci dok to načelo nije L. Kossuth napustio. To načelo državne politike ima za Madžare vrijednosti i danas, a vrijedilo je i vrijedi i za Rumunje.

Koloman se pokazao kao veoma uviđavan diplomat i državnik. Pacta conventa pružahu Hrvatima gotovo jedini izlaz iz teške političke situacije, u koju su bili zapali. Nisu na to pristali od srca, nego razumom. Ni s jednim drugim susjedom Hrvati nisu mogli sklopiti bolju nagodbu i savez. Ugarska je tada već bila veća od Zvonimirove Hrvatske, ali je Madžara jedva bilo više nego Hrvata, pa stoga Hrvati nisu savez s ugarskim kraljem trebali smatrati za sebe opasnim. Pozitivna strana toga saveza bijaše sjedinjenje s već odvojenom Panonskom Hrvatskom, koja je pod novim kraljevima uživala relativan mir. Dalmacija je imala ostati uz Hrvatsku, premda ju je kralj morao grad za gradom osvajati. Uslijed uzimanja Dalmacije, Mleci su se odrekli saveza s Kolomanom. Nagodu od 1102. nisu primila dvojica od četrnaest župana južne Hrvatske, a Bosna je također ostala sasvim po strani. Veliki se politički događaji većim dijelom pripravljaju i poslije provedbe redovno su trajniji od onih, koji nastaju skokovima. Ladislav je pripravio događaj od 1102., a Koloman je pripravio godinu 1137., kad je i Rama priznala vlast ugarskoga i hrvatskoga kralja, ali pod

uvjetom, da ostane za sebe. Ona nikad prije nije imala kralja ni krune, pa se ugarski kraljevi nikad nisu krunili na bosansko kraljestvo, no njihov naslov glasi »rex Ramae«, kralj Rame, čime je bila priznata bosanska državnost, premda Bosna nije nikada prije bila samostalna država. Zemljom su upravljali banovi, isprva s položajem iza hrvatskoga bana i palatina. Južni su Hrvati smatrali tada malu, ali važnu Dalmaciju vrednijom od Bosne, no možda se otpad Bosne ima smatrati glavnom manom nagode s ugarskim kraljem Kolomanom. Bela Slijepi iskoristio je tu manu i južni Hrvati ostaše podijeljeni. Jedan, možda manji nedostatak pakta bijaše taj, da je sjedinjena posavska i južna Hrvatska ostala s dva nadbiskupa i, isprva, s dva sudstva. Čini se, da u tome južni Hrvati nisu mogli ništa postići. S posavskom Hrvatskom nije bio učinjen nikakav pismeni ugovor. Ona je ostala pod kaločkim nadbiskupom, pod čiju vlast dođoše mnogo kasnije i Bunjevci, a južna Hrvatska, Bosna i dalmatinski gradovi ostaše pod splitskom metropolijom. U Posavskoj Hrvatskoj ostao je, valjada već g. 1091. uvedeni feudalni sustav, dok u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji osta, bar isprva, sve po starom. U Slavoniji je Koloman pridržao svoja nasljedna prava, kojih nije mogao prenijeti na jug, gdje se čuvala stara sloboda. Dioba stanovnika na povlašteni i niži sloj postojala je od starine u gradovima dalmatinskim, gdje patriciji držahu roblje, i otuda je nešto prešlo na dostojanstvenike u južnoj Hrvatskoj. Robovi bijahu sluge, a ne kmetovi. U južnoj Hrvatskoj tada nije bilo velikih župana i nije bio uveden sustav carstva. Tu vladari ne daruju zemlje velikašima-strancima, nego jedino biskupima i crkvi; tu kralj ne može kao u Slavoniji davati zemljišta Madžarima i Nijemcima, a u gradovima Dalmacije Madžari se nisu smjeli ni trajno nastaniti. Gradovi, ostaci rimske Dalmacije, nisu više imali svoje vrhovne uprave, nisu predstavljali posebne države i naslov »rex Dalmatiae« ne znači državnost, nego čuvanje predaje hrvatskih kraljeva, koji su se nazivali rex Croatiae et Dalmatiae. Ti gradovi ostaše dakle slobodniji nego feudalni slobodni i kraljevski gradovi. Gradovi u Posavskoj Hrvatskoj osnovani su kasnije, i to uglavnom kao ko-

lonije stranaca. Zabrane prema Madžarima, koje su stavljali južni Hrvati i dalmatinski gradovi, nisu mogle biti ugodne ni drage Kolomanu i njegovim nasljednicima, ali oni ih nisu kršili, no nisu se ni starali za ratnu mornaricu.

Zatvaranje prema Madžarima kaže nam dosta jasno, da južna Hrvatska i dalmatinski gradovi nisu imali povjerenja u Kolomana i njegove nasljednike, jer bi oni s Madžarima, importiranim na Jug, bili mogli jačati svoju kraljevsku vlast. To zatvaranje kaže nam osim toga otvoreno, da na hrvatskom Jugu nije bilo nikakova političkog prijateljstva prema Madžarima, te da se s njima nije htjelo imati nikakvih zajedničkih računa. Onih dvanaest povijesnih župana i predstavnici dalmatinskih gradova gledali su hladno i razborito u budućnost, stvorivši s Kolomanom čistu personalnu uniju. Ugarsku s opet sjedinjenom Hrvatskom i dalmatinskim gradovima veže samo kralj. Poslije su južni Hrvati, ubrojivši i građane, zavoljeli neke Arpadoviće, osobito Belu III. za njegove velike ratne i obiteljske nesreće. U 13. v. uzeo je Zadar Svetoga Ladislava kralja za svoga crkvenog patrona.

Feudalni vladari i sustavi

Feudalni sustav nije se izrazio samo u državnim pitanjima, nego je, slično kao Crkva, obuhvatio sav život — izuzevši dušu. On se rađao već onda, kad su crkveni dostojanstvenici, prvi savjetnici vladara, kancelari, palatini, imali riječ ne samo u crkvenim stvarima, nego i u upravi i politici države. Feudalna, odnosno »kršćanska« država bila je isprva nužna i dobra. Ona je s vremenom zastarjela i njen je režim postao u jednakoj mjeri gori, u kojoj se kvario i privilegirani sloj, na kojem je isprva bila sva težina odgovornosti. Ti ljudi, velmože, nisu uvijek dobivali mnogo zemlje i šuma, ali im se povjeravala uprava i skrb za puk, za sigurnost i za dizanje vojske često nad velikim kompleksima zemlje. Iz urbara od 15. v. vidi se, da su velikaši dobro upravljali i doseljenicima izdavali besprikorne ugovore; Rački kaže, da onda još u nas nije bilo kmetstva. Bilo ga je doduše od početka feudalizma, ali ono nije bilo nikakvo zlo. Kmet je vršio

tlaku i podavanja, a za to je bio oslobođen vojničke službe. Podavanja bijahu tada još umjerena, i zemaljski gospodin bio je za to dužan držati red sa svojim vojnicima, brinuti se za sigurnost svojih podanika, te uzdržavati sve potrebne činovnike i niže službenike. Turski nasrtaji poremetiše sav dotadašnji poredak. Uvijek je bilo velikaša, koji su htjeli sve više zemlje, podanika i moći, a manje dužnosti prema kralju i puku. Napokon je došlo vrijeme rušenja velikaša odozgo i odozdo; rušili su ih vladari i pučke bune.

Arpadovići su svoje nasljedno pravo učvrstili, ali su vladali i dalje kao prvi među ravnima, kao prvi velikaši, s hrvatskim velikašima su oni dobro izlazili, bune nije bilo. Nepokorne oligarhe, kojih su se ciljevi razilazili od vladarevih, počeo je obarati tek Karlo Roberto. Borbu protiv oligarha dokrajčio je u Hrvatskoj najprije Leopold I. U Ugarskoj je bio posljednji oligarh unuk Petra Zrinskoga Franjo II. Rakoczi. Prvi naši Arpadovići darivali su u Posavskoj Hrvatskoj zemlje domaćim ljudima, poglavito vojnicima, nekojim Madžarima, a zatim i Nijemcima, no uvijek je ovdje bilo i velikaša iz južne Hrvatske, od kojih su osobito Šubići uživali velik glas. Južni Hrvati zapremahu i poslije, osobito za turskih provala, visoke položaje državne i crkvene, i to ne samo u Hrvatskoj nego i u Ugarskoj. Feudalni su vladari znali dobro, da nužni oslon na velikaše kao najjače stupove uz svećenstvo, ne smije biti njihovo jedino uporište: oni bi bili prekinuli vezu između kralja i puka, koji mora znati, da kraljevska vlast stoji iznad velikaške. Velikaš može biti kralju nepokoran i nepouzdan. Bilo je dakle nužno stvarati stalež građana i nižega donatarnog plemstva. Ti srednji staleži bijahu kroz stoljeće slabi, ali pouzdaniji od mnogih velikaša, od kojih se rodiše oligarsi. Među velikašima i oligarsima bilo je sjajnih i značajnih muževa, no ovdje govorimo samo o staležu. Stari župani nestadoše, zamijeniše ih velikaši, župe se istrgaše i propadoše.

Feudalni sustav provodio je stabilnost poretka slično, kako je to bilo uređeno u Crkvi, gdje je posjed ostajao uvijek crkveno vlasništvo, koje su svećenici samo uživali. Vlasnik sve državne

zemlje i svih gradova bio je kralj, a plemstvo je to dobivalo na uživanje, ali s pravom nasljedstva. Nasljedstvo je prelazilo i na privilegirani i na podloženi položaj u životu, na zvanje, a često i na časti. Nasljedno pravo i nepravo je glavni čimbenik stalnosti.

Feudalni sustav težio je za dizanjem kvaliteta i odredio prema tome gradaciju ljudstva u svim zvanjima. Slično bijaše to i kod svećenstva. Individualnost vrijedi samo u državnom plemstvu i u svećenstvu. Ako koji svećenik neplemić postane kanonik, dobiva po shemi državno plemstvo. Sav puk, koji je ispod toga, postaje objekt na nekad svojoj, a sada stvarno velikaškoj zemlji; taj subjekt vladavine prelazi redovno iz ruku jednog u ruke drugog velikaša. Gradacija ljudstva na povlaštene i zapostavljene, te prijelaz uprave slobodnih župa pod tutorstvo nasljednih plemića bijaše negativna strana uređenja staleškog poretka. No taj poredak ipak nije imao onako krutih granica kao starovječni sustav kasta, koji je držao milenijske države i mnoge dinastije. U feudalnoj državi mogli su neplemići doći u povlašteni položaj najlakše u svećeničkom staležu i kao vojnici. — Nasljedstvo privilegiranog položaja često nije bilo u skladu s kultom kvaliteta. Bilo je plemićkih porodica, koje su kroz pokoljenja davale izvrsne državnike, crkvene dostojanstvenike i vojnike, no bilo je više takvih, koje se nisu dizale iznad sredine. Zato su u plemstvu morali ostati izbori za svaku državnu i vojničku čast i službu, a ti su se izbori obavljali na saborima. Ali je prema puku »zemaljski gospodin«, kakav bio, ostajao uvijek gospodar. Tužbe protiv zemaljske gospode bile su za njihove podanike prave kalvarije. Oligarhijske težnje prema gore i ova strana gospodske uprave prema dolje postaše najveći nedostaci feudalnoga sustava. Velikaši u svojstvu nasljednih vođa naroda vodili su svu upravu na darovanom im državnom zemljištu, brinući se za opću sigurnost. Niža samouprava naroda u župama spala je na skučene poslove rodova, družina (zadružnih zajednica) pod starješinama, često apsolutističkim, a kmet je sa zemaljskim gospodarima imao sve rjeđe neposrednog doticaja. Nižega darovnog plemstva bilo je u 13. v. još malo i njegov je

položaj već ugrožavan od velikaša, koji kroz stoljeća ostaše neraspoloženi prema nižemu plemstvu. Veliki župani, postavljeni nad područjem više starih župa, imali su štititi prava nižega plemstva, rješavati njegove parnice unutar toga plemstva i prema vani, i voditi brigu za odnošaje između plemstva i njegovih kmetova. Niži plemić, koji nije htio biti seljak, te nije imao dosta sredstava za samostalan život, stupao je u službu kojega velikaša, a mogao je postati i veliki župan. Svojega podbana birao je ban uvijek iz redova nižega plemstva. Ti novi veliki župani bijahu isprva slabi u svojoj vlasti; zagrebački župan bio je na primjer više od jednog stoljeća ujedno kastelan medvedgradski, dakle službenik velikaša i kao takav nije mogao nižemu plemstvu biti od znatne koristi. Kasnije se radilo o tome, kako bi se veliki župan (išpan, špan) stavio u red velikaša, kad ga nije bilo moguće staviti ispred njih. To je pitanje bilo riješeno tako, da su veliko županstvo davali velikašima, od kojih su neki dobivali tu službu kao nasljednu i postajali »vjekovječni« (perpetui). To rješenje nije bilo idealno, ali samo tako mogao se velikom županu podići ugled.

Provođenje feudalnog sustava bio je dugotrajan i težak problem, koji su Arpadovići vješto i sretno rješavali; za njihova vremena povijest ne govori ništa o velikašima, plemićkim ili kmetskim bunama. Feudalni potezi Arpadovića, započeti zacijelo još 1091. u Posavskoj Hrvatskoj i na Jugu, uključivši i Bosnu, nisu bili primljeni s oduševljenjem, no održanje običajnog sustava i prava u južnoj Hrvatskoj moglo je pomirljivo djelovati i u Bosni. Taj razumni pravac vladarske politike uz prikladnu agitaciju potakao je zacijelo Bošnjake, da Arpadoviće priznadu za svoje kraljeve. Bosna je, ako ne već po smrti Zvonimirovoj g. 1089., onda od 1091., a najkasnije od 1102., živjela za se do 1137. Tada je primila Arpadoviće, svakako pod pogodbom, da i dalje uživa svoju unutarnju slobodu pod svojim banom, podređenim izravno kralju.

Dizanje kvaliteta došlo je u feudalnom sustavu do puna izražaja u sastavu vojske, gdje je opća narodna milicija bila zamijenjena malim, u nas konjaničkim vojskama plemića i iza-

branih vojnika, dobro oboružanih, opremljenih i izvježbanih. Te su male vojske služile kao rezervoar za vojnike od zanata. Velikaši, vođe tih vojska, imali su određivati tko, koji rod (selište) će ostati vojnik, a tko će biti kmet. I kao što su to činili velikaši, morali su i vladari držati svoje posebne vojske. Vladarske su vojske morale za vidljiv izražaj prvenstva biti među ravnima brojem jače i bolje od velikaških vojska; to je zahtijevao kraljevski ugled. Interes je države tražio, da vojska bude što veća, to jest da bude što veći broj jobagiona, puka slobodnog od podavanja, i seoskih darovnih plemića. U interesu velmoža je bilo, da radi podavanja, koja su se vršila sve više u novcu i sve manje u krznima, bude što više kmetova, slobodnih od vojničke dužnosti, i tako se zametnu duga pusta borba velmoža protiv nižega državnog i protiv staronarodnog plemstva — vojnika. Velikaši su zahtijevali, da za postavljanje većih vojska budu obilno nagrađivani napučenom zemljom, ali i u tim slučajevima pali su mnogi prije slobodni ljudi naniže. Rezultat tih suprotnih težnja bio je — manji broj vojnika i porast broja kmetova u korist velikaša, a više vojnika i manje kmetova u interesu države. Kad je za vrijeme borba s Turcima i vjerskih ratova u srednjoj Evropi trebalo što više vojske, morali su velikaši oslobađati kmetove i pretvarati ih u slobodnjake, i valjalo je sistemizirati insurekciju. Bilo je uvijek velmoža, koji su pojedine kmetove, pa i kmetska selišta pretvarali u slobodnjake, i to većinom za vjernost i osobne i ratne službe, kao što su to činili vladari.

Rimljani su u doba carstva postali najveći silnici, podjarmljujući sve narode redom, da im tobože dadu svoje zakone, koji su bili namijenjeni rimskim građanima, a nisu vrijedili za barbare, kao što se i rimska kultura presađivala u daleke krajeve i njegovala za rimsku gospodu. Ali došlo je vrijeme, kad su svi barbari, kako su znali i mogli, navaljivali na to kulturno carstvo i slomili ga. Rimljani su u barbara izazvali stvaranje općih narodnih milicija, koje je rimsko carstvo privlačilo kao magnet. S geslom »za osvojenje plodne i bogate rimske zemlje« znale su oduševljene opće-narodne vojske pod vodstvom legendarnih razboritih i odvažnih junaka za seobe naroda u rimske pokrajine,

vršiti dobro svoje zadaće. Pod normalnijim prilikama bijahu male feudalne vojske, osobito koje su bile sastavljene od plemića i vojnika od zanata, kud i kamo bolje od vojska, dignutih općim ustankom, kojekako opremljenih i oboružanih i nenaviklih disciplini.

Sad, kad nitko ne govori o malim vojskama, čini se, da smo došli bliže tom sustavu, no on se ne može ostvariti pregovorima, ni ligama, nego na temelju stvarnosti. Opću vojničku obvezu uvela je Francuska, i nije isključeno, da će se ona prva u Evropi vratiti k sustavu malih vojska.

U početku 7. v., oko 614., zavladaše istočnom obalom Jadrana Hrvati pod vodstvom Avara, kojih je vlast sezala do zidova Trogira, Zadra i Aspalata, gradova, koji su zacijelo priznali avarsku vlast, jer da su se branili kao Salona i Epidaur, bila bi ih stigla ista sudbina. Može se uzeti, da su Avari ostavili građanima zemlje potrebne za život, no Latini, začahureni u svojim gradovima, u koje nisu težili ni Avari, ni Hrvati, bili su nemoćni i posve slabi. Zbacivši avarski jaram Hrvati su živjeli slobodno i u boljim odnosima s Latinima, te su se bjegunci stali vraćati u ostavljene primorske gradove; no tada su građani, osobito sve brojniji Splićani, trebali više zemlje. Zemljišta su bila vlasništvo onih, koji su ih obrađivali ili dali za sebe obrađivati. Stariji vlasnici bijahu Latini, no ratno pravo sve je to poremetilo. Splićani bijahu zapravo Salonjani, no zemlje njihove držahu Hrvati. Tu je moralo dolaziti do svađa i nasilja. Iskonska želja malih i slabih bijaše uvijek ta, da ih jači ostave na miru. Na spornim zemljama trebalo je postaviti granice, i to je 640. uspjelo svećenicima na zadovoljstvo obiju strana. Te je granice trebalo osigurati za budućnost, i kad je to uspjelo, slijedilo je poslije svađa pomirenje. Kod tih poslova vidješe Latini, da su poganski Hrvati pristupačni načelima Crkve, koja je u ovom slučaju zaštitila slabe Latine. Sakač kaže: »Hrvati se tom prilikom pokrštenja dobrovoljno obvezaše papi zakletvom, da ne će nikad ratovati izvan granica svoje države, da ne će osvajati tuđe zemlje i gradove, silom posegnuti za tuđim, ali da će braniti svoje i da ne će dopustiti, da njihovom zemljom zagospodari tuđin.« To

nam jasno kaže, kako je Crkva nastojala urediti buduću kršćansku državu i kako su njena načela primljena bila od stare narodne države, stvorene odozdo na poganskim i kršćanskim temeljima. Izabrani, ali već i nasljedni kralj dobiva krunu od pape i krunidba je čisto crkveni čin. Ustanovu izbornog kralja i načelo, da vojska ima služiti samo obrani zemlje, smatramo najljepšom emanacijom stare narodne države, kakovu je primila i feudalna država, koja je bila stvorena odozgo. Cilj je bio dokrajčenje ratova među kršćanskim državama, koje su se imale staviti pod patronat Svete Stolice. Opće narodne vojske, a i male feudalne vojske, osobito vitezovi, imali su služiti kao rezervoar za križarske vojne. Načelo, da hrvatska vojska ima služiti samo obrani Hrvatske zemlje, naglašavali su hrvatski staleži još tisuću i više godina poslije 640., i to svaki put, kad su vladari stavljali tome protivne zahtjeve. — Načelo, da vojska ima služiti samo obrani države i to, da zemljom zasićeni evropski narodi nisu imali velikih agresivnih ciljeva, pogodovalo je uvođenju sustava malih vojska. — Poslije svjetskoga rata bili su samo pobjednici, a među njima ne svi, zasićeni, pa tako 1919. još nije značila vrijeme vraćanja na staro.

Mlada, posve skladno uređena feudalna država kršćanske univerzalnosti, izgrađena na stupovima vladara, svjetskih i crkvenih velikaša, nižega državnog plemstva, građanstva i malih vojska, ispunila je svoju zadaću, da stvori jedan opći red, sigurnost i mir među kršćanskim narodima. Državni je sustav bio prikrojen neobrazovanosti mase, vođene na patrijarhalni apsolutistički način. — Čovjek ne može stvoriti državu, koja bi bila idealna za sva vremena. Ako su dvije trećine u državi zadovoljne, onda je sustav dobar, jer jedna trećina uvijek će biti nezadovoljna; ako li se redovno indiferentna srednja trećina počne nagibati nalijevo, valja sustav popravljati. Kasnija feudalna država nije toga uzimala u obzir; očinski apsolutizam pretvorio se u apsolutizam silnika, niži slojevi izgubiše sva prava i sve se izopačilo, tako da ni prosvijećeni apsolutizam nije mogao spasiti situaciju, jer su se mase, koje žele pravdu, ljudska prava i slobodu, bile umnožile.

U ostacima Hrvatske, u kajkavskim krajevima, došao je čas za memento feudalnom sustavu u najtežim časovima borbe s Turcima u 16. v., u isto doba kao u Ugarskoj. Osmanlijska vojska bila je sastavljena nešto drukčije nego evropske vojske. I ona je imala neveliku jezgru konjaništva, spahija, i pješaštva, janjičara (jeni čeri = nove čete), ali mnoštvo neredovite vojske Taj je sustav uzrokovao poraze malih kršćanskih vojska, u kojima je pogibalo mnogo plemića i vojnika od zanata. Hrvatski kmet bio je sad najprije pritegnut na utvrđivanje krajine, zatim na stražarenje u krajini po turnusima, i napokon na potpunu vojničku službu obrane, da nije bio oprošten od kmetstva, jer plemstvo ne bi bilo moglo živjeti na neobrađenim posjedima. Kmetovati i vojevati bilo je odviše. Stoga je kmet često mislio, da je Turčin, koji je harao, bolji od kršćanskoga gospodara, te prkosi, gdjekoji vlastelin gnjavi, kažnjava kmeta i postaje obijestan i pakostan. Takvo je stanje bilo glavni povod najprije Dožinoj buni u Ugarskoj, a kasnije i Gupčevoj. Obadvije su doduše ugušene silom, ali su se ponavljale. Veliki štrajkovi radnički 19. v., spojeni sa sabotažom i drugim nasiljima u državama plutokratskog sustava, znakovi su, da taj sustav nije bolji od izopačenog feudalizma. To je bio predvidio i Marat, koji se o toj budućoj eventualnosti izrazio drugim riječima.

Položaj feudalnog bana

Kralj Koloman i njegovi nasljednici poštivahu predaje svojih prethodnika, narodnih hrvatskih vladara, koliko su se one mogle uskladiti s feudalnim pravom vladara. O tom poštivanju starih uredaba ima pisanih svjedočanstva od Andrije I. (II.), a ima i vidnih dokaza. Tvrđavu Zagreb mogli su Arpadovići podići istim kraljevskim pravom, po kojem je bio podignut Biograd na moru, udešenim dakako prema pravima feudalnoga vladara. Vrijedno je spomenuti citat dra. Tomašića, koji je ponovno iznio E. Laszowski u početku 1940. u »Obzoru«: »Listinom od g. 1217. kralja Andrije I. (II.) utvrđeno je, da u Hrvatskoj nijedan kralj nije kovao novac, niti će ga kovati«. Dalje kaže: »Ako bi

koji njegov nasljednik ipak kovao za Hrvatsku kraljevski novac, da ga nisu dužni u promet staviti, pače da se monetari, koji bi ga htjeli u promet staviti, imadu kazniti konfiskacijom i zatvorom od 40 dana«. — Važnije od kovanja novca bilo je ustanovljenje vodstva kraljevske vojske u Hrvatskoj, što je možda već za Kolomana bilo izvršeno na sličan, za Arpadovića negativan, način.

Svi stari, pa i današnji vladari, ubrojivši i predsjednike republika, vrhovni su zapovjednici vojske i mornarice. Narodni hrvatski vladari, premda vođe narodne vojske i pomorske snage, nisu imali posebne kraljevske vojske poput feudalnih vladara. Narodna je vojska bila pod međutnim zapovjedništvom banova, odnosno vojvoda; uz kralja su bili samo dvorski dostojanstvenici, vojnici pratnje, tjelesni stražari, dakle male garde i nužni čuvari, vojnici-stražari, na imanjima. U svima feudalnim državama, pa i u Ugarskoj, postojale su uz velikaške i kraljevske vojske, samo nije bilo »hrvatske kraljevske vojske«. Ona je u stvari postojala, ali se zvala »banska« vojska. Vojske sličnoga naziva u drugim državama nije bilo, pa ni u Ugarskoj. Kao velikaši morali su banovi i palatini uzdržavati svoje vojske, ali posebne palatinske (poput banske) vojske nije bilo u Ugarskoj, kao ni u Češkoj, Poljskoj i drugim državama. Poštujući predaje hrvatskih vladara Arpadovići dakle u Hrvatskoj nisu dali svojoj vojsci ime »kraljevska«, premda su je kraljevi kod imenovanja doživotnih banova unaprijed plaćali. Kralj je tu vojsku uzdržavao, i ako je propustio plaćanje, onda nije bilo banske vojske, ban se nije smatrao »punim« banom, niti su ga staleži kraljevine takvim priznavali. Nije se tu dakle radilo samo o nazivu, nego o bîti, da feudalni kralj u Hrvatskoj mora, kao i drugdje, uzdržavati vojsku, ali punu vlast nad njom ne vrši kralj nego ban, i ona ne vojuje pod kraljevom, nego pod banskom zastavom, koja, jednako kao u Ugarskoj, s jedne strane nosi sliku Svete Marije s Isusom. — Razlog, zašto se banska vojska nije nazivala kraljevskom, ne može se izvoditi od kasnijega shvaćanja naziva »Partes adnexae«, pokrajine pripojene kruni ugarskoj, jer je tada još postojala hrvatska kruna. Arpadovići su dakle svoju

suverenu vlast nad hrvatskom kraljevskom vojskom prenijeli na bana totius Croatiae. Tomašić kaže: — »kovanje novca bijaše već u staro doba jedno suvereno pravo vladara«. Kovanjem banovaca vršili su dakle banovi također jedno pravo suverena. Ako se u stvari staleške vojske, kojoj ban bijaše zapovjednik, u nekojim vanjskim, unutarnjim i financijskim poslovima, ban ima smatrati potkraljem, u stvari kraljevske vojske i kovanja novca ban je više nego potkralj, on je personifikacija kralja, koji se nalazi izvan hrvatskoga kraljevstva. S tim su se u skladu postavljali u Hrvatskoj mlađi kraljevi i knezovi na čelo uprave i vojske, vršeći bansku vlast.*) Feudalni banovi Arpadovića, ako i nisu bili prinčevi od krvi, nego velikaši, imali su u krunskom vijeću među svjetovnom gospodom prvo mjesto, i to pred palatinom, dvorskim knezom, i bosanskim banom. Ludovik I. uzdigao je bosanskog bana, a Matijaš, koji je mnogo boravio izvan Ugarske, uzdigao je palatina. Kapetanstvom kraljevine Hrvatske moglo se zapovjedništvo nad vojskom odvojiti od banske vlasti, no pravim potkraljem postaje ban po smrti Petra Zrinskoga, posljednjega hrvatskog oligarha.

*) Riječ herceg ima u madžarskom dva značenja: 1. isto, koje i njemačka riječ Herzog, od koje je uzeta, kao što je Fridrik III. dao vojvodi Stjepanu Hraniću, zvanom Kosači, naslov hercega; 2. kiralyi herceg, skraćeno herceg, znači kraljevski princ. U hrvatskoj povijesti knezovi kraljevskog doma u svojstvu bana stalno se nazivaju hercezima, kao i u madžarskom, gdje do danas nije preuzeta tuđa riječ princ.

DR. VILKO RIEGER, BERLIN

POJAM GOSPODARSTVA

I

Znanost, koja se obično naziva »nacionalnom ekonomijom«[1]), ima kao i svaka druga svoj predmet. Danas će gotovo svaki ekonomist odgovoriti, da je »gospodarstvo« predmet ove znanosti. Međutim su već sama ta znanost kao i njezino ime vrlo neodređeni. Njoj se daju različita imena, kao nacionalna ekonomija, politička ekonomija, socijalna ekonomija, gospodarska znanost, itd. Ali je još više nesiguran i neodređen njezin predmet.

Pojam »gospodarstva« (économie, economy, economia, Wirtschaft) je jedan od najneodređenijih pojmova nacionalne ekonomije. Ne samo zato, što gotovo svaki drugi ekonomist postavlja svoju definiciju toga pojma, već i zato, što je taj pojam uzet iz svakidašnjeg govora, u kojem riječ »gospodarstvo« ima različito značenje.

U hrvatskom jeziku riječ »gospodarstvo« znači prema »Rječniku Akademije«: a) osobinu, stanje onoga, što je gospodar; b) upravljanje imanjem, dobrima, osobito seoskim, po sjevernim krajevima od 18. vijeka. Te definicije vrlo malo zadovoljavaju. Inače se u hrvatskom jeziku riječ »gospodarstvo« upotrebljava u tri temeljna značenja: a) u značenju »poljodjelstva«; b) »seljačkoga gospodarstva«; c) »privrede«.[2])

Dakle već sama riječ »gospodarstvo« ima više značenja, ako joj se dodaju neki predikati, onda će broj značenja znatno porasti. Tako se kaže: narodno, privatno, državno, financijsko, tropoljno, šumsko, naturalno gospodarstvo i t. d.

I u stranim jezicima je taj pojam neodređen. Riječ »ekonomija«, u anglosaskim i romanskim jezicima, izvedena je iz staro-grčke riječi oikonomia, a znači »upravljanje kuće«. U latinskom »oeconomia« znači: »razdioba pojedinih dijelova govora, kazališnih komada, tako da čine harmoničnu cjelinu«. U francuskom i engleskom se ta riječ upotrebljava u različitim zna-

čenjima, a isto tako i u njemačkom, gdje »Wirtschaft« — prema Sandersovu rječniku — znači među ostalim čak »neku vrst dvorske maskerade«.

Uzmemo li sve to u obzir, dolazimo do zaključka, da se znanstveni pojam gospodarstva ne može temeljiti na značenjima običnoga govora, nego mora biti izveden ili autoritativno postavljen na način, da bi odgovarao potrebama same znanosti. Njegovo točno određenje važno je već zbog toga, što se pomoću toga pojma, koji čini predmet nacionalne ekonomije, ona ograničuje od drugih znanosti.

II

Kad su Adam Smith i David Ricardo postavljali temelje nacionalne ekonomije, bio je još pojam »gospodarstva« sasvim u pozadini. Oni mu nisu posvećivali veću pažnju, jer su u svojim istraživanjima obrađivali u prvom redu druge pojmove, tako pojam rada, kapitala, vrijednosti itd. Zasluga je njemačke nacionalne ekonomije, a napose Lindwurma, Wagnera, Schäffle-a i dr., što su pojam gospodarstva, kao neke vrsti »nadpojam«, stavili na čelo nacionalne ekonomije.

To je nesumnjivo odavalo pozitivan razvoj. Manje pozitivno bilo je to, što je gotovo svaki pisac postavljao svoju definiciju gospodarstva, tako da je konačno u tom pogledu nastala velika zbrka. Stvoreno je stotine definicija. No usprkos tog obilja moguće je i njih dovesti u neki sustav. Oppenheimer[3]) smatra, da u stvari postoje samo dvije definicije: jedni definiraju »gospodarstvo« kao nastojanje za stvarnim dobrima, a drugi kao djelovanje prema gospodarskom (ekonomskom) načelu. Dietzel[4]) razlikuje tri skupine definicija: a) etičku, koja pojam gospodarstva određuje svrhom toga kolektiva; b) psihološku, koja kao najvažniju značajku gospodarstva označuje t. zv. »gospodarsko načelo«: c) objektivnu, koja najodlučniji kriterij pojma gospodarstva nalazi u objektu djelatnosti (i to samo u objektu, ili u objektu i metodi). W. Sombart[5]) govori o formalnom i materijalnom značenju pojma gospodarstva. Formalno znači gospodarstvo »određeno ljudsko držanje, određenu vrst ljudskog postu-

panja, gospodarenje« i iz toga izvedeno stanje. To »gospodarenje« može biti pozitivno ili negativno. Pozitivno dolazi na pr. do izražaja u poznatoj rečenici iz Hamleta »thrift, Horatio, thrift«, a negativno u kletvi »prokleto gospodarstvo«. Formalni pojam može biti racionalistički, ako se definira na temelju »gospodarskog načela«, i senzualistički (Liefmann), kad se smatra, da je gospodarenje postupak oko postignuća najvećeg efekta koristi, pri čemu se pod korišću obično razumijeva užitak ili sreća. Nacionalna se ekonomija ne može izgraditi na temelju formalnog pojma gospodarstva, jer on vodi suviše općoj znanosti, i to, zato, što se temelji na općenitim načinima ljudskoga držanja.[6])

Ima mnogo definicija, koje gospodarstvo određuju upravo kriterijem »gospodarskog načela« (Schäffle, Hermann, Adolf Wagner i dr.). Sve je to neispravno, jer je »gospodarsko načelo« zapravo »racionalno načelo«. I na gospodarskom, kao i na svakom drugom području postupa svaki razuman čovjek »racionalno«. To odgovara ljudskoj prirodi. Po tome se ravna čovjek i onda, kad razmišlja, da li bi pošao na neko predavanje ili kući na večeru. Dakle su sve definicije »gospodarstva« na temelju »gospodarskog načela« preširoke, jer bi po njima u »gospodarstvo« spadala svaka razumna ljudska djelatnost.

Među tim definicijama ima i logički krivih. Tako na pr. definicija Karla Kniesa[7]), koji gospodarstvo definira kao ukupnost gospodarskih djelatnosti oko proizvodnje i razdiobe dobara. Na prvi se pogled vidi u toj definiciji »circulus vitiosus«.

Čitav se niz definicija gospodarstva temelji na određenju cilja gospodarske djelatnosti. Takva je na pr. definicija Hansa Petera[8]), koji svoju knjigu počimlje ovako: »Gospodarstvom zovemo ono, što služi osiguranju zadovoljenja potreba«. Prema tome bi svako zadovoljenje potreba bilo »gospodarstvo«. Onda bi i izlet u polje s namjerom, da se nabere cvijeća ili odlazak u crkvu (zadovoljenje neke estetske ili religiozne potrebe), bilo »gospodarstvo«. Nauka o potrebama ne spada uopće u nacionalnu ekonomiju, nego u psihologiju. Naprotiv se nacionalna ekonomija bavi naukom o potrebnostima. Među pojmom »potreba« i pojmom »potrebnost« velika je razlika. Potreba je su-

bjektivna, a potrebnost objektivna činjenica. Svaka potrebnost proizlazi iz potrebe, ali svaka potreba ne postaje potrebnost. Čovjek na pr. osjeća potrebu topline, ali ljudska potreba za ugljenom ne postoji; postoji samo kao objektivna činjenica potrebnost za ugljenom radi zadovoljenja potrebe za toplinom. Ljudske potrebe kao psihološke činjenice ne zanimaju nacionalnu ekonomiju, nego samo potrebnosti, koje imaju svoj izvor u praktičnom htijenju. Zato se kaže, da je potrebnost »zahtjev za raspolaganjem nečega, čime se može zadovoljiti praktično htijenje«[9]).

Nakon tih neispravnih definicija gospodarstva, koje se temelje na »gospodarskom načelu«, preostaju još one, koje pojam gospodarstva određuje pomoću objekta gospodarske djelatnosti. One se u samom objektu ne slažu, te neki vide objekt gospodarske djelatnosti u vanjskim dobrima (Mangoldt, Roscher), drugi u ograničenim dobrima (Bücher), a treći u stvarnim dobrima (Harms). Tim definicijama prigovara Schulz[10]), da su dijelom preširoke, a dijelom preuske. Ako se naime objektom gospodarske djelatnosti smatraju sva vanjska dobra, onda je gospodarska djelatnost i to, kad netko sabire školjke za svoju zbirku. Ako se pojam gospodarstva definira na temelju »ograničenih« ili »stvarnih« dobara, isključeni su iz pojma gospodarstva prava i učinci (službe), dok bi istodobno krađa i razbojstvo mogli također spadati u »plansku pribavu i upotrebu stvarnih dobara«.

Očito je, da se Schulzovi prigovori ne mogu u cijelosti održati i da definicije gospodarstva, napose one na temelju »stvarnih dobara«, mogu u nekom sistemu imati svoje opravdanje. Pojam stvarnih dobara može bez daljnjega uključiti i stvarne učinke (Leistungen), dok se »krađa i razbojstvo« u smislu gospodarske djelatnosti ne mogu izvesti na pr. iz Sombartove definicije gospodarstva, koja među ostalim sadržava i pojam »proizvodnje«.

III

Ima autora, koji pojam »gospodarstva« uopće niječu. Među tima su dva odlična teoretičara Alfred Ammon i Joseph Schum-

peter. Amonn[11]), veli da je značenje pojma gospodarstva raznovrsno, ali da se ni za jedno ne može reći, da bi bilo »ispravnije« od drugoga. Zato je besmisleno pitanje, »što je gospodarstvo«, iako se ono tako često postavlja. Svako određenje ili definicija tog pojma nema po njegovu mišljenju nikakove vrijednosti; u najboljem slučaju radi se tu o etimološkom, a ne o pojmovnom određenju gospodarstva.

Na drugom mjestu[12]) kaže, da pojam gospodarstva nije osnovni pojam nacionalne ekonomije. »Sve traženje pojma gospodarstva je uzaludno. Tog pojma gospodarstva nema nigdje, a najmanje u običnom govoru!« Amonn ništa ne kaže, zašto bi bilo besmisleno odrediti točno taj pojam za znanstvene potrebe, pa makar se znanstveni pojam i ne slagao s pojmom iz običnoga govora. Općenito se drži, — izuzevši pojedinačne slučajeve, kao što su Amonnov i Schumpeterov, — da je nacionalna ekonomija znanost o gospodarstvu. Ako nam taj pojam nije točno određen, onda uopće ne znamo, kakav predmet ima ta znanost. Dakle je ipak potrebno odrediti pojam gospodarstva, da bi konačno bili načisto, kakovom se znanošću bavimo. Određenje tog pojma bit će u svakom slučaju prilično svojevoljno, ali to se kod stvaranja znanstvenih pojmova često događa. Nije ništa neobično, da se znanstveni pojmovi određuju autoritativno, samo je pritom važno, da su logički pravilni i da spadaju u neki sustav.

Istina je doduše, da gospodarstvo kao takvo ne postoji, nego postoje samo neki oblici gospodarstva. Ima patrijarhalno, kapitalističko, socijalističko gospodarstvo. Ali i tu ima bitnih razlika. Tako se englesko kapitalističko gospodarstvo u mnogočem razlikuje od kapitalističkog gospodarstva Sjedinjenih država. Ima dakle razlike između »gospodarstva« i »gospodarstva«, i to s obzirom na mjesto, narod i vrijeme. I »specifični« slučajevi gospodarstva su cilj nacionalno-ekonomskih istraživanja. Ali nacionalna ekonomija istražuje gospodarstvo i bez njegovih predikata, dakle gospodarstvo samo po sebi, kako ono živi u svim svojim oblicima. Radi znanstvene spoznaje postavlja se pitanje, koja je bitnost gospodarstva, kako ono vječno živi i trajno postoji.

Tome nasuprot kaže Amonn[13]), da gospodarstvo nije predmet nacionalne ekonomije. On pod teoretskom nacionalnom ekonomijom misli »nauku o načinu i funkcioniranju onog socijalnog »mehanizma«, koji se naziva (individualističko) »prometno« gospodarstvo«. Možemo odmah reći, da se shvaćanje ne može održati, koje smatra, da je teoretska nacionalna ekonomija znanost o kapitalističkom gospodarstvu. S istim pravom bi se moglo tvrditi, da ona kao znanost proučava na pr. socijalističko gospodarstvo!

Slično misli i Schumpeter[14]), koji ne daje nikakove definicije pojma »gospodarstvo«. On želi što više ograničiti područje nacionalne ekonomije, pa stoga isključuje iz nje sve, što se dodiruje sa psihologijom (motive, ljude, političke, etičke i filozofijske diskusije, problem populacije i t. d.). Za nj je pojam gospodarstva sporednog značenja. On identificira izmjenu dobara i gospodarstvo, te da je cjelokupna »čista gospodarska teorija« zapravo istraživanje problema izmjene (Tausch). Središnji je problem nacionalne ekonomije problem kvantitete dobara, njihova odnosa i njihova izmjeničnog djelovanja. Time Schumpeter samovoljno konstruira svoj spoznajni objekt. »Izmjena dobara« nije jedini problem gospodarske teorije. Nacionalna ekonomija nije prirodna, nego socijalna i kulturna znanost. Prema tome mora upotrebljavati metode, koje joj kao takovoj odgovaraju. Matematička metoda Schumpeterova i pristaša te škole nije zato opravdana, što ne može izraziti kvalitetne, nego samo kvantitetne odnose. A kvalitetni odnosi su u gospodarskom životu od velikog značenja.

Schumpeterova i Ammonova negacija pojma »gospodarstva« nisu nikako opravdane. Nacionalna ekonomija mora uz individualističko prometno gospodarstvo istraživati i sve druge oblike gospodarstva, a onda i ono, što je svima tim oblicima zajedničko. Ammon sam priznaje, da je nastojanje oko jedinstvenih pojmova »kardinalan zahtjev svake znanosti«. On se sam u tome ograničuje, kad se bavi samo jednim »slučajem gospodarstva«. Naprotiv valja ići za tim, da se pojam gospodarstva može primijeniti na svaki njegov specifični slučaj i da se tako taj pojam stavi na početak nacionalne ekonomije.

IV

Liberalistička, ili t. zv. »klasična« škola nacionalne ekonomije nalazi se bezuvjetno u teškoj krizi u svim zemljama svijeta. Svuda se u teoriji i praksi probijaju ideje intervencionizma, planskoga gospodarstva i »dirigirane ekonomije«. Čak se i John Maynard Keynes u svojoj »Općoj teoriji zaposlenja« odvraća od »klasične« teorije i preporuča državne zahvate u narodno gospodarstvo, napose što se tiče investicija. Liberalistički teoretičari idu nešto u pozadinu, s tim više, što doista nemaju u mlađoj i ekonomiju, te se prema tome slažu u njezinoj negaciji, dok se u stavnika. Ni predstavnici matematičke škole ne znače danas više mnogo, i to zato, što se uviđa, da je gospodarska znanost (nacionalna ekonomija) u prvom redu duhovna (kulturna) i socijalna znanost, a kao takova ima upotrebljavati sebi svojstvene, a ne prirodno-znanstvene metode, koje je uglavnom upotrebljavala »klasična škola«. Najizrazitiji predstavnici novoga smjera danas su u Njemačkoj Othmar Spann, Werner Sombart i v. Gottl-Ottlilienfeld, — koji otklanjaju prirodno-znanstvenu nacionalnu ekonomiju, te se prema tome slažu u njezinoj negaciji, dok se u pozitivnoj izgradnji dosta razilaze[15]). Svaki njih ima svoje posebno shvaćanje o gospodarstvu i izrađuje svoj vlastiti sustav.

Sustav nacionalne ekonomije, što ga je postavio predstavnik univerzalističkog smjera, bečki profesor Othmar Spann, temelji se na »ideji cjeline« (Ganzheitsgedanke). Njemu je gospodarstvo »posveta sredstava za svrhe na temelju odvage sredstava«[16]). Prema Spannu su »sve gospodarske pojave prema svojoj prirodi članovi zgrade učinaka, jer sredstva služe da se ostvare ciljevi«[17]). Osnovni je pojam gospodarstva Spannu u tome, što ono predstavlja »sredstva za svrhe«, i za to postavlja pravila: a) Gospodarstvo je u svakom slučaju samo sredstvo, a nikada cilj. Prema tome užitak, dakle potrošnja, kao cilj ima se točno lučiti od gospodarstva; b) sve, što je cilj (svrha), — užitak, zadovoljenje, samosvrha, — ima u ljudskom društvu drukčiji položaj i zadaću i drugi socijalno-znanstveni sklop nego gospodarstvo; c) gospodarska znanost ima posla samo sa zgradom sredstava. Naj-

važnija tajna pojma gospodarstva je u strogom lučenju sredstava od svrhâ.

Predaleko bi nas vodilo, kad bismo išli prikazati Spannov sustav, kako ga je on prikazao u svojim brojnim djelima[18]). Na ovome mjestu treba tek napomenuti, da se njegovu pojmu gospodarstva prigovara među ostalim i ovo: Ako se kaže, da gospodarstvo očituje sredstva za svrhe (ciljeve), onda se u gospodarstvo i u područje nacionalne ekonomije računaju najrazličitija područja ljudskoga života, na kojima nalazimo odvagu sredstava za neke svrhe. Uz to postavlja Sombart pitanje, zašto bi gospodarstvo bilo samo sredstvo, a ne i kulturna svrha?[19])

Dok je Spannova definicija i suviše neodređena, želi Sombart što određenije ustanoviti materijalni pojam gospodarstva. On u svojim predavanjima definira gospodarstvo kao sadržajno određen krug ljudskih djelatnosti, koje je kao takovo predmet posebne znanosti. Gospodarstvo je »ljudska skrb za održanje« t. j. »za pribavu (proizvodnju), pokret i upotrebu stvarnih dobara u pravcu ljudske djelatnosti«.

Pod ljudskom skrbi za održanje razumijeva on »skrb za materijalna dobra«, a kao najvažniju oznaku gospodarstva navodi: a) nedostatnost (»Bedürftigkeit«) — to jest manjak, što ga osjeća čovjek. Taj pojam nije istovjetan s Casselovim pojmom oskudnosti (»Knappheit«), koji označuje objektivnu činjenicu u prirodi. Gospodarstvo se razvija samo tamo, gdje postoji nedostatnost, koja je kulturna činjenica. Gdje postoji izobilje, tamo ne postoji problem pribave. — Nasuprot nedostatnosti stoji b) opora priroda. — Čovjek osjeća nedostatnost, a između njega i opore prirode nastaje neka napetost. Zadaća je gospodarstva ukloniti tu napetost. Napetost s vremenom raste, a potrošnja uvjetuje proizvodnju. Između potrošnje i proizvodnje stoji promet (transport), koji preko razdiobe dobara privodi ova potrošnji. U gospodarstvu je pravilno kruženje: proizvodnja — promet — razdioba — potrošnja.

Sombart izričito naglašava, da se radi o ljudskoj skrbi za održanje, i to zbog bitne razlike između čovjeka i životinje. Gospodarstvo je dio kulture, a kulturu posjeduje samo čovjek.

Kultura je objektivan duh, koji ostvaruju ljudi. Duh je specifično ljudska pojava; životinje posjeduju neku inteligenciju, ali ne i duh. Zato ne možemo kod životinja govoriti o gospodarstvu, nego samo o skrbi za život.

Gospodarstvo po Sombartu čine gospodarsko naziranje, gospodarski poredak i tehnika[20]). Prema tim značajkama možemo raspoznati svako gospodarstvo. Ako se mijenja samo jedna od njih, već imamo posla s novim »slučajem gospodarstva«.

Sasvim novim putem ide Friedrich v. Gottl-Ottlilienfeld, oko kojega se okuplja dobar dio mlađe generacije njemačkih ekonomista. Njemu je gospodarstvo »oblikovanje ljudskoga zajedničkog života u duhu trajnog sklada potrebnosti i namirenja«, pa kaže: »Brinuti se za svagdašnji kruh, za odijelo i krov nad glavom, pa i za nakit i svetkovna veselja, — jest osjetljiv učinak gospodarstva u svim vremenima, u svim zemljama, u svih naroda«[21]).

Najvažnije činjenice gospodarstva su potrebnost na jednoj, i namirenje na drugoj strani. Između njih se zbiva ono, što se zove gospodarstvo. Slikovito prikazuje Gottl gospodarstvo kao arenu, u kojoj se potrebnosti bore oko svog namirenja. Uzrok te borbe je oskudnost u dobrima. Iza potrebnosti nalazi se htijenje, a iza namirenja mogućnost. Gottlov učenik Otto Stein[22]) tumači pojam gospodarstva ovako: »Ljudski život u zajednici mogao je već izgraditi društva i vladalačke oblike, a da se još uvijek nalazi u predgospodarskom stanju, t. j. podmirenje potrebnosti zbiva se još okupacijom i čisto slučajnom proizvodnjom; ono se zbiva također samo prema poretku zajedničkoga života i vladalačkih odnosa. Gospodarstvo je tek onda tu, kad je izgrađeno vlastito oblikovanje posebnog duha, koji zajedničkom životu izričito zajamčuje i trajnost protiv životne nužde. Tu moraju biti izgrađeni pojmovi potrebnosti i njezina namirenja; prije svega mora se obuhvatiti načelni spor između htjeti i moći, životna nužda, kao vlastiti temeljni odnos ljudskog zajedničkog života«.

Gottlova škola uči, da se gospodarstvo oživotvoruje u gospodarskim tvorbama, koje su jedna vrst društvenih tvorba.

Društvene tvorbe su »jedinice iz nutra izgrađene stalnosti«. Gospodarstvo je stvarno i može se razumjeti samo putem gospodarskih tvorba, a ne putem pojedinaca. Radi toga Gottlova škola propagira t. zv. »mišljenje u tvorbama«, koje jedino omogućuje, da se gospodarstvo uistinu spozna.

Prednost je Gottlove škole u tome, što ona prije svega istražuje činjenice gospodarskog života i na temelju njih dolazi do pojma gospodarstva, koji se nalazi na koncu, a ne na početku Gottlovih izlaganja. Možda je pogrješka te škole, da se često gubi u stvaranju mnogih novih i zvučnih riječi, ali je bez sumnje njezina zasluga, da je izgradila uporabljiv pojam gospodarstva, onoga gospodarstva, koje se nalazi u svim vremenima, na svim mjestima, kod svih naroda.

Svakako su Sombart i Gottl u svom određenju pojma »gospodarstvo« stvorili definicije, koje imaju opravdanje unutar njihovih sustava, a povrh toga su najprikladnije od svih dosad poznatih definicija, jer pružaju mogućnost, da se nacionalna ekonomija točno ograniči od drugih znanosti. Uz to one omogućuju »opću teoriju« ili »temeljnu nauku o gospodarskom životu«. Suvišno bi bilo prepirati se, koja je definicija ispravnija, jer je to prilično sporedno, ako se na temelju obiju može spoznati bît gospodarstva, o čemu se konačno i radi.

V

I mi se slažemo s Amonnovom tvrdnjom, da nema smisla postavljati pitanje: »što je gospodarstvo?«. Ali to ne znači, da nije potrebno istraživati onaj dio društva, koji se naziva »gospodarstvom«, iznositi njegove značajke, opisivati njegovu bît i spoznati ga u cjelini i u pojedinostima. Dakle ni mi ne pitamo: »što je gospodarstvo«, držeći, da je samom definicijom taj problem riješen, nego želimo spoznati i odrediti njegov sadržaj.

Nesumnjivo je, da je gospodarstvo dio ljudskoga društva, dio ljudske kulture. Izvan društva nema gospodarstva. Životinje ne poznaju gospodarstva, a ne poznaje ga ni Robinson na svom otoku. O gospodarstvu je u njega riječ tek onda, kad bi do-

lazio u dodir s gospodarskom djelatnošću drugih ljudi; inače je tu govor o predgospodarskom stanju.

Gospodarski život odvija se u duhu borbe između potrebnosti i njihova namirenja. U toj se borbi sastoji gospodarstvo u planskoj proizvodnji (pribavi), prometanju, razdiobi i trošenju stvarnih dobara (i učinaka). Ali gospodarstvo ne očituje samo neku *djelatnost*, već i *organizaciju*, t. j. sustav ustanova za usklađivanje potrebnosti i namirenja.

Važna je spoznaja, da gospodarstvo živi i ostvaruje se u gospodarskim tvorbama, koje imaju svoj vlastiti sastav i trajanje, nezavisno od svojih dijelova. One žive svojim vlastitim životom. One imaju svoju trajnost i stalnost. Takve su društvene (gospodarske) tvorbe na pr. kućanstvo, zadruga, koncern, sindikat, poduzeće, burza i sl. Osobe zauzimaju u društvenim tvorbama određen položaj i sudjeluju u gospodarskom životu kao njihovi predstavnici. Osobe se mogu mijenjati, ali tvorbe mogu i dalje postojati[23]).

Gospodarstvo je — kao dio društva, kao smisleno upravljanje u duhu trajnog sklada potrebnosti i namirenja i kao ljudska briga za održanje — »vječno«. Dakako relativno vječno, — t. j. dok postoji društvo. Gospodarstvo postoji u svim vremenima i u svih naroda. Promjenljivi su mu samo oblici. Ali ima činjenica koje postoje u svakom obliku gospodarstva. Tim »vječnim« gospodarstvom bavi se »opća teorija gospodarstva« (Sombart), ili »temeljna nauka o gospodarskom životu« (Gottl)[24]), dok oblike gospodarstva proučavaju »posebne nauke«. Ta se razlika čini tek u novije vrijeme: prije se je često miješalo ono, što postoji kod svih »slučajeva« gospodarstva, (ono, što čini njegovu bît) s pojedinačnim slučajevima. Zasluga je Gottla i Sombarta, da su — svaki na svoj način — upozorili na potrebu oštroga lučenja u tom pogledu.

Temeljna nauka o gospodarskom životu ili opća teorija je neke vrsti »sociologija gospodarstva«, koja ne ispituje suvremene ili prošle oblike, nego opće njegove pojmove, t. j. one, koje nalazimo u gospodarstvu svakoga naroda, na svakom mjestu, u svim vremenima. Ta teorija želi biti nadvremenska teorija i radi

toga povijesno-gospodarski pojmovi kao kapital, novac, kamati, renta i sl. nemaju u njoj mjesta, već spadaju u »posebnu teoriju« (Sombart), ili »nauku o oblicima« (Gottl). Opća teorija ne istražuje dakle kapitalističko, socijalističko, patrijarhalno, intervencionističko ili koje drugo gospodarstvo, nego njegov bitni sadržaj. To je ujedno način, da se najbolje spozna i obuhvati temeljni pojam gospodarstva.

Iz svakog ćemo gotovo udžbenika nacionalne ekonomije vidjeti, da obrađuje u nerazlučivoj smjesi opće gospodarske pojmove, kao i one, koji su vezani na neke povijesne oblike. Pritom se ne luči bît nekoga gospodarskoga pojma od njegova povijesnog oblika. T. zv. »klasični ekonomisti« uopće se ne trude odrediti razliku između obiju vrsta pojmova, što je ne samo krivo, već dovodi u zabludu mnoge, koji sami ne mogu lučiti vremenske pojmove od općih.

Upravo je nevjerojatno, kako se kasno počela u nauci probijati misao o potrebi izgradnje opće teorije. Pa ipak je već g. 1859. predložio Lindemann[25]), da se točno razlikuju »prapojmovi« od ostalih pojmova, a g. 1904. obrazložio je to potanje, definirajući prapojmove kao takve, koji su »dolazili ili dolaze do izražaja svagdje na zemlji i u svim vremenima, gdje se razvio ili se razvija gospodarski život ljudi, netaknuti po tako različno oblikovanim političkim prilikama i razvijanjem, nezavisno od narodnih svojstvenosti, od klime, načina zaposlenja i različnih gospodarskih razvojnih stupnjeva«. On doduše ubraja pogrješno u »prapojmove« novac i cijenu, ali je inače njegova osnovna ideja ispravna, pa je neshvatljivo, da je godinama nije nitko pokušao obraditi. Zato iznenađuje njegov neuspjeh, te mu je ime gotovo nepoznato u nauci, s tim više, što je ideja o temeljnim pojmovima jednostavna, lako razumljiva i svakako važna za znanost nacionalne ekonomije.

Ima ta ideja i otvorenih protivnika. Tako Emil Lederer[26]), marksistički orijentirani ekonomist, postavlja izričito pitanje o »vremenskoj ili bezvremenskoj vrijednosti teorije«, na koje odgovara, da je plodonosni razvoj temeljnih gospodarskih pojmova

nemoguć »u bezvremenskom odnosu«, nego mora posebno nastupiti za svaku glavnu gospodarsku epohu ili gospodarsku formu.

Naprotiv tome pitamo: Zašto se ne bi mogla izgraditi opća teorija gospodarstva, koja ima bezvremensku vrijednost, a koja nam kazuje, što je gospodarstvo samo po sebi? Dokaz, da je to moguće, dali su Gottl i Sombart u svojim općim teorijama o gospodarstvu. Dakako da za pojedine oblike i epohe gospodarstva treba izgraditi »posebne teorije«, koje nam predočuju, kakove oblike zauzimaju pojedini osnovni pojmovi u raznim »slučajevima gospodarstva«, te koji novi oblici i pojmovi tu nastaju.

Uvijek je u ljudskom društvu bilo gospodarstva, i dok postoji ljudski rod, postojat će i gospodarstvo. Ako doista želimo spoznati oblike gospodarstva, moramo prije svega uz pomoć »pće teorije« upoznati njegovu bît, jer je tek nakon toga moguće proučavati njegove mnogobrojne oblike. Zato opća teorija ima biti na čelu znanosti nacionalne ekonomije.

[1]) Naziv »nacionalna ekonomija« nije najsretnije izabran za znanost o gospodarskom životu. Ali taj pojam je već udomaćen, pa ga stoga i mi ovdje upotrebljavamo.

[2]) Riječ »privreda« nije po našem mišljenju isto što i »gospodarstvo«. Riječ »gospodarstvo« može se primijeniti na svaki oblik gospodarstva, dok riječ »privreda« odgovara samo onom obliku gospodarstva, gdje se zbilja »privređuje«. »Privreda« znači otprilike što i njemačka riječ »Erwerbswirtschaft« (gospodarstvo za stjecanje); »privrediti«, »privređivati« znači što i »steći«, »stjecati«. A svako gospodarstvo nije »gospodarstvo za stjecanje«!

[3]) Isp. njegov članak u »Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik«, sv. 33., str. 195. i dalje.

[4]) Isp. Dietzel: »Der Ausgangspunkt der Socialvirtschaftslehre und ihr Grundbegriff« u »Archiv für Socialwiss. und Sozialpolitik«, sv. 39., str. 1 i dalje.

[5]) W. Sombart: Die drei Nationalökonomien, München und Leipzig 1930., str. 2.

[6]) O problemu pojma gospodarstva i njegovih mnogobrojnih definicija rade napose Werner Pratzsch u svojoj disertaciji »Zur Entwicklung des Begriffes Wirtschaft«, Tübingen 1915., i Bruno Schulz: u svom članku »Der Begriff der Wirtschaft« u zborniku »Wirtschaft und Gesellschaft«, str. 117—163.

[7]) Karl Knies: Die polit. Oekonomie vom Standpunkt der geschichtlichen Methode, 1853., str. 124.

[8]) Dr. Hans Peter: Grundprobleme der theoret. Nationalökonomie, Stuttgart 1933., sv. I., str. 204.

[9]) Otto Stein: Einführung in die Grundlehre vom Wirtschaftsleben, Berlin 1938., str. 11.

[10]) Schulz, op. c., str. 117—163.

[11]) Alfred Amonn: Volkswirtschaftliche Grundbegriffe und Grundprobleme, Jena 1938., str. 13.

[12]) Alfred Amonn: Objekt und Grundbegriffe der theoret. Nationalökonomine, 2. izd., Leipzig 1927., str. 95.

[13]) Amonn: Volksw. Grundbegriffe, op. cit., str. 167.

[14]) Joseph Schumpeter: »Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie«, Leipzig 1908., str. 53.

[15]) Isp. Wiskemann-Lütke: Gegenwärtige Richtungen in der deutschen Volkswirtschaftslehre, »Geist der Zeit«, Juli 1937.

[16]) O. Spann: Fundament der Volkswirtschaftslehre, Jena 1920., str. 37.

[17]) O. Spann: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre, 23. izd., Leipzig 1933., str. 177.

[18]) Spomenuti treba još njegovo djelo »Der wahre Staat«.

[19]) Sombart: Die drei Nationalökonomien, str. 7.

[20]) Isp. Vilko Rieger: »Naš gospodarski poredak«, »Hrvatska Smotra«, broj 11., 1937.

[21]) v. Gottl-Ottlilienfeld: »Wesen und Grundbegriffe der Wirtschaft«, Leipzig 1933., str. 1—2.

[22]) Stein: »Einführung«, op. cit., str. 10.

[23]) Isp. Gottlova djela: »Bedarf und Deckung«, »Wissenschaft und Wirtschaft«.

[24]) v. Gottl-Ottlilienfeld i njegova škola uče, da se cjelokupna znanost o gospodarstvu, kao iskustvena znanost o gospodarskom životu svih naroda i vremena dijeli na gospodarsku teoriju, kao nauku o načelnom i gospodarsku empiriju, kao opisivanje gospodarskog života na temelju činjenica. Gospodarska teorija se dalje dijeli na: a) *temeljnu nauku o gospodarskom životu.* — Ova čini prvi stupanj gospodarske teorije, jer želi obuhvatiti sve ono, što je u gospodarskom životu nepromjenljivo, dakle osnovne, temeljne pojmove »vječnoga gospodarstva«; b) *nauku o oblicima,* kao srednji stupanj teorije. Temeljni pojmovi kao takovi ne postoje sami po sebi, već se pojavljuju u raznim vremenima i kod pojedinih naroda u različitim oblicima. Zadaća je nauke o oblicima istraživati oblike, kakovi se oni nalaze na pr. u kapitalističkom, socijalističkom i sl. gospodarstvu; c) *nauku o oblikovanju,* kao najvišoj stepenici teorije, koja istražuje, kako je neki slučaj gospodarstva uz

određeni poredak moguć različitim oblikovanjem. Istom ona izrađuje nauku tako o engleskom ili njemačkom narodnom gospodarstvu, ali budući da je samo teorija, ne može iscrpivo riješiti svoju zadaću, već mora uzeti u pomoć i empiriju.

[25]) L i n d e m a n n: Urbegriffe der Wirtschaftswissenschaft, Dresden, 1904.

[26]) L e d e r e r, Emil: Grundzüge der ökonomischen Theorie, Tübingen 1923., str. 8.

Projekt za Trivulzijev spomenik (Kraljevska zbirka u Windsoru)

LJUBO BABIĆ, ZAGREB

LEONARDO

I

Oblik i misao

Na putu od nesvjesnog do svijesnog nastaju, traju i nestaju sve naše spoznaje. Na tom istom putu kreću se sva ostvarenja oblika i misli naših — od najprimitivnijih početaka do najkompliciranijih realizacija ljudske svijesti: od prvih poče-

taka, kad je ruka dvonožnog sisavca svijesno zacrtala reze u krutom materijalu i time ostvarila znamen — oblik, odredivši sebe, svoj ja spram vanjskog svijeta, pa sve do onih faza, kad je ta ista svijest, taj ja ostvario misao o tom obliku, misao o svijetu pojava te konačno na daljnjem putu ostvario novu prirodu — umjetnost.

Iza krhke i slabe olupine ljudske lubanje u krivudastoj sivkasto-žutoj moždini dugo je zorio na temelju osjeta i najjednostavniji znamen; dugo su se tamo oblikovali kroz lance generacija oblici, da se razrastu u predodžbe, pojmove i misao, te da se vinu pomoću osjećanja i mašte od posebnog do općenitog, od poimanja konkretnog do apstraktnog. Na tom usponu kroz kaos naša svijest, naš ja, ponajviše imaginaran i u isto vrijeme ponajviše neposredno jasan ostvaruje zrenjem svijet pojava — svijet oblika. Isti taj ja, ista ta naša svijest, ponajviše imaginarna istodobno ponajviše neposredno izvjesna ostvaruje intelektom pojmove i spoznaje.

Iz tog protuslovlja imaginarnosti i neposredne izvjesnosti našeg ja traju, nastaju i nestaju misao i oblik, intelekt i intuicija, znanost i umjetnost. Prema tome su znanost i umjetnost različite, ali istodobno usko vezane. One se dotiču i dodiruju pogotovo na području estetskom.

U početnoj su fazi ljudske svijesti znanost i umjetnost jedno. Zato svaki primitivac kao i svako maleno dijete misli početno slikom, i u njegovoj je svijesti oblik i misao jedno. Kasnijim se razvitkom svijesti znanost i umjetnost razilaze, i često su kao u suprotnosti; ali u svojim vrhovima ne samo da se dotiču, već su opet jedno kao konačna spoznaja onih kristalnih jasnoća, do kojih se ljudska svijest može dovinuti nad mutnim i maglenim kaosom našega bivstva.

Riječ je o Leonardu da Vinciju. Iza njegove krhke i slabe olupine lubanje rasle su spoznaje i protuslovlja: najveće imaginacije i najveće neposredne izvjesnosti. Na njegovoj izražajnoj glavi, kako to pokazuje njegov starački autoportret, kriješila je ispod gustih obrva u dubinama osjenjenih očiju živa svijest. Iz tame osjenjenih očiju ta je ista svijest prodorno

upravljala zrake kao velika ticala, da takne, da upozna, da shvati pojave. U tim je očnim udubinama svijetlilo zrenje, ono najčistije primarno i primitivno, istodobno duboko i jako, gonetajući i prozirući misterij pred sobom; i dok se iza svedenih ploha Leonardova navoranog čela izvijao oblik, rasla je i misao. Iza njegove ozbiljne i namrgođene maske, naličja nekog božanstva, lica mislioca i fantasta, iza nabora lica, što ih uokviruju valoviti uvojci i što ih je intenzivna misao neprestano budna i živa modelirala kroz jedan čitav život, dotiču se intuicija i intelekt. U posljednjim spoznajama postaju oni jedno. Oblik i misao stapaju se i ostvaruju jednu od ponajvećih pojava ljudske svijesti, ne samo one ljudske svijesti, koja predočuje vrh talijanske renesanse, već ostvaruju jednokratnu grandioznu pojavu čitavoga ljudskog roda. Leonardo je u stvari jedna od najrjeđih i najsvjetlijih svijesti svih doba.

Uporedimo li tu rijetku svijest i njezin uspon s usponom ljudske svijesti, koju je Dante svojom »Božanskom glumom« ocrtao kroz plamene okruge pakla, kroz krivudaste staze sutonskog purgatorija u svijetli empirej, u stapanje s najvišim bićem kao uzlet ili let u nadzemaljsko i apstraktno čiste apsolutne ideje, tada nam se dizanje i uspinjanje svijesti kroz životno djelo »božanskog« Leonarda prikazuje sasvim drugačije. Dok sc u Danteovoj glumi diže svijest kao sredovječna po hijerarhijskoj ljestvici velikog Akvinca do nebeskih sfera, suprotno se vrši uspon kod Leonarda vlastitom snagom spoznaje. Diže se spoznajom prirodnih zakona, napušta se spekulacija apstraktnih poimanja, probija se svijest kroz klance i stramputice realnih oblika, da stvori novu sliku o svijetu. Na tim se stramputicama pred Leonardom otvaraju novi horizonti, a iza okuka visokih stijena neprohodnih vrleti kroz guštare na visinama, kud se još nija ljudska misao zaletjela, otvara se daleki vidokrug. Kod Leonarda se ne provlači više svijest kroz simbole i apstrakcije, ona konkretno spoznaje, pipa, gleda, sudi, ocjenjuje, sluša, imaginira, pamti, sanja. Sanja konkretno daleke i maglene želje ljudskog roda; tako sanja konkretno realni let čovjeka.

Zbog toga su Leonardu potrebna sasvim druga sredstva, sasvim nova, do njegova vremena još nepoznata. Potrebno mu je produžiti osjetila, da uzmogne spoznati što više, što bolje svijet pojava. On istina prodire svojim pogledom »sine lassitudine«, kako sam izriče, u oblike naravi, ali mu nedostaje oko; on treba spravu, da vidi dalje od onoga, što jednostavno oko može obuhvatiti. Stvara dogledalo, otkriva zakone optike. Promatra mjesec i sunce i zemlju, te u svojim bilješkama označuje mijene i pomrčine. Promatra i bilježi grandiozne alpske formacije, crta prodole i bregove, jezera i rijeke, upravo snima na svoje papire koru zemaljsku, da na njoj povuče crte kanala, da osuši močvare i bare. Prati tok rijeka, proučava gibanje i tlak vode, crta valove i virove, da otkrije sile i da njima zavlada. Pažljivo čita krivulje, što ih je na pjeskovitim lagunama zapisalo srebropjeno more, bacajući se svojim valovima, mjeri plimu i osjeku, osluškuje veliki ritam prirode. Traži u njoj istinu i božansko počelo i kliče taj čudesni slikar: »Slikarstvo je znanost. I ta je znanost božanska, koja čini duh slikara sličnim duhu božanskom, jer slobodnom svojom voljom ostvaruje životinje, biline, krajine, poljane, ruševine i raznovrsna mjesta i prostore ...«

Leonardo promatra i prati borbu elemenata, bilježi vihore i usred olujnih virova, bujica i poplava ostaje hladan promatrač. Slijedi divlji let oblačina i u njihovim prilikama imaginira uvijek nove oblike. Sa svakim novim oblikom kao da raste njegova čežnja za spoznanjem, kao da mu svaki novi oblik jedino služi, da bude stepenica za više, za drugi oblik, za novu misao.

On sam govori: »Tu radoznalost i volju ne zaglušuje buka olujnog mora između Scile i Haridbe, kad ga bije bijesni sjever, šibajući zapjenjene valove, niti ne tutnje toliko Stromboli i Mongibello, kad njihovi sumporni plamenovi kidaju svojom silom brijeg, otvarajući sebi put i kad rigaju zrakom kamenje, zemlju i svesilni oganj; niti ne zaglušuju tu radoznalost tada, kad užarene rupe Mongibella bljuju nesavladivi elemenat, izbacujući ga iz svoga ždrijela ... sve me to ne može zaustaviti, da ne bi bio gonjen neutaživom željom i žudnjom vidjeti veliki splet različitih i neobičnih oblika stvorenih od umjetnice prirode.«

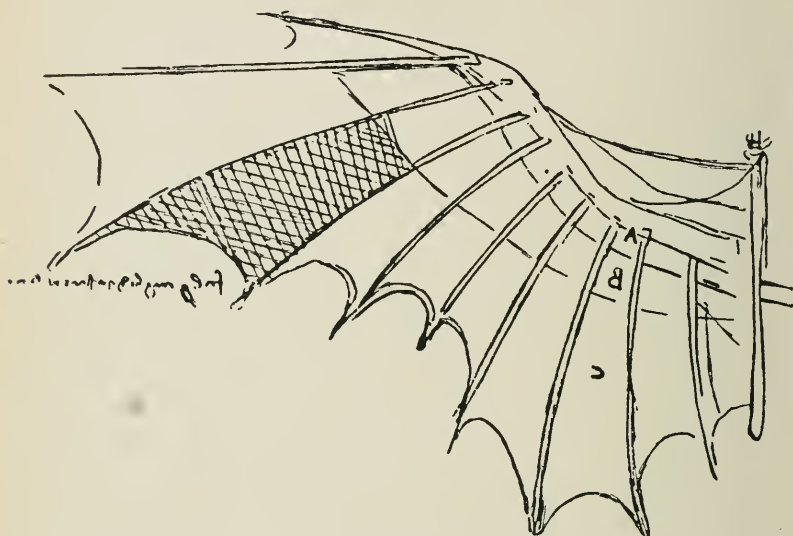
Njegova je to ispovijed, koja zvuči kao kakav danteovski prikaz bez rima glazbenih terzina:

»Takav sam se prikučio mrkim stijenama i eto me pred otvorom velike pećine; tu sam zastao donekle u čudu i neshvaćanju onoga, što je bilo preda mnom. Prignut, sav napet poput luka podupro sam se rukom o koljeno, a desnicom zasjenio spuštene i pritvorene vjeđe. I stalno sam se zagledavao desno i lijevo, ne bi li uočio, da li se razabire nešto unutra u tmini. Tad se u meni javilo dvoje: strah i radoznalost; strah zbog groze tamne i duboke špilje, i želja, da vidim da li tamo u dubini ima nešto čudesno.«

To čudesno u prirodi shvatiti bila je nesavladiva želja Leonardova. Otkriti u tom čudesnom na temelju opažanja zakone, ostvariti u tu svrhu strojeve, pomagala i prerazlične alate, kojima će se približiti rješenju zagonetke, kojima će izmjeriti i odrediti smjerove i putove svog istraživanja. Ostvaruje kompase, mjerila, jer Leonardo mjeri zemlju, postavlja formule, kroz koje naslućuje i predviđa čitav niz spoznaja, koje će tek kasnija pokoljenja utvrditi kao nepobitne istine. Taj izrugivač astrologa i opskuranata u noćnim urama kraj slabog žiška prati i bilježi putanje planeta i pridaje svoj tribut spoznaji sunčanog sustava. Bavi se kroz čitav svoj život matematikom, geografijom i geologijom. Onom istom budnom pažnjom, kojom promatra zvijezde i zviježđa, istražuje krivulje na okaminama izginulih životinja. Te iste krivulje, gotovo isti ritam gleda na cvjetnim žbunovima; crta i crta dane i dane rasline, drveta, stabljike, lišće, pupove i cvjetove. Nastoji upoznati organički rast. Upoznaje jedan od prvih način, kojim se biline hrane, a na stranicama njegovih razasutih bilježnica postoje prekrasni crteži bilina i cvijeća.

Leonardo je shvatio, istražujući prirodu i spoznavajući prirodne zakone, mehaniku kao srž i osnovu svake znanosti. Matematika mu je pomagalo kod konstrukcije strojeva. U geometriji postavlja zakone, koje primjenjuje u vezi s drugim spoznajama u svrhu građe najraznolikijih strojeva. Poneki su od tih projekata već tada iskorišćeni, a poneki su se tek u kasnijem raz-

vitku, u današnje doba pokazali u osnovi i zamisli potpuno ispravni. Leonardo je zamišljao dizalice, pokretne mostove, različne hidrauličke strojeve, tkalačke stanove, brane, šta više i jednu vrst propelera, podmornicu, mitraljezu, borbena kola, nove topove i mužare za obranu i navalu, raznovrsno oruđe, golcme katapulte i fantastične prodorne bacače ognja. A čini se, da ga je od stotine tih prerazličnih projekata ponajviše zaokupljala

Nacrt konstrukcije krila

misao o stroju, kojim bi se čovjek vlastitom snagom, snagom svojih mišica vinuo spram neba i osvojio zračne regione.

Čovjek-ptica! Godinama je on promatrao let raznovrsnih ptica, bilježio njihove pokrete kod uzleta, kod leta s vjetrom i opet kod spuštanja.

Proučavao je taj let u svim fazama kod velikih orlušina kao i malih pjevica i šišmiša. Godinama je secirao tijela ptičja, razglabao mišiće, koji pokreću krila, precrtavao strukturu njihovih krila i konačno na temelju svih tih opažanja, crtanja i utvrđivanja konstruirao sam krila. Novi Ikar! Proročanske su riječi

njegove: »Otisnut će se po prvi put velika ptica, zadivit će se svijet, glas će o tom proći kroz sve zapise, a za vječnost proslavit će se ono gnijezdo, koje ga je rodilo!«

Leonardove su se proročke riječi ispunile; — velika je ptica uzletjela preko oceana i kontinenata i svakim danom leti savršenijim i bržim strojem, nego što je to mogao i sam Leonardo snivati ili zamisliti. No taj vidoviti Ikar ljudske svijesti mogao je još manje zamisliti, da će toj velikoj ptici biti gotovo glavna svrha njezinog leta razaranje i smrt, da će taj fantastični stroj golemih kreljuti ujedno postati upravo nenadmašivim sredstvom ubijanja tisuća i tisuća pozemljara. Leonardo to nije mogao nikako zamisliti, jer je on znao i osjećao u pravom smislu humanitet kao jedan od najvećih humanista. Poznavao je značenje i vrijednost ljudskoga života. Izričito kaže na kraju svojih ingenioznih crtarija o ustrojstvu ljudskog tijela:

»Ti, čovječe, koji vidiš u mojem djelu čudesna ostvarenja prirode, prosudi sam, kakvo je zlodjelo osakatiti to predivno ustrojstvo čovječjeg organizma, ili se zamisli u to, da je najveći zločin uništiti život čovjeka, onog istog, čije ti se tjelesno ustrojstvo čini umjetničkim djelom čuđenja vrijednim; promisli još k tome, da je takvo ubijanje i uništavanje te predivne strukture uništenje duše, koja u njoj boravi, i zaista, kakva god bila ta duša, ona je božanska; zato ostavi je, da stanuje u svom tijelu na svome pravom mjestu; i nemoj da tvoja srdžba ili zloća ubija takav i toliki život, jer zaista, tko ne štuje života, nije ga ni sam zavrijedio.«

To su misli humaniteta, što su se rađale kroz čitavu Italiju rane i kasne renesanse, a pogotovo u onom prostoru, kojemu je žarište bila Firenca. U to doba nije to bilo samo neko štovanje života, već se je u to vrijeme sam život izdizao i objektivirno svom svojom silom u sjajne i velike oblike, jednokratne i jedinstvene u čitavoj povijesti umjetnosti. I kad bi htjeli predstaviti sebi onaj svesilni zamah, što ga ima čitav period talijanske renesanse, najbolje je, da sebi predočimo lik Coleonijev od Leonardova učitelja Verrochija, jer taj lik nije samo običan brončani kip jednog od talijanskih condotiera, već je veliki simbol —

ukrućena u oblik i misao i zamah same renesanse: Naprijed, samo naprijed za idejom višeg, jačeg i ljepšeg ljudstva! Naprijed za idealom humanizma, bez okretanja lijevo ili desno. »Non si volta chi a stella è fiso.« Ne okreće se natrag onaj, tko ide za svojom zvijezdom, kako je to i Leonardo izrekao i zapisao.

Na tom su simbolu, kojemu je condotier tek pretekst, sudjelovale kod rada i ruke Leonardove. Tă gdje je mogla izvanredna darovitost mladog nelegitimnog sina ser Piera da Vinci drugdje naći pogodnu sredinu za svoj razvitak, nego u botegi messer Verrochija! Kao da su se tamo u toj radioni sastale one ponajbolje tradicionalne smjernice firentinskog umijeća: sve tamo od Giotta preko Massacija do Donatella, učitelja Verrochijeva. I u toj botegi, koja je bila nedaleko od botege Sandra Botticelija mogla je stvaralačka intuicija Leonardova izoštriti njegovu inteligenciju, da se ostvari izraz novih misli i novih oblika.

Ta novost, koju je nosio Leonardov duh, očitovala se već i u onim stvarima, na kojima je Leonardo kao učenik negotovi kalfa pomagao Verrochiju, tako kod prikaza »Krštenja Kristova«. Na toj slici Verrochijev način očituje oštra gotovo skulptorska obradba oblika, istodobno precizna linearnost i neka tvrdoća, koja je značajna za čitavu firentinsku školu, a nalazi se u djelima Polajuola, Botticellija i Pier Cosima, koji je sudrug Leonardov u Verrochijevoj radioni. Sasvim je drukčija obradba na lijevom krajnjem anđelu. Uz sasvim preciznu crtariju na toj je anđeoskoj glavi oblik umekšan, kao da je oko nje atmosfera drugačija nego li oko drugih oblika na toj istoj slici. Uzrečica Leonardova, da je žalostan onaj đak, koji ne nadmaši svog učitelja, na toj je slici potvrđena. A anegdota pripovijeda, da je Verrochio za vazda odbacio kistove i slikarstvo, kad je vidio, da je mladi Leonardo izveo boljeg i življeg anđela na njegovoj vlastitoj slici.

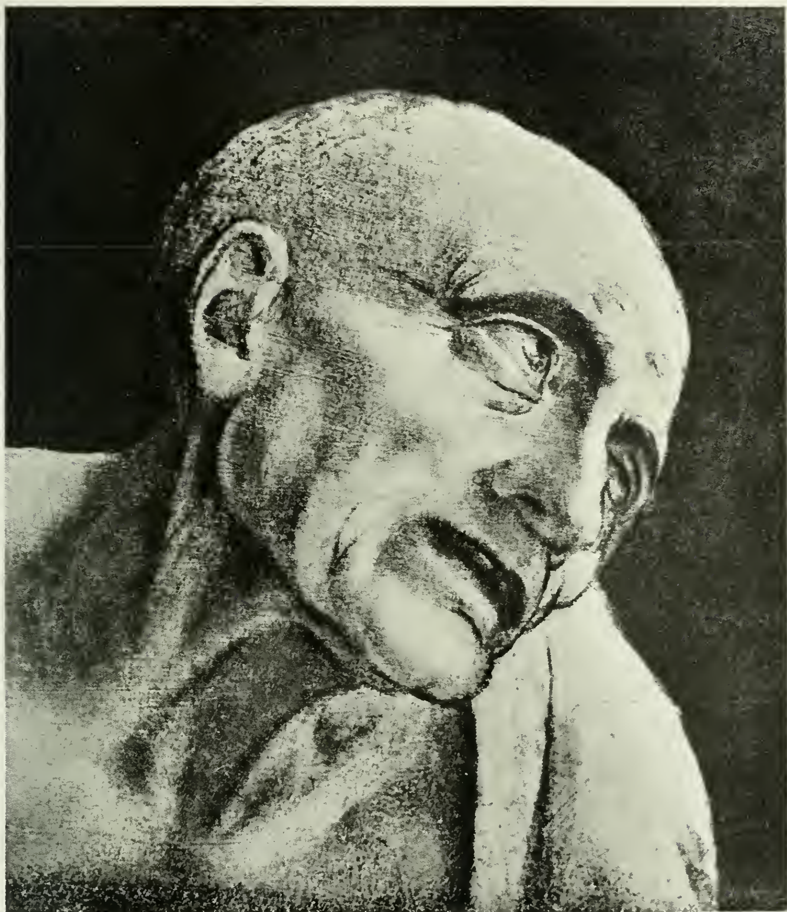
Taj mladić iz sela Anchiana na padinama gradića Vinci nosi od svog početka sve značajke pravog Toskanca, kao da mu je rodni pejzaž, jasan i čist u svojim obrisima u neku ruku uvjetovao bistrinu i lucidnost u rasuđivanju. Leonardo je prvi, koji jasno vidi razvitak firentinskog slikarstva ispravno u njegovoj

Autoportrait *(Kraljevska knjižnica, Turin)*

Adoracija triju maga *(detalj)*, Firenca - Uffici

Sv. Jere *(detalj)*, Rim - Vatikan

Krist, *(Milan - Brera)*

organičnosti. Sasvim kritički iznosi, »kako će onaj slikar sasvim slabo slikati i malo valjati, koji od drugog slikara s tuđih slika preuzimlje oblike; naprotiv kad te oblike uči i uzimlje iz prirode, njegov će rad donijeti ploda.« Kao primjer te velike istine navodi slikare poslijerimskog perioda, koji su oponašali jedan drugoga, te je umjetnost tad od perioda do perioda propadala. »Poslije takvog stanja propadanja pojavljuje se Giotto Firentinac, rođen u osami planina među kozama i ovcama, i on izučava oblike prirode, te ih nenadmašivo unosi u svoje slike, jer nije htio oponašati svoga učitelja Cimabua. Poslije kad su njega i njegov rad nasljednici oponašali, opet nije umjetnost napredovala, dok nije Massacio trgnuo umjetnost naprijed i stvorio savršena djela, obraćajući se majstoru majstora, a to je priroda.«

Tako govori Leonardo, tako i radi. Takvo je »Navještenje«, koje je još izradio kod Verrochija. Studij naravi vidljiv je u svim oblicima. Prije nego je počeo Leonardo samu izvedbu bilo koje slike, crtao je čitavu seriju savršenih nacrta svih onih oblika, koji su mu bili za slike potrebni. Iz tih je crteža izabirao one najznačajnije i unosio u svoje radove.

Svi su ti crteži izvedeni lijevom rukom, kako su i pisani gotovo svi njegovi zapisi, koji su još k tome pisani obrnuto od lijeva na desno, te se mogu tek zrcalom čitati. Tako je naime zapisivala njegova fina gotovo ženska ruka u bilježnice sva njegova golema iskustva i njegovo upravo enciklopedijsko znanje. Te bilježnice nisu se sve sačuvale, a još manje su se sačuvali svi listovi pojedinih bilježnica. Razasuti su danas po čitavoj Evropi, a ima ih preko 6000. Prema bilješkama bilo ih je preko 20.000. U tim sačuvanim i preostalim kodeksima toliko je toga, da nedostaje gotovo jedan čovječji vijek, da sve to temeljito prouči, što je tu nagomilano iz gotovo svih područja ljudskog znanja. U tim su kodeksima ujedno najvažnije crtarije, koje čine i glavni dio njegova likovnog djela; nesumnjivih njegovih slika vrlo je malo sačuvano, ali zato nesumnjivi njegovi crteži govore mnogo snažnije i točnije o svemu onome, što je taj sveobuhvatni duh ostvario i što je htio ostvariti. Prispodobimo li tu veliku zbirku crteža, raznoliku po prikazanom sadržaju, a nedjeljivu po

svom likovnom izrazu, drugim crtežima, naći ćemo, da se Vincijev crtački opus odvaja i izdiže nad sve te ostale crtarije. U njemu ima nešto posebno; taj je Leonardov crtež primitivan i jednostavan, ali istodobno skladan i dubok. Kao da iz svakog lista struji neka sugestivna draž, kao da to i nisu neke predradnje — studije, već je svaki u sebi zatvoreno umjetničko djelo.

Ta se sugestivna moć širi sa svih slika Vincijevih, ali napose sa »Adoracije triju maga«. U običnom smislu to nije slika, već veliki crtež, izveden uljenom bojom u nekom smeđem clair-obscuru. Rad nije dovršen, ali upravo ovakav, kakva ga je ostavila Leonardova ruka, možda je jedna od najbogatijih kreacija Vincija. U toj ranoj slici je potpuno izražena novost i novi način shvaćanja i izražavanja. Mnogo je puta isti motiv obrađen u firentinskom slikarstvu. Slikali su taj poklon kraljeva malenom Djetetu i Gozzoli, i Lippi, i Ghirlandajo i Botticelli. No kod svih tih uza slični raspored grupacija, kao i kod Leonarda, nema one tajnovite atmosfere. Nema onog čudesnog kretanja, onog dramatskog nemira, što kruži oko jedne mirne i svijetle prikaze. Na tom se prikazu ne odvija ritam samo širinom i visinom, već se ritmički sklada dubinom. Dominanta je treća dimenzija na bogatoj skali svijetla i sjene. Iz polusvijetla rastu figure i perspektiva je postignuta tonskim vrednotama.

Na tom je načelu uklonjen i usklađen svaki detalj: Teče i struji u polusvijetlu tek naznačena živost od malene djece preko mladića, jahača do staraca, od arhitektonskih oblika do oblika terenskih, biljnih i životinjskih, da se izgubi spram dalekih brda u nedogled. Upravo to, da ta nedovršena slika pruža u svom negotovom stanju sugestije mašti gledaoca, čini ju posebno privlačivom. U stvari to nije poklon triju istočnjačkih vladara i skupine pastira Djetetu, kakvih ima umjetnost na tisuće, već je to na ovoj drvenoj plohi prikazan jednokratno poklon čitavog životnog strujanja svojem počelu. Tu je ostvarenje samog procesa stvaranja. Da to nije moglo biti dovršeno u onom običnom smislu, tumači ponajbolje sam Leonardo: »Kad izvedeno djelo nadvladava htijenje onoga, koji radi, tad je taj malo učinio; na-

protiv kad htijenje i ocjena nadvladava djelo, takvo se djelo nikad ne prestaje usavršavati.«

U toj želji za savršenstvom, koju nije moguće nikad zadovoljiti, postoji glavna i bitna crta Leonardove prirode. Tu je i srž njegovih djela, koja sva odreda imaju značajke nedovršenosti, jer su te sve njegove realizacije veliko htijenje izraziti neizrecivo, i zahvatiti onaj beskrajni ritam neprekinutog životnog toka. Stoga postoji živost i izraz u negotovim Leonardovim slikama. Takva je i vatikanska slika »Sv. Jere«. Sred tamnih pećina odsijeva na toj slici pokret ćelavog starca, što se bije pokajnički kamenom u staračka prsa. Krijesi se oko u starčevoj glavi. Rastvorene usne uz mimičku igru lične muskulature tvore nenadmašivi živi izraz boli, patnje, bijede, skrušenosti i molbe. Prama tom su izrazu, sasvim običnom, sasvim ljudskom, oni kasniji izrazi na Michelangelovim ingenioznim prorocima, robovima i paklenskim odsuđenicima gotovo patetične maske. Ove je stvorio divlji i strasni temperamenat, a sv. Jeru ostvarilo je pronicavo promatranje, mudrost i duboko spoznanje. Sv. Jere Vincijev više je studija mimike nego prikaz sveca. Mogao bi biti taj lik studija muskulature, kako i koji mišići proizvode neki izraz. O mimici govore Leonardovi zapisi napose, jer slikar studira i bilježi, upravo eksperimentira pojedinim oblicima, da izrazi psihološki najraznolikije izraze ljudskih karaktera, slaboća i kreposti. Leonardo neprestano promatra i bilježi, o njegovu je pojasu trajno zataknuta bilježnica, u koju unosi svijet i pojave okolo sebe. Tako on crta smijeh, obijest, strast, mir, zločin i gadost. On crta izraze onih, koje vode na stratište, crta hulje i lopove, crta pijane, bilježi bijesne izraze zavađenih baba, crta obješene hladno bez nekih afekata. I u najvećem kolopletu strasti, bijesa, borbe, nesreća i ludila oko sebe zadržava svoj hladni mir promatrača. On se svladava, jer vrlo dobro zna, kako je teško sam sebe svladati, zato i kaže: »nikakva vlast nije silnija nego vlast nad samim sobom, a ta se vlast može i onako samo ograničeno zadobiti.«

Taj stav mudraca omogućio je Leonardu, da strpljivo podnese mnoge nedaće i nepravde, kojima je njegov život bio is-

Obješeni Baroncelli, ubojica Giuliana Medicèjca

punjen. Seoba i lutanje njegovo kroz Italiju i konačno zatišje u Francuskoj značilo je čitav niz samih nedaća i samih gorkih razočaranja. No nisu njegovu lutanju bile samo nedaće uzrokom; on je na tim svojim putovanjima tražio i veće mogućnosti rada. Zato je i pošao iz Firence u Milan na dvor Sforzi, u prvom redu zbog brončanog spomenika, a tek onda zbog one druge djelatnosti, koju on pominje u svojoj pismenoj ponudi Sforzi. U deset točaka pobraja, šta sve može on izvesti, pa kad čovjek to pismo pročita, nemože se oteti dojmu, da se autor te ponude samodopadno hvališe.

Sforzin spomenik nije dopro do nas, poznamo ga samo po crtežima i skicama i po nekim smanjenim drugorazrednim kopijama, koje su približno zadržale zamah prvotnog Leonardova zamaha. Sva je prilika, da je Leonardo dugo kolebao, da li da ostvari statuarni mir lagana koraka, kako su to u većini slučajeva pokazivale konjaničke figure. Prema opisima čini se, da je odabrana mirna kretnja. Crteži i skice toga rada pokazuju savršenu skladnu cjelinu, te odaju, da je Leonardo svaki detalj proučio po prirodi i da je tek do savršene cjeline dolazio nakon preraznih varijanata. Taj se veliki spomenik imao odliti u jednom komadu, no čini se, da do samog konačnog ljevanja u broncu nije uopće došlo, jer nije više Sforza imao novaca, kad je spomenik bio u sadri odliven. Poslije je Sforza protjeran, a na

Leonardu je ostala ljaga, da nije umio ni odliti svoju vlastitu konjaničku figuru uza sve svoje vještine i svoju čitavu mudrost. On je naime pokušavao sasvim nov način lijevanja i od prvog puta nije uspio; krvavo mu se zato izrugivao uz kočijaške psovke sam Michelangelo, koji nije mogao kraj sebe trpjeti ni ravnih njemu umjetnika, a kamoli jednog Leonarda, za koga je vrlo dobro osjećao, u kolikim je stvarima pred njim.

Taj opjevani i mnogo hvaljeni spomenik ostao je u sadri. Bio je napušten i zapušten, konačno je služio francuskoj okupatorskoj soldateski kao cilj. Svojim ga je strijelama razbila u komade.

Dobra kob nije pratila djela Leonardova, i zato su ona i rijetka. Većina stvari, koje se nalaze po svjetskim galerijama pod Leonardovim imenom, ili su loše replike, još gore kopije, ili su opet djela, koja su izrađivali po njegovim nacrtima njegovi učenici ili suradnici. Među tima ističe se majstor Ambrogio Preda. U suradnji s njim izrađena je »Madona u pećini«. Od tog motiva postoje dvije slike sasvim isto raspoređene; jedna je u Londonu, a druga u pariskom Louvre-u. Razlika je velika između njih u modeliranju. Jedna i druga su s vremenom stradale, potamnile su. Čini se, da je ona u Louvreu od ruke Leonardove, dok je Londonska bezuvjetno replika od Ambrogija. Pariska je slika morala biti u svome prvobitnom stanju od čarobne ljepote. Grupa likova je komponirana u obliku piramide, pokreti, nagibi glavâ čine nada sve živ sklad. Izrazi mekoća, modelacije i ljepota pojedinih lica (prekrasni sanljivi anđeo) nadilaze na toj slici sve dotadašnje slične prikaze toskanske slikarske škole. Taj blagi pokret postaje uzorom kasnijemu mlađem Rafaelu. Tipični sfumato obavija sve obline. Oblici živu u atmosferi, a veza i sklad postignuti su gradacijama sjena. Taj posebni i novi način Leonardov nije odjeknuo toliko u Firenzi, koliko na sjeveru u Lombardiji. Tamo se formirao čitav krug vrijednih umjetnina, koje možemo označiti Leonardovom školom: Boltrafio, Solario, Predis, Conti, Rizzo, Marco d' Oggione, Borgognone, Ferrari, Melzi, Cesare da Sesto, Foppa, Salaino i Sodoma, a pred svima Bernaddino Luini. Prema zapisima Vasarija oduševljava taj

novi način Leonardov Giorgiona, te prvak i početnik velikoga kolorističnog slikarstva Venecije preuzimlje od Vincija ne samo »sfumato« već i onaj ritam sjena i svijetla spram dubine te onu melodičnost oblika, onaj tonski muzikalitet, koji će se u boji Venecije kasnije razgorjeti u najveće i najjače koloristične izraze.

Taj svestrani čudak nije samo nastojao izraziti maksimalni pokret u svojoj slici, kako to pokazuje Rubensova kopija detalja propale Leonardove slike »Bitka kod Anghiara«, već je on za to svoje novo shvaćanje u slikarstvu tražio i nova sredstva, koja bi mu poslužila sasvim drugačije nego dotadašnja uobičajena kao fresco ili tempera. Kod te velike zidne slike kuša Leonardo nove tehnike. Njemu je fresco suviše blijed, skala tonova i boja nije mu mogla pružiti mogućnosti, da ostvari ritmiziranje oblika spram dubine, jer je fresco više sredstvo polihromije, a manje je ta tehnika podatna za Vincijev »sfumato« i njegov »reljef«. Za slikanje tu upotrebljava smjesu voska, jedne vrsti enkaustičkog slikarstva, kakvim su sredstvom izvođene stare zidne slikarije Grčke i carskog Rima. Po Pliniju Leonardo traži recepte za svoje smjese, jer je ispravno uočio, da su te stare zidne slikarije zadržale najsvježije boje kroz vjekove. Kod tog je načina valjalo Leonardu smjesu voska i boje vezati tako sa zidom, da se zid nakon položene boje grije. Kako je zid u dvorani Signorije, gdje je trebalo slikati, bio i velik i visok, to je priprava s vatrom zatajila. Pojedine su partije bile ispravno završene, dok su se donje od prevelike topline rastapale, vosak se je cijedio. Tako je posao ne samo polagano napredovao, već je bio u svom velikom dijelu prije svršetka posla upropašten. Međutim Leonarda je tražila milanska vlada za poslove u Milanu, rad se na slici u Firenci prekidao i ona nije nikad dovršena. Izvedeni dio kasnije je uklonjen, da na isto mjesto Vasari postavi svoje neugodne glomazne dekoracije.

Nestao je i veliki Leonardov karton. Taj je s Michelangelovim kartonom »bitke kod Cascine« bio kroz duge decenije velika umjetnička atrakcija Firenze, šta više ta su dva kartona, kako zapisa Benvenuto Cellini, bila umjetnička škola za cijeli

tadašnji umjetnički naraštaj. Od njih stoga postoje nebrojene kopije i crteži. Utjecaj tih kartona bio je golem. Tako na primjer mladi Rafael, čim je čuo za to takmičenje i za izlaganje tih kartona — bili su izloženi u papinskoj sali u Santa Maria Novelli — prekida u Perugi svoj posao i juri u Firencu, samo da uzmogne što prije ta čudesa umijeća vidjeti. I nesumnjivo je, da se i od jednog i od drugog kartona mogu u Rafaelovim djelima iznaći likovi a nekoji su direktno preuzeti.

Kacige (Ambrozianska zbirka)

Još je veći utjecaj izvršila opće poznata Leonardova »Posljednja večera« u refektoriju S. Marie delle Grazie u Milanu. U današnjem svom stanju ona je tek blijeda sjena onoga, što je prije bila. Unatoč toga ona još uvijek djeluje, trajno struji s tog zida, izgrebenog i gotovo ruševnog, neka magijska sila. Magleni i oštećeni oblici, tek slutnje boja, tek neke sjene, sive silhuete i izgriženi zid samo su tragovi prijašnjeg sklada. A ipak živi i traje još uvijek oblik i misao Vincijeva duha kroz tu sadašnju koprenu, kroz te pore i krhotine žbuke. Prikaz »Posljednje večere« je najjednostavniji tip horizontalne kompozicije, koja ritmički raščlanjena širinom ima svoje središte u Kristu, u čijem se čelu sastaju sve perspektivne linije prostora kao u nekom žarištu i time privlače poglede gledalaca na glavno lice. Sastaju se u čelu

onog, koji je izgovorio riječi »Unus vestrum me traditurus est« (Jedan će me od vas izdati). Izgovorena riječ kao kakav akord prolazi kroz sve prisutne. U svakom od njih taj akord ječi drugačije. Izrazi, pokreti mijenjaju se od lika do lika; to su izrazi strave, začuđenja, presenećenja, nerazumijevanja, predanosti, sumnje, ogorčenja, sumnjičenja, izvjedljivosti, odbijanja, pitanja i konačno prkosa. U trokutu je smješten središnji lik — sam. Iza njega se plavi svijetlo nebo kao tajanstveni svetokrug. Lijevo i desno ponajprije je trokut u novoj varijanti — svagdje po tri lica. S lijeve strane Ivan, Petar i Juda. Juda je jedini u sjeni i na njemu je ruho istih boja kao i na Kristu, samo u tamnijem odnosu. On drži u ruci mošnju, prkosan i tvrd, ljevicu kao po diktatu više sile pruža spram zalogaja, koji mu daje Krist i to ga odaje. S druge strane Toma, Jakob stariji i Filip čine dramatsku grupu kao protutežu onoj mirnoj prvoj grupi s lijeve strane, gdje je ljubav i izdajstvo postavljeno jedno kraj drugog. Po toj se upravo grupi vidi, koja je živost na tom okrnjenom zidu fiksirana. Nijedan lik ne zbori, sve je neka velika izražajna i jasna pantomina. Treba svaku pojedinu ruku i njezin pokret promotriti, tad će se shvatiti, da je u toj slici realiziran jedan od najsnažnijih umjetničkih izraza, koji je zbog svoje jednostavnosti svima razumljiv.

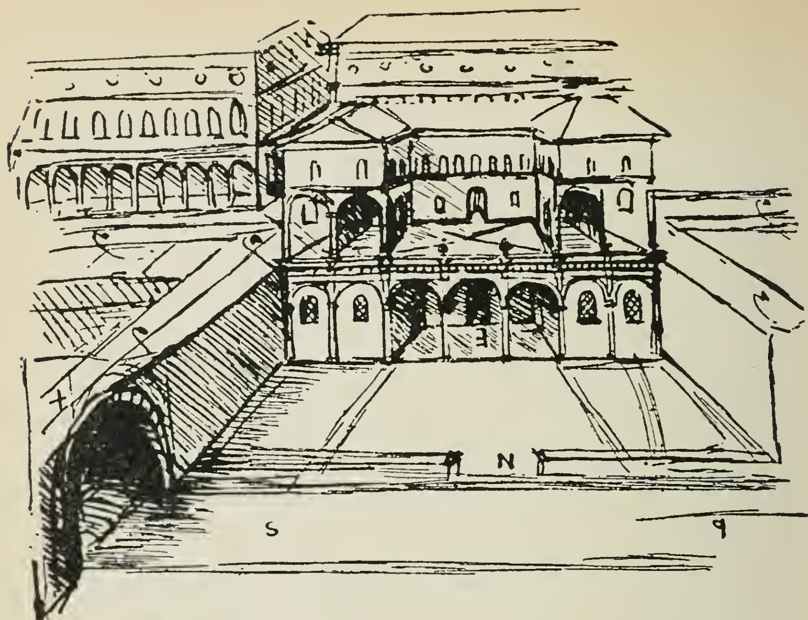
Dugo je Leonardo nosio u sebi te jedinstvene oblike i njihov sklad, dugo je u njemu usporedno zorila misao. Još dulje je izabirao i ocijenjivao i sumnjao. On sam govori: »Onaj slikar, koji ne sumnja, malo postizava«. Za ovakov rezultat, kakav je njegova »Večera«, bilo je i sumnja u njemu mnogo, jer je Leonardova misao tokom rada neprestano tražila novi i bolji oblik — za svaku pojedinu grupaciju, za svaku glavu, za svaki pokret sve tamo do najsitnijeg nabora ili ukrasa stolnjaka. Danima i mjesecima tražio je tipove, studirao izraze i konačno, kad je nakon dugog prekidanja ipak izveo sve osim glave Krista i Jude, bili su nestrpljivi svi, a pogotovo prior samostana. Taj je neprestano požurivao, tužio ga i knezu, da je lijen i da ne radi. Vinci se morao braniti »da on ponajviše radi tada, kad ne slika, nego promatra i u mislima oblikuje definitivno likove«; još je dodao u

šali, ako ga bude prior tjerao, da će ga naslikati kao Judu, jer ga svojim neznanjem izdaje.

Mora se priznati, da oštećenju te grandiozne slike nije toliko kriva ni vlaga, ni postupak raznih stanara te prostorije, ni prilike, koliko je kriva tek ruka eksperimentatora Vincija, koji je slikao na podlozi previše zasićenoj klijom s masnom temperom. I podloga se ispod gornjeg sloja počela od početka rastvarati. Slika je bila već za Vasarija u potpunom rasulu. Da su to rasulo kasniji različiti restauratori i čuvari povećali, nije nikakovo čudo, već obično pravilo.

Stari nam zapisi poput kakve legende pripovijedaju, da Leonardo nije nikad dovršio Kristovu glavu. Judu je naime pronašao u svijetu pojava, zabilježiti je mogao lagano njegove crte — ali Krista? Gdje da pronađe taj lik u svijetu pojava? Gdje da pronađe u vrtlogu i kaosu svijeta taj jedinstveni veličanstveni lik mira?

A oko tog je upravo mira, oko te središnje mirne točke postavio Leonardo uzbuđene učenike Kristove. Postavio je realni život; a ti predstavnici realnog života, kao da ne mogu u potpunosti shvatiti misli, koje krije čelo — žarište čitave kompozicije. Zato je Krist na slici odijeljen i sam. U toj samoći, kao i Vinci, spoznaje s mirom najveće mudrosti, da je zlo nerazrješivo vezano o tok svijeta, o realni život. Tako je iza tog čela, u toj božanskoj glavi oblikovana najskrovitija misao majstorova. Leonardo je iz sebe, iz svoje svijesti ostvario oblik, koji znači predanje i ljubav, kako to Leonardo ispovijeda: »Velika se ljubav uistinu rađa iz velikog spoznanja.« I samo veliko spoznanje Leonardovo, moglo je ostvariti lik velike ljubavi kao realizaciju jedne od najlucidnijih svijesti ljudstva.

Arhitektonski nacrt grada s prilazima raznolike razine

II

Između svijetla i sjene

Između svijetla i sjene kreću se pojave pred nama i doživljaji u nama. Između jasnog i nejasnog, između izrazitog i mutnog traje vir naše svijesti. Što je naš doživljaj jači i izrazitiji, to je svijest naša svjetlija, punija i izrazitija, što je taj doživljaj mutniji, više maglen, to je isto takva i naša svijest. Od najjasnijih i najsvjetlijih stanja pa sve do potpune tame živi naša svijest. U tom nemirnom viru, u tom živom kretanju postoje žarišta svijetla i čvorišta tame, postoje zone i postoje granice.

I kao što je u našem oku, što ga je Leonardo nacrtao, prozreo i fiksirao, parajući stotine lešina, jedno žarište, u kom je najjasnija slika, oko je naime mala camera opscura, što obu-

hvaća neki krug vanjskih prilika i u njemu granične zone nejasne, a središnje precizne i jasne, tako je i s našom sviješću. I ona ima jezgru, onu najizrazitiju i najjasniju, u kojoj je preciznost najveća, a od te se svijetle točke, od tog žarišta svijesti šire krugom zone poput valova — sve dalje i dalje, sve do periferije — sve do granica tame. Lagano, gotovo tajansteno, neočekivano i neodgovorno rastu sa granica te tame, sa tamne periferije naše svijesti oblici, rastu misli, raste sjećanje i poimanje, koje ne prouzrokuje izravni osjet vanjskih pojava. Raste san i snovi. — Dižu se i javljaju se bez logične veze iz te mutne i maglene noćne periferije, da bi se probili do svijetla ili da bi izniknuli iz svijetla u tamu, u nesvijest, u noć, u smrt. Prijelaz iz života u smrt. Na toj misterioznoj granici tame palucaju nagoni. U tom tajanstvenom polumraku iskri intuicija. Iz tog sutona, kroz koji putuju lelujave barke fantastičnih sjena, iz tog sumraka bez logičnih kategorija crpe vidoviti neimari ljepota svoje najjače snage. Tamo, na toj granici života i smrti, jave i sna, svijetla i sjene nastaje tajna ljepote. Tamo se rađaju oblici, koji su poput naše svijesti ono ponajviše imaginarno i istodobno neposredno, ono najizvjesnije.

Iz takva sumraka blagih sjena smiješe se likovi na Leonardovim slikama. Privlačivi i tajanstveni, kao što su to privlačive i sugestivne sve one ljepote, koje je proizvela svijest Leonarda, »tog velikog maga, Hermesa, Prometeja, vladara tajna o stvarima« (Lomazzo). Uistinu je Leonardo znao tajne, vladao njima, znao je i otkrivao zakone pojava. Znao je za onu magijsku koncentraciju u samome sebi nad životom, koji se oko njega odvija. No zašto su u tim njegovim nezaboravnim realizacijama, u tim likovima sna i jave, očite crte tuge i melankolije? Tu melankoliju možda ponajbolje tumači Barrès: »Ništa tako bolno ne djeluje, kao što to djeluje slijediti tajni rad autoanalista: tu se vidi, da je taj život muka i beskonačna uznemirenost. Sretni su slikari Venecije, što su slikali u nastupu inspiracije, a da se nisu u sebi lomili i u sebi borili«. Leonardo je tip autoanalista, u njegovu se radu osjeća lom i borba. U njegovu životu, koji obuhvaća taj golemi rad, traje mučenje

umjetnika — umjetnika dvojnika, koji je rascijepan na dva čovjeka: jedan od njih stvara, a drugi se međutim naginje nad djelo, koje nastaje, i ocjenjuje.

Ta dvojnost podržavala je u samoj svijesti Leonardovoj trajne napetosti i trajna protuslovlja, te ona tumači najbolje bolni njegov uzvik: »O Lionardo, perchè tanto penate?« (O Leonardo, zašto toliko muka?) ili onu njegovu tužbalicu, koja se često ponavlja u zapisima među fantastičnim nacrtima instrumenata: »O, Bože, za što daješ sva dobra uz cijenu patnje, uz cijenu muka?« Za slične muke i patnje sigurno nije znala usklađena narav jednog Rafaela. A upravo iz tih suprotnosti njegove prirode raslo je djelo Leonardovo. Razdijeljen između dva pola: jedan iz sfere tame, iz zona, koje su na granici svijesti, a drugi, koji je usred sredine onoga najsvjetlijeg; jedan pol u čvorištu tame, a drugi u ognju one najjače ljudske lucidnosti.

I kad se takva dva suprotna pola nađu u jednoj prirodi, oni se redovno ukidaju ili prevladava jedan od njih; kod Leonardove je prirode upravo jedinstven slučaj, da nisu ti polovi jedan kraj drugoga, pa izmjenično djeluju, već su te dvije suprotnosti u toj čudesnoj svijesti, jedna nad drugom, te se prožimlju. Događa se naime ona jednokratna pojava realizirane svijesti u čitavoj povijesti umjetnosti, da kroz najveće lucidnosti zrači daleka i duboka sfera tame i tajne — ono neizrecivo nešto, što je istodobno sasvim blizu, a opet tako daleko; ono, što je sasvim obično i običajno izražavanje, kroz koje istodobno struje neobične i sasvim strane forme ili tek slutnje sa granica naše svijesti.

Takve zone noći, polutame i sfere sna očituju se sasvim izrazito kod jedne Leonardove jednostavne glave, na primjer Sv. Ane. Iza njezinih mekanih oblika, što živu u atmosferi sjena i polusjena, odvija se ritam. Smiješak te karakteristične leonardeskne glave tek je jedan maleni dio, tek odsjev onog melodičkog sklada, što ga čitava ta neobična slika nosi. Tajna ljepotâ kao da nastaje iz neke fine prozračne magle, kao da se zaobljuje oblik iz nekih sutonjih sjena. Zagledamo li se u te fiksirane izraze nutarnjeg smirenja, osjećamo blagu skladnost, a

ujedno i živu igru melodičnih tonaliteta, što čas kao svijetlo lagano struje, a čas kao duboke sjene, kao neke koprene zamagljuju pogled.

Pojedini oblici, smješteni u trokutu, skladno se uklapaju u cjelinu i doimlju se, kao da su svi u pokretu oko jedne središnje točke, koja točno stoji u križištu dijagonale čitave slikane plošnine. Lijevo je koljeno Marije mirno spomenuto središte, spram kojeg se nagiblju, povijaju i priklanjaju pune mekane forme. Svijetla iz tame nisu u stvari realna, već su tonski akcenti potrebni, da se uskladi bogata skala finih niansa spram dubine — spram dalekih i fantastičnih bregova u pozadini slike.

Na taj način ponio je sklop triju figura tajni sklad, što je bio potpuna novost i što je Leonardu lebdjelo, i u njemu ječilo kroz čitav život. Posao oko takve jedne slike trajao je na prekide godinama, tražilo se savršenstvo. Leonarda nije zadovoljavalo ono obično, lako dohvatljivo i brzo ostvarenje. On je prilazio poslu zahvaćajući zadatak duboko i misaono.

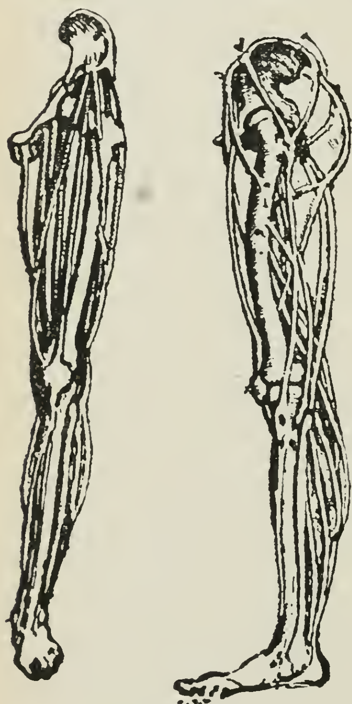
No kad bismo njegovu prodornu misaonost htjeli svrstati u krug njemu srodnih mislilaca, on ne bi nikako pripadao krugu Sokrata, Platona, Aristotela, Plotina, sv. Augustina ili velikog Tome Akvinca, mada ga je Rafael u onoj poznatoj slici »Škole Atenske« u Vatikanskim stazama prikazao u liku Platona. Leonardo kao mislilac više i prije bi spadao u krug mislilaca, kao što su Bruno, Descartes, Spinoza. No svi ti mislioci jednog i drugog kruga traže vrednote duha. (Croce). Leonardo se odvaja; on traži više vrednote osjetila, a prije svega i nad svim osjetilima hvali oko: »onaj prozor u tijelu čovječjem, kroz koji se duša zrcali i osvaja ljepotu svijeta, i zbog prozora se može tek podnijeti tamnica čovječje naravi.«

»Okom se obuhvaća univerzum. Oko opisuje svijet, savjetuje i upravlja sve ljudske vještine; čovjeka upućuje u raznolične dijelove svijeta; oko kreće ljude od istoka na zapad, ono je pronašlo i moreplovstvo; oko vlada matematikom, i njegova je znanost najsigurnija; ono je izmjerilo visine i veličine zvijezda, rodilo arhitekturu i perspektivu i božansko slikarstvo . . . Ono je, što više, ukrasilo prirodu poljodjelstvom i ča-

robnim vrtovima ...« I na koncu te velike rječitosti i oduševljenja kliče Leonardo: »O, oko, kakve bi hvale mogle izraziti tvoju uzvišenost?«

Onaj tko tako hvali oko, hvali uistinu iskustvo ili, bolje rečeno, hvali poznavanje pojava. Da je tome tako, potvrđuje opomena Leonardova: »Ne vjerujte onima, koji nastoje da budu posrednici samo na osnovi imaginacije između prirode i čovjeka. Moje je nastojanje drugo: najprije iskustvo — eksperimenat, a tada tek zaključak. To je ispravno pravilo, a ne obratno.« Čista empirija.

Taj mu je način mišljenja omogućio, da već prije 1508., kad je tek Kopernik počeo svoje meditacije o sunčanom sustavu, zaniječe geocentričnu hipotezu, te utvrdi, da zemlja nije središte svijeta, a još manje sunčanog sustava.

Anatomski crtež

Empiričar Leonardo proučava dakle makrokozam i u njem proučava ljudsko tijelo, kao mikrokozam i »da spozna tu prvu zvijer među životinjama«, postaje anatomom, te sastavlja čitavo djelo o anatomiji. Htio je stvoriti više neke vrsti enciklopediju o čovjeku nego samu anatomiju, jer on u napucima za to djelo, naglašava kako mora početi s razvitkom embrija i mora opisati način kako je dijete postavljeno i vezano u maternici, kako ono početno diše kako se hrani i razvija, i koji su mu sve stupnjevi razvitka. On projektira to djelo tako, da obuhvaća i fiksira pokrete i sve moguće karaktere i tipove ljudskog lika. Drži se, da je to golemo djelo zamišljeno u nekih 120

knjiga, u kojima bi Leonardo mogao obuhvatiti funkciju, oblik, mehanizam i strukturu ljudskog tijela u svoj njegovoj potpunosti. Ni to zamišljeno i započeto djelo nije dovršeno. Do nas su samo doprli listovi iz njega s prekrasnim nacrtima, po kojima se najbolje može prosuditi, kako je daleko i kako je sveobuhvatno taj um prodro u tajne prirode. Svaki nacrt iz anatomije od onih bezbrojnih, što su sačuvani, učinjen je na temelju vlastitih, njegovih sekcija. Danas možemo sebi predstaviti, kako je tada takvo izučavanje ljudskog tijela bilo opasno i omraženo, obavito nekim misterijem, a moralo se obavljati potajno. Zato je svaki pa i onaj najsitniji nacrt Leonardov iz anatomije načinjen pod najtežim uvjetima.

Leonardo nije samo secirao ljudske lešine; on je učio i anatomiju životinja. U Milanu je secirao i crtao čitav niz konjskih lešina, dok je izrađivao Sforzin konjanički lik. Zatim poređuje životinjski oblik s oblikom čovječjim i izražava jasno i zorno misao evolucionizma, te je po tome svom radu prvi poredbeni anatom — začetnik ove sasvim moderne grane znanosti.

Savršeno crta kosti, crta mišičje, utrobu, pluća, grkljan, usnu šupljinu. Proučava mišiće, i kako oni tvore glasove. Crta vene i krvne sudove, sustav nerva, crta mozak. Isto čini i kod životinja: lava, pasa, mačaka, rakova, guštera itd. On voli život, voli te životinje, i one su neprestano oko njega, samo da ih uzmogne što bolje promatrati. Nije teško zamisliti, kakovo je negodovanje i kakav je skandal nastao nakon nekoliko sedmica, otkad se je Leonardo uselio u Vatikanski Belvedere onomadne, kad ga je papa Leo X. Medičejac angažirao u svoju službu. S Leonardom su se uselile zmije, škorpioni, rakovi, šišmiši, leptiri, šturci, različne mačke i još različitije ptice, koje je majstor promatrao, crtao i njima eksperimentirao. No to još sve ne bi bilo valjda dovelo do naglog prekida njegova boravka u Vatikanu. Čini se, da su njegovi dobri prijatelji, to znači drugi slikari (konkurenti), javljali, da taj čudak u Belvederu ne reže samo skorpionima i gušterima repove, već da se posvećuje u kasne noćne ure među crnim zrcalima đavolskoj magiji i para lešine, vadi im mozak, reže i vadi srce. Naravno, da su mu pokazana

vrata i tako je Leonardo izletio iz Belvedera sa svim svojim fantastičnim instrumentima, crtežima, zrcalima, kodeksima, slikama, knjigama i zoološkim vrtićem.

U istinu se on kao neki negromant nadvijao nad lešine, noći i noći radio, meditirao i crtao — samo da spozna, da shvati onaj živi tok, što ga zovemo životom. Napose izučava srce, reže ga u glavnim prerezima i tumači, »kako je to srce čudesan instrumenat, pronađen od najvišeg majstora.« »Kuca to srce trajno, i zaustavlja se samo u posljednjem času za vječnost.«

Taj obretnik, konstruktor i inicijator u najraznolikijim granama ljudskog znanja, nadvijen nad bijedno ljudsko srce, umuje i razmišlja, da li je u srcu ili gdje drugdje u tom čudesnom instrumentu, u toj božanskoj mudroj strukturi ljudskog tijela, postavljena ona životna iskra, onaj duh, ona sila, koju se ne može nožem za paranje između kostiju, vena, mišića i živaca pronaći.

»Scrivi, che cosa è anima«. »Napiši, šta je duša«, — nutka tako Leonardo sam sebe u svojim zapisima, i to pitanje, što je duša, ponavlja se na nekoliko mjesta među crtežima u njegovim kodeksima; ali nigdje se ne nalazi izravan odgovor. Prozire se između redaka, da to pitanje za njega spada u onaj kompleks, koji on nazivlje »cose improvabili« (stvari, koje se ne dadu dokazati), a izričito kaže na jednom mjestu ironično: »Prepuštam definiciju duše duhovitostima redovnika, pučkih otaca, koji već po svom zvanju znadu sve tajne.«

Prema tome bi se činilo, da je Leonardo neki pozitivist i materijalist, preteča materijalista, u neku ruku neki agnostik. No to je samo prividno. Leonardo je uglavnom veliko oko, što promatra, a ne duh, koji stvara misaone sustave (Croce). Njegovi su kodeksi puni protuslovlja, tako da bi se iz njih moglo dokazivati isto tako spiritualizam kao i materijalizam. U tom protuslovlju pita: »Ne znaš li, da je naša duša sastavljena od harmonija, i da je osjećanje proporcije spoznanje duše. Naše je tijelo podvrgnuto nebu, a nebo podloženo duhu.« Otkriće sklada ujedno je za njega otkriće božanskog duha. Taj je vitalist i naturalist pravi renesansni čovjek, koji traži božanstvo u prirodi. Sklad treba da

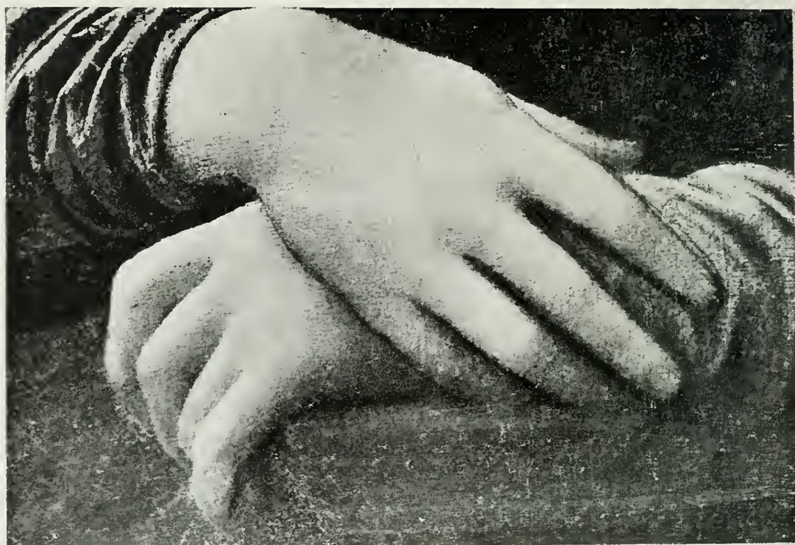
Djevica i sv. Ana *(detalj, glava sv. Ane), (Paris - Louvre)*

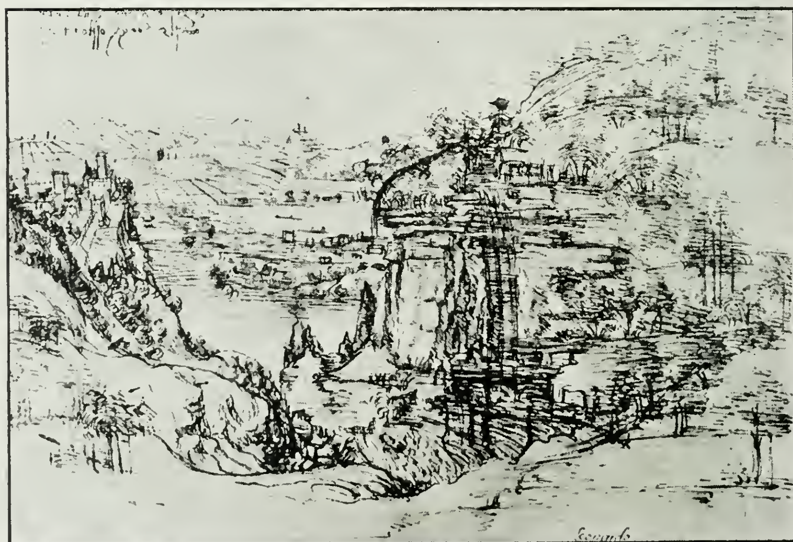
Mona Liza Gioconda, *(Paris - Louvre)*

Mona Liza *(detalj, glava)*

Mona Liza *(detalj ruke)*

Toskanski pejzaž, *(Firenca - Uffici)*

Kanon proporcija (Venecija-Akademija)

se uoči posvuda u svijetu pojava. Kad ga uočimo u odnosima tijela, stvara se na temelju sasvim matematičke formule kanon lijepoga ljudskog tijela. Tako stvara Leonardo poznati kanon.

Ritam i harmonija mikrokozma odgovara ritmu i harmoniji makrokozma. Spoznanje tog jedinstva te poimanje tog sveobuhvatnog živog gibanja bio je životni zadatak Leonarda. Strujanje krvi kroz vene tijela otkucajem srca, slično je za Leonarda strujanju vode kroz žile zemlje; a nadimanje pluća izdisanjem i udisanjem vrši se poput plime i osjeke mora u taktu i ritmu sveobuhvatnog sklada. Takvim shvaćanjem, takvim osjećajem pretvorio se svijet pojava, ta maglena kaotična igra pred našom sviješću u grandiozni organizam, a kroz njegove oblike ječi harmonija kao slutnja i sanja o apsolutnom.

Takovu grandioznu koncepciju kozmosa kao harmoničkog organizma, takovo objektiviranje svijesti može izvesti duh, koji je u svojoj biti graditelj — a to je Leonardo u pravom smislu i bio.

Na osnovi svojih studija pa i onog ljudskog organizma Leonardo je smislio i projektirao oblike arhitektonske, koji rastu kao oblici u prirodi, kao neki stalaktiti, koje je nailazio po bregovima kod svoga vrludanja. Tako je osnivao gradove poput živih organizama. Zamisli, koje je Corbussier izvodio tek nedavno u projektima i u realnosti, već su u bilježnicama Leonardovim. On crta gradske ulice u raznim visinama prema njihovoj funkcionalnosti. Crta čitave četvrti, određuje sasvim suvremene prilaze. Snuje grad snova, koji kad bi se ikad ostvario, bio bi i higijeničan i lijep. On crta visoke zgrade s terasama, osniva idejne projekte za regulaciju gradova (Milana). Problemi urbanistike su mu jasni i njegova su rješenja i po današnjim shvaćanjima ispravna. Naravno da su se ti dalekovidni projekti zajedno s regulacijama rijeka (Arna) činili tadašnjoj sredini smjelima i neizvedivim, a čitav njegov posao oko tog projektiranja uz neke rijetke iznimke, koje su izvedene, bio je shvaćen kao besposlica i igrarija, kojom Leonardo kao slikar gubi vrijeme.

Ali igrarijom i gubljenjem vremena nije se smatralo to, da je Leonardo morao konstruirati čitave naprave za svečanosti, ili

kad je modelirao iz masla lava ili stotinu drugih beznačajnih prigodnih ukrasa. Tim je upravo radom ubirao i najveće priznanje, jer konačno svi ti veliki i mali potentati i mecene, zbog kojih se slave slikalo, pjevalo, klesalo, gradilo, glumilo i sviralo u vrijeme renesanse, nisu kanda pravo shvaćali ni cijenili, šta je i kakova je vrijednost Leonardo da Vinci. Da je tomu tako, dosta je podsjetiti, da je i sama firentinska republika poslala Leonarda k Sforzi u Milan kao nenadmašivog pjevača, a ne kao velikog slikara ili obretnika. Poslala ga kao pjevača, koji udara u srebrnu liru, što ju je sam konstruirao; Vinci je naime učio i

Karikature (Paris-Louvre)

glazbu i konstruirao razna glazbala. Volio je glazbu; legenda tvrdi, da je u vrijeme, kad mu je pozirala Mona Liza u njegovoj radionici, u susjednom prostoru svirao čitav mali orkestar, prigušeno, sasvim tiho, da se model ne umori i zanese i da slikar uz harmoniju zvuka uzmogne ostvariti harmoniju lika. Istina jest, da je Leonardo kod svojih modela eksperimentirao s izrazima. Čas je zabavljao svoje modele, čas neočekivanim štropotom i bukom strašio, da bi izazvao izraz straha, začuđenja, nemira ili smijeha. Takvo studiranje izraza vodilo je do studija karaktera, te je sasvim shvatljivo, da su tako udešeni napori morali neizbježivo dovesti do karikatura. A te su jedinstveni dokumenti u čitavoj povijesti umjetnosti. U njima ima nešto upravo demonsko i đavolsko. Rugoba je prema karakterima

upravo sistematizirana. Te su karikature likovi košmara i snoviđenja, a opet su toliko živi i sugestivni, da ih je teško zaboraviti. Nisu izmišljene ni umjetno stvorene na tim karikaturama one stravične njuške i odvratne gubice ili nosine ili grubo divljačko cerekanje u svrhu neke poruge i sarkazma, da nekog zabavi ili nasmije, već su to crteži i dokumenti maska, koje je izobličila sama stvarnost. Zato su i toliko sugestivne, zato su i djelovale. Te iste grimase naći će se i kod Callota i kod Goye. Od njih postoje bezbrojne varijante i kopije, kao što i postoje isto takove varijante od Leonardovih spletenih vitičavih znački i heraldičkih ukrasa. Bio je i dekorater, crtao je glumačke kostime, bio je scenograf alegorija. Uza sve to sjajno je recitirao i vješto umio voditi raspre, tako i sam početak »Trattato de la pittura« (Rasprava o slikarstvu) nije ništa drugo nego dio temperamentnog i akademskog natjecanja o temi: koje je umijeće veće, da li kiparstvo ili slikarstvo. Naravno da je Vinci branio primat slikarstva sasvim sofistički.

Konačno progledamo li nekoliko Leonardovih najznačajnijih likova bilo u slikama ili u crtežima, opazit ćemo u svima njima, u onim prekrasnim efebima ili glavama nešto feminino, nešto, što nije izrazito muško, a nije ni izrazito žensko, nego jedno i drugo pomiješano. Tako smo i tom tvrdnjom dospjeli do granice: nalazimo se pred zrcalom, dubokim i mračnim, koje u jednom liku odrazuje dvije suprotnosti (Baudelaire).

Najizrazitiji je primjer »Sv. Ivan«, lik pun tajanstvenosti i privlačivosti. U njegovu oku ima i grožnje, ima pomame. U smiješku se očituje sladostrast, a istodobno gorčina, pomiješana ironijom. Ima nešto demonsko, i nešto anđeosko. Bjelokosno krijesi se put te Androgine, koju su nazvali Ivanom pretečom. Zamamno, zavodnički izilazi iz mraka, obline su sasvim mekane, a ona podignuta ruka s pruženim kažiprstom, uprtim u visine, kao da je vrh i to onaj najsvjetliji toga tajanstvenog gibanja iz mraka, iz tame, iz noći u svijetlo.

Replika tog istog androginskog lika, samo u grubljem, je Bako s panterskom kožom. Isti je postav, isti pokret, iste oči. Ivan Preteča i Bako! Čas ima ta figura križ, a čas bahantski

tirsos u onim nebrojenim varijantama i kopijama, što od te slike postoje kroz stoljeća. Nesumnjiva je to hermafroditska figura, u kojoj su se ujednačila dva elementa ženski i muški u ravnovjesje, te se upotpunjuju. Svakom naime izrazitom muškom liku manjka gracija, a svakom ženskom snaga. U Leonardovu je postignut spoj gracije i snage na granici između normalnog i abnormalnog, zdravog i bolesnog, naravnog i nenaravnog. Kao da je taj spoj ostvario ono fantastično biće u Platonova Phaidona, ono hermafroditsko predzemaljsko, iz vremena prije ljudskog roda, kad je još vladala sreća i kad su muški i ženski pol bili još jedno. Nesreća je zavladala i nastao svijet, kad se ta cjelina razvrgla i razbila i postale dvije polovice, koje se kao nepotpune traže, čežnjom privlače i nastoje kroz bol, bijedu i muku opet postati jedno.

Tako nam otkriva poetizirani alegorijom Eros, bog ljubavi, kod Leonarda činjenicu, da je i Leonardo pripadao jedno vrijeme krugu firentinskih novoplatonika na čelu s Ficinom, koji nisu možda pod tom filozofijskom napravom krili nastranost seksusa, već su, služeći se Platonovim slikama, izgrađivali misaoni svijet novog humanističkog perioda. U Leonardovim alegorijama i u njegovim zapisanim fabulama proviruju kroz sve oblike sugestije i misli toga firentinskog kruga. Empirik Leonardo preuzimlje od novoplatonika poetske slike, kroz koje proviruje njegovo stvarno shvaćanje isto tako, kao što se nazire kroz kostim nagost nekog lika. Nagi lik Androgine ostvario je Leonardo i u drugom primjeru u svoj krasoti u držanju jedinstvenog portreta Mone Lize. Ta naga figura smiješi se kao i Sv. Ivan, gleda očima Bakha i drži smirene ruke kao Mona Liza. Nazvali su je Monom Vanom. Nije od ruke Vincijeve, ali svakako pripada u njegov krug. A možda bi se moglo zaključiti, da sve te replike dokazuju, da je postojao prije same slike Mone Lize karton ili šta više slika nagog lika Mone Lize od majstorove ruke. Da li je to bila prethodna studija ili karton, to se više danas ne može znati. Samo je sličnost između tih replika i Mone Lize nesumnjiva.

Zagonetni nagi lik Androgine, zaogrnut plaštem i odjeven u ruho, zove se Mona Liza Gioconda. Na toj se Leonardovoj slici tek boje zamjećuju; one su izgubile svoj prvotni sjaj. Progutala je taj sjaj rodna tama i ostao tek odsjev. Boje tek palucaju iz tame. Tako se žari prigušeno žutilo na rukavu renesansne halje, a škura noć »die braune Nacht« (prema nazivu Lenaua i Nietzschea) pokrila je već gotovo sasvim zelenilo plašta. Boje su se pretvorile u jedinstvenu smeđu, u kojoj se tek naziru prijelazi i prelijevi — sav onaj muzikalitet tonova, koji je Vinci trebao za svoj »relievo«. Put nije bjelokosna kao na »Sv. Ivanu«, već je žućkasto rumena. Osjeća se, da su gornji slojevi s vremenom oštećeni te ne djeluju transparentno, kao što je to slučaj kod »Sv. Ane«.

Velika i jednostavna kompaktna silhueta lika postavljena je pred dalekom panoramom, nekom fantastičnom realnošću gorovitog kraja, jezera i bregova čudnih oblika, još čudnijih obrisa. Kroz taj čarobni splet krivudaju staze i putovi, da se izgube spram nedogleda, — spram modrila ne izraženog bojom (pigmentom), već nekim prozračnim tonovima, u kojima je sakrita igra zelene i tmave boje. Realnost je pretvorena u san.

Ta pozadina Mone Lize ponavlja u stvari sve one pozadine, koje je Vinci na svojim drugim djelima izvodio. Na desnoj strani slike ne putuje cesta u beskonačnost, već se iz te imaginirane i fantastične daljine u krivulji probija tok rijeke, brzice, preko koje vodi most. Ritam s desne i lijeve strane nosi na toj pozadini živost. S lijeva se upućuje u daljine, s desna se vraća natrag, a u tom živom strujanju, kojemu je središte glava, kao da se miču dijelovi modrila, kao da iskre, dok konačno ne zasvijetle u bjeloočnicama tih čudnih očiju i ne podadu svojim iskrenjem sjaj i život uz onaj nejasni smiješak, jer te se oči smiju. Tamna šarenica upire pogled svojim još tamnijim krugom — pogled običan i tako neobičan, tako bliz i tako dalek. Pred tim pogledom se pitamo, da li je to pogled prodirući, u kojem se žari ona zraka, koja dodiruje svijet i koja dodiruje nas, našu svijest, — ili je to blagi pogled, sasvim baršunast, mekan, dubok, smiren, kroz koji

gledamo u beskonačnost tame i noći kao kroz mistično okno u tamnu periferiju naše svijesti?

»Scrivi, Lionardo, che cosa è anima?« Napiši, stavi na papir slovima, riječima, odgovori, što je duša?

Leonardo nije napisao, nije izrekao, ali je naslikao ono nevidljivo, ono neizrecivo i tu u toj slici postalo je vidljivim. Taj čudni lik Mone Lize, ta objava iz nevidljivog svijeta, iz one tamne i tajne sfere, ta unutarnja ljepota pruža spram nas svoja ticala — čudesne oblike ruku, što se oblikuju iz sjena skladnih u svojoj punoći. Te su ruke zaokružene u sebi, one su smirene. I nije biti lako hijeromant tih divnih ruku, a nije ni dosta izreći, da su te ruke možda najljepše ruke, što ih je umjetnost uopće ostvarila, — jer što su ruke? Ako je oko okno naše svijesti, a čitavo lice receptivni dio, u kojem se javljaju refleksi, to su ruke aktivni dio našeg organizma, kojim upravlja naša svijest. Te su ruke instrumenat, kojim naša svijest uistinu realno tiče svijet — oblik izvan nas. Te ljevice i desnice i nisu drugo nego satvoreni živi i pokretni oblik, koji nosi fizionomiju naše svijesti gotovo uvijek izrazitije i očitije nego naše lice. Te ruke naše pripovijedaju više o nama nego li maske naših lica.

Zato skladne ruke Mone Lize, koje su nastale na osnovi bezbrojnih Leonardovih studija, govore više o skladu, o unutarnjoj ljepoti i draži te realizacije nego bilo koji drugi dijelovi slike. Te ruke nisu prijenos ili kopija nekih prirodnih oblika, one su sažeta kreacija, koja se samo jednom može dogoditi. Treba naime znati, da te divne ruke i taj otajstveni lik i nije lik gospođe Lize del Giocondo, mlade i skladne Firentinke, supruge uvaženog gospodina i bogataša Gioconda. — Ne! Taj je lik gospođe Gioconde, istina, bio kod rada Leonardu model, tek pretekst, da ostvari ne Giocondinu Lizu — Lizu realnosti, već da stvori lik, koji je u Leonardu od prvih početaka u njegovoj svijesti bliz, prezentan, njegov, koji je bio u biti sažeta i puna projekcija njegove svijesti. Ta nutarnja ljepota je u stvari ljepota svijesti Leonardove.

Nosio je Leonardo sa sobom tu svoju objektivaciju iz grada u grad, kud je u životu lutao. Nije se dijelio od te slike sve do

časa smrti. Prenio je iz Firence u Milan, pa kasnije u Francusku, kud se sklonio francuskom kralju u službu u dvorac Ambcise. Poput kakva maga nosio je to magijsko zrcalo svoje duše uokolo i nije se mogao od toga dijela samog sebe odijeliti. U tu sliku, na to slabo platno prolaznim bojama unio je čitavog sebe.

Nije tome davno, što je neki Amerikanac izvršio vrlo zanimljiv pokus. Fotografirao je razna lica iste obitelji kroz generacije u istoj veličini i u istom postavu, zatim je te sve snimke kopirao jednu preko druge bez obzira na dobu i rod. I što je dobio? Postigao je novo lice, sastavljeno od svih lica; to novo lice imalo je sve značajke te obitelji, a bilo je svima slično, a nikoga nije predstavljalo. Iz tog su lica gledali svi članovi čitave porodice.

Tako je nekako i s Mona Lizom. Iz nje vire redom sva Leonardova lica i Bakho i Sv. Ivan, Leda, i Magdalena, Ana, i Marija, i njegovi anđeli i njegovi demoni. To lice kao da je neka sabirna leća, u kojoj se sastaju sva iskustva i sva mišljenja i sve sanje. Rezultat je taj produhovljen, produbljen i misteriozan izraz; u njemu živi svijest sa svim svojim svijetlima i svim svojim tminama. Zato je privlačiva, zato je tajnovita. U tom licu kao da je »animalizam i senzualizam griješne poganske Grčke, u njemu kao da živi spiritualni misticizam srednjega vijeka.« U njoj, u toj Moni Lizi kao da su zapisani zanosi i strasti ponosi i preziri. Ona je starija od pećina, pred kojima sjedi, kao vampir, što je izronio iz tame — neki idol ozaren nutarnjim skladom. Lijep poput anđela, koji je upućen u tajne života i smrti. Protuslovna i stalna u ovom miru, ni dobra ni zla, traje nad dobrim i zlom. Androgina u svom skladu sutonjih čara — čarobnica nad kaosom pojava. Aseksualna, hladna, neljudska, ali zamamna pojava harmonije blage i predivne; što je prešla granicu onoga, što mi možemo dokučiti, kao neka daleka jeka, kao prigušeni glas iz sfera nama nedokučivih. Oblik, koji se ne može oblikovati, u njoj živi, boja, koja se ne može naslikati, u njoj se prelijeva. U njoj je nevidljivo postalo vidljivim, neizrecivo je u njoj izrečeno.

Zagonetka i sfinga! — magijsko zrcalo ljudske svijesti — najstvarniji autoportret sveobuhvatnog duha Leonarda da Vincija.

Kad je taj veliki duh stigao na kraj puta životne svoje staze, i kad je luč njegove gigantske svijesti lagano trnula, kad je to veliko oko sve više slabilo i kad je svijetlo zastirala sve više tama, kažu, da je tada umorni starac još uvijek lijep, uzet na čitavoj desnoj strani, sjedio sate i sate ukočen poput kipa nad obalama Loire i zurio pred sebe, osluškujući u sutonu svoje svijesti tok rijeke.

Sam — potpuno sam — izoliran od svih, kako je bio kroz čitav život, jer je htio biti potpuno svoj. Uz to osluškivanje jednoličnog ritma tihih valova smirenog toka rijeke prolazile su tim sutonom svijesti sve poznate sjene njegova života. I dvojnik je njegov nazočan, sad se nadvio nad onoga, koji se u tom sutonu druži s prošlim sjenama. Ocjenjuje, sjeća se svega: kako mu je orlušina repom udarila u lice, dok je bio malašan, evocira svoja najranija sjećanja na mater, nepriznatu i bijednu Katarinu, sjeća se ser Piera, svog oca, svoje polubraće i nebraće. I prolaze same sjene: Verrochio, Sandro, Piero, Jacopo, Predis, Sodoma, Marco i Michelangelo, taj njegov mrzitelj i izrugivač, i knezovi, i vladari, Moro, Lodovico, Soderini, Medici, koji su ga stvorili i upropastili, Karlo, Francesco, Matija Korvin, Gandolfini — Izabella d' Este, Ficino, della Tore, Luca Paccioli i svi ostali, kardinali, pape, opati i biskupi — kapetani, gonfalonieri i ubojice, Gonzage i Borgije — sve prikaze sve — sjene. I ukočen kao kip ocjenjuje i sjene i sebe među njima.

U osami čeka smrt nasuprot onoj legendi, koja je izmislila, da je umro u kraljevu naručju. Pred smrt diktira svoju oporuku, i među tim posljednjim Leonardovim riječima čita se i ova molitva: »Oprosti mi, Bože, i oprostite mi, vi ljudi, da nisam znao ostvariti ono u mojoj umjetnosti, što sam mogao.« Bilo je to 23. travnja ljeta Gospodnjeg 1519. u Amboisu.

Sigurno taj posljednji bolni iskreni uzvik nije nastao po kršćanskom impulzu kao kod grešnika pred smrt, već je to bila

estetska ocjena onog dvojnika, koji je još uvijek i pri tom konačnom silazu u tamu ocjenjivao sam sebe i sve ono, što je učinio, činilo mu se premalim prema onome, što je htio, a to je bilo

Crtež ljiljana (Kraljevska zbirka u Windsoru)

što dalje zahvatiti u misterij života, u misterij ljepote i približiti se savršenstvu.

I taj Prometej ljudske svijesti, koji je fiksirao svijetla za vjekove kroz naše tame, koji je kao nenadmašivi stvaralac razgrnuo mnoge i premnoge koprene na tajnama prirode, traži ne-

umorno odgovor na glavno pitanje kroz čitav svoj život. Na kraju u bîti odgovara taj mudrac života na to pitanje tako, da stvara, — oblikuje blag i gorki osmijeh — osmijeh tajne. Stvara misterij ljepote između svijetla i sjene, između života i smrti, između jave i sna na putu iz nesvijesnog u svijesno, kud kreću sve pojave pred nama i doživljaji u nama.

Literatura: Vasari, Goethe, Stendhal, Baudelaire, Delacroix, Burckhardt, Pater, Taine, Ruskin, Barrès, von Seidlitz, Berenson, Valery, Venturi, Beltrami, Conti, Croce, Peladan, Solmi, Reymond, Bottazzi, Somarè, Regazzoni, Carusi, Piantanida.

DR. ALBERT HALER, DUBROVNIK

OCJENJIVANJE PJESNIČKIH DJELA

Autonomno shvaćanje estetskog akta uključuje u sebi i »apsolutnost« umjetničkih vrijednosti. Ali apsolutnost se ne smije shvatiti u simplicističkom smislu, kao da umjetnička djela moraju eo ipso djelovati na svakoga i na svakome vršiti svoju sugestivnu moć. Pozitivistička teorija relativnosti nastala je iz činjenice, što umjetnička djela nisu svakome pristupačna u svojim čisto estetskim vrijednostima. Svatko nalazi u umjetnosti ono, što traži (odatle pozitivistička teorija o raznim mogućnostima »estetskih« stavova prema istom umjetničkom djelu): netko moralnu pouku, netko intelektualne momente, netko odušak svojoj sentimentalnosti, a netko i zadovoljenje svojoj radoznalosti, »kako će stvar svršiti« ili »da li će se na kraju ljubavnici uzeti« i t. d. Tako su činili i čine pojedinci, tako su i činile cijele epohe. Pogrješka je pozitivizma, što sve te moguće stavove smatra potpuno ravnopravnim s faktičnim estetskim doživljajima.

Müller-Freienfels pripovijeda, kako je jednom u Genovi vidio na nekoj daščari, u kojoj su se držale kazališne predstave, objavu, što je navijештala predstavu Shakespeareova »Hamleta«. Uloga »la Spettro« (sablast) bila je, u popisu osoba, odštampana velikim slovima, s očitom namjerom, da privuče radničke i mornarske mase, zaposlene u luci. Müller-Freienfels opaža: »Za ljude, koji su ovdje platili svojih trideset centesima za jednu klupu, slupanu od dasaka, bijaše »Hamlet« sigurno estetska vrijednost, iako ja slutim, da je ona imala druge uzroke, nego su oni bili, koji su Goethea oduševljavali u tragediji o danskom princu«. Ako Müller-Freienfels naziva uživanje lučkih radnika »estetskim«, to radi zaveden pozitivističkim predrasudama. Ako se nekom od ta dva načina doživljavanja ima dati naziv »estetski«, to zaslužuje bez sumnje Goetheovo doživljavanje. To je i sam Müller-Freienfels morao priznati, kad je ustvrdio, da je Goetheovo uživanje bilo izazvano »drugim uzrocima«; ono je dakle bilo uživanje *druge vrsti*. Očito se radi o dvjema vrstama

doživljavanja, koja se, kako to pozitivizam redovito radi (on je protiv filozofije kao »metafizike«, dakle protiv razlučivanja), samovoljno trpaju zajedno. Jedno je Goetheovo doživljavanje Shakespearove poezije u njenim realnim spontanim vrijednostima, a drugo su ježuri, koji su hotimično izazvani u neukoj masi u tu svrhu udešenom sablašću. Ovi sigurno ne zahvaćaju adekvatno Shakespeareovu poeziju. Estetski momenat nije dakle u samom uživanju kao takovu, nego u onim »drugim uzrocima«, to jest u distinkciji različitih užitaka. Ne radi se o tome, da li netko uživa ili ne u umjetničkom djelu, nego se radi o kvalitetu užitka. S toga gledišta teorija o relativnosti (de gustibus non est disputandum) potpuno je neosnovana.

Teorija relativnosti uvjetovana je vanjskim promatranjem estetskog akta i dosljednim pozitivističkim teorijama. Činjenica, za koju je vrlo poučan Volkeltov slučaj. Kad ovaj operira pojmovima romana, novele, eposa i t. d. kao konkretnim pojmovima, proglašuje umjetnost relativnom; ali čim na njih zaboravlja, umjetnost mu se pokazuje kao konstantni stvaralački aktivitet.

Nema vječnih, apsolutnih ni objektivnih vanjskih karakteristika lijepoga, jer lijepo i ne postoji u vanjskom statičkom smislu; nema vječnih estetskih norma, jer norme su praktični naputci, koji se nikako ne mogu dovesti u sklad s osjećajno-spontanim impulzom estetskog stvaranja. I toliko su estetske vrijednosti »relativne«. Ni filozofijska estetika ne vjeruje u onu »apsolutnost«, zbog koje je pozitivizam optužuje. Croce kaže: »... nije moguće interpretirati neku pjesan, ako se ne uzme u obzir ono, iza čega ona dolazi i čemu se opire svojim postankom to jest, duhovne prilike, među kojima se rađa i koje ona izražava i ujedno svladava ... Kad bismo otrgnuli neku pjesmu iz njene historijske veze, kad bismo prenijeli banalnu kiticu nekog arkadijskog pjesnika iz setečenta u duečento, postala bi čudom originalnosti, kao što naprotiv kad bismo postavili datum jedne godine dvadesetoga vijeka na neku kanconu ili baletetu novog stila, ona bi postala jednom nespretnošću; i kad bismo prenijeli homerskog Ahila s njegovim bojnim kolima u neki suvremeni rat šanaca i napadaja, izgledao bi nekom ličnošću iz komedije,

i obratno bilo koji suvremeni prosti vojnik, koji upravlja puščanim strojem, bio bi viši nego Zeus u jednoj bitci pod trojanskim zidinama«.

Ali ipak ima jedan stalan estetski »zakon«, a taj je, na prosto rečeno, da pjesnik mora pjesnički doživljavati i taj doživljaj pjesnički izraziti. Načelo, koje je uvijek vrijedilo, ali o kojemu ljudi nisu uvijek bili svijesni. Zar sada ima samo pisaca, koji hine takav pjesnički doživljaj, a u stvari ga nemaju, nego izražavaju, u izvanjski fingiranoj imaginativnoj formi, svoju duševnu prazninu? Takovih je, jasno, bilo uvijek, a i bit će ih uvijek. Pa ako kritičar ili književni historik nastoji odijeliti doživljenu poeziju od fingirane, faktičnu realizaciju pjesničke vizije od nerealizacije (dakle realno od nerealnoga), zar je on ostavio realno tlo, pošavši u potjeru za fantomima i doktrinarnim predrasudama? Ne ogrješuje se takav kritičar o realnost, nego pozitivist, koji traži realnost ondje, gdje je nema i gdje je ne može biti. Zar je našao realnost jedne glazbene kompozicije neglazben psiholog, koji proučava, s fizikalno-akustičkog gledišta, kakove učinke proizvode glazbeni zvukovi na bubnjić ili na »Eustahijevu cijev«, koji dakle uništava glazbenu kompoziciju u njenoj toploj individualnosti umjetničke tvorevine i promatra je u njenim fiziološkim učincima, kakove proizvode tonovi uopće? Ili je našao realnost Danteove poezije erudit, koji, nepristupačan pjesničkim dojmovima, prelazi preko poezije kao preko nečega »subjektivnoga«, te misli, da je u proučavanju Dantea najvažniji problem, zašto je ovaj upotrijebio tercinu, ili zašto svaki odio spjeva ima trideset i tri pjevanja?

Suđenje je o poeziji »subjektivno«, ali se tu ne radi o kaprícioznoj i neodgovornoj empirijskoj subjektivnosti. Imanentnim shvaćanjem provelo se ono, što je empirijska psihologija naslutila u opravdanoj reakciji protiv dogmatizma spekulativno-deduktivne estetike, ali što nije mogla izvršiti do kraja zbog svoje transcendentne naturalističke metode. Psihologizam je išao očito za subjektivnim shvaćanjem estetskih dojmova; ali s jedne strane ne mogavši se osloboditi vanjskog objekta, pao je u dogmatizam klasifikacijom »lijepih« i »ružnih« predmeta: a

s druge strane shvaćajući subjektivnost atomistički, izvan opće duhovne zajednice, pao je u samovoljni relativizam. Opet jedno protivurječje, tako značajno za pozitivističko shvaćanje uopće.

Uzimajući individuum u sklopu opće duhovnosti moderna je estetika utvrdila ujedno i »relativnost« i »apsolutnost«, i »subjektivnost« i »objektivnost«, estetskog doživljaja: subjektivnost, koliko je doživljavanje imanentno i unutrašnje, a »objektivnost«, koliko umjetničke vrijednosti važe za sve ljude, koji imaju neke preduvjete, da ih dožive. Razilaženja u sudovima osnivaju se uvijek na nesposobnosti primanja pjesničkih doživljaja: ili se poriče poezija, gdje ona zbilja postoji, ili se proglašuje poezijom ono, što nije poezija. U tom consensus-u duhovne zrelosti i razvijenosti ukusa (i zato su naivni eksperimenti s djecom i poluobrazovanim ljudima, kojima nedostaje životno iskustvo i duhovna istančanost) nalazi se »objektivni« estetski kriterij; ali taj nije više dogmatične prirode kao onaj apriornih sustava i pozitivističke estetike, jer se ovdje »ljepota« ne sastoji u vanjskim značajkama, nego u uspjelom izrazu duhovnog stanja, koje omogućuje adekvatno obnavljanje stvaralačkog procesa. »Objektivnost« dakle, koja je opet subjektivne prirode.

Pozitivisti predbacuju takovu shvaćanju činjenicu, što se u svim vremenima nije tražila osjećajno-fantazijska strana umjetnine. Pojedine epohe imale su različita »estetska« mjerila, prema kojima su ocjenjivale umjetnike, a ta su opet rušila nova vremena i nova pokoljenja. Müller-Freienfels misli, da je dokazao relativnost ukusa ovom činjenicom: »Događa se dapače — kaže on —, da kritika pristupi takvim umjetninama, u kojih se besmrtnost nije sumnjalo bar jedno stoljeće, te zvijezde, koje su bile smatrane veličinama prvoga reda, zapadaju . . . Nijesmo li mi sami doživjeli sva kolebanja, kroz koja su prošli sudovi o Fridrichu Schilleru?« Meumann jednako misli: »Da posegnemo za jednim od pređašnjih primjera, danas nam izgleda većina pjesama Gottschedovih prekomjerno trijezna i prozaična; u njima nema ni pjesničkog jezika, njegov govor nam izgleda kao svakidašnja proza, koja je samo izvana gurnuta u stihove i rime. Ali kultura njegova vremena nije tražila više, ljudi su bili za-

dovoljni s takovim pjesmama.« Ako je Schiller u svoje doba bio smatran veličinom prvog reda, to nije trebalo da bude zbog čisto pjesničkih kvaliteta. Njegove slobodoumne ideje, patos, s kojim ih je iznosio, brižno izdjelana forma stiha i t. d. mogli su neko vrijeme svojom aktualnošću oduševljavati čitatelje. Ali to još ne znači, da se radilo o čisto pjesničkim vrijednostima, o estetskim kreacijama. Sam Müller-Freienfels ispravno je rekao na jednom mjestu, da su Schillerovi likovi otljelovljene ideje. Nije onda čudo, da je pala i Schillerova pjesnička slava, kad je prestala aktualnost njegovih ideja. Iz te činjenice naivno je povući zaključak, da su estetske vrijednosti relativne. Stvar je jednostavna i jasna: nova vremena i novi kritičari, neosjetljivi prema izvanestetskim elementima, kojima jače podliježu suvremenici, bili su sposobni da utvrde nestašicu stvaralačkih vrijednosti u Schillerovim djelima. Isto je i s Gottschedom. Iako je njegovo vrijeme bilo »zadovoljno« njegovim suhim pjesmama, to jest iako su ondašnje racionalističke teorije vidjele u njima poeziju, to ne znači, da su one bile u to doba estetski doživljavane. Ni u Gottschedovo vrijeme njegove pjesme sigurno nisu mogle pokrenuti srce i maštu čitatelja, a to bi pravi pjesnik i tada mogao postići. Ako su ljudi, zavedeni pogrješnim teorijama, smatrali Gottschedove pjesme poezijom, to ne znači ništa.

Krivo je mišljenje, da mi tek danas tražimo u umjetnosti osjećajno-fantazijske vrijednosti, dok je u druga vremena estetsko doživljavanje bilo određeno i drugim momentima, pa, recimo, i intelektualnim. Činjenica je, da intelektualno intonirana djela svojom mrtvom i mehaničnom radnjom nisu nikada mogla izazvati ono živo reproduciranje umjetnine, koje su uvijek izazivala prava umjetnička i pjesnička djela, pa iako ljudi nisu bili o tome svijesni. Ta pogrješna mišljenja nesumnjivo su posljedica miješanja samog estetskog doživljaja s teorijom nekih vremena. Što zato, ako su, recimo, grčki učenjaci tražili u Homerovoj poeziji idejnu pozadinu (hyponoia)? Homer je bez sumnje i tada djelovao na receptivne duhove neposrednošću realizacije svojih pjesničkih vizija. Zar je, recimo, svježina i živahnost, kojom on prikazuje rastanak Hektora od Andromahe ili dolazak

Ahila k Prijamu, ostavljao ondašnje čitatelje neosjetljivim? Ako su teorije o poeziji u razna vremena bile različite, to jest, ako su pokušaji, da se svijesno osvijetle primljeni pjesnički doživljaji u razna vremena bili različiti (oni nijesu morali biti ispravni), ne treba zato umjetnost proglasiti relativnom. Neadekvatne estetske teorije u pojedinim epohama ne znače drugo, nego nemoć, da se adekvatno objasne estetski doživljaji. Činjenica, to jest pjesnički doživljaj, postoji, ali spoznaja o njoj još nije dozrela. Ova napreduje mučnim tempom, koji se odvija u spòrom nizu uvijek novih korekcija, s uvijek novim pogrješkama i jednostranostima, koje izazivaju opet nove korekcije.

Autonomno shvaćanje estetskog akta ne znači dakle dogmatičnu apsolutnost. Kako je rečeno, u njemu je sadržana i »relativnost« i »apsolutnost«: relativnost, koliko autonomija ne pretpostavlja neke sadržaje, koji bi bili estetski *per se,* jer svi osjećaji mogu dobiti estetski oblik, te ih ima koliko i pjesnika; apsolutnost, koliko svi ti bezbrojni sadržaji postaju estetični, kad su zahvaćeni nekim duhovnim aktivitetom, koji je kvalitativno uvijek sam sebi jednak: fantazijsko stvaralačkim aktom. Estetski akt je uvijek drukčiji i uvijek je isti; njegova konstantnost baš je u njegovoj raznolikosti.

Prema tome je moguć »objektivan« sud o umjetničkim djelima. Primalac umjetničkih dojmova, oboružan istim duhovnim moćima kao i stvaralac umjetnine, reproducira u svom duhu njegov doživljaj, na temelju čega izriče sud o realizaciji, polurealizaciji ili nerealizaciji pjesničkog doživljaja. »Ali kako se može utvrditi, da li je pjesnik realizirao ili ne svoj pjesnički doživljaj ili ga je fingirao?« — pitaju mnogi. Ljudski duh razvija pri stvaranju čisto ljudske moći usađene, više ili manje, u duhovima svih, te njegove istinske vibracije, baš radi njihove istinitosti, nalaze lako odjeka u pripravnim duhovima. Francesco De Sanctis analizirajući Petrarkin stih, u kojemu duh Laurin tješi pjesnika:

Non pianger più, non hai tu pianto assai?
(Ne plači više, zar nijesi dosta plakao?)

pita: »Recite mi dakle kakva je magija sadržana u ovom stihu, tako laku, tako prostu, koji tako djeluje na srce?« Magija dolazi od nepatvorenog akcenta, od tih i takvih izraza, koje nije mogla izmisliti nikakva vještina bez unutrašnjeg diktata. Tako u stihovima istog Petrarke, gdje pjesnik sniva, da mu duh Laurin briše suze:

Con quella man che tanto desiai
M' asciuga gli occhi . . .
(S onom rukom, koju sam toliko želio,
Briše mi oči . . .)

doživljenost je nesumnjiva. Da li bi ikakav stihotvorac, pa bio i najvještiji, mogao doći do onih riječi: »che tanto desiai« (koju sam toliko želio), u kojima se očituju svi ljubavni snovi neuslišanog ljubavnika, sve dugogodišnje neispunjene čežnje pjesnikove? »Osjećate ovdje uzdrhtalu sladostrasnost puti« — kaže De Sanctis. Sličnih iskrenih akcenata ima rijetko kod petrarkista, koji su mogli oponašati vanjsku frazeologiju, motive apstraktno uzete, poredbe i t. d.; ali onu svježinu akcenta naravno nijesu mogli imitirati, jer je ona čisto lični momenat.

Dakako »definitivan« sud o pojedinim pjesnicima ne može biti prerogativa jednog kritičara ili književnog historika. Sud je spoznaja, a potpuna spoznaja nije stvar pojedinca. Do nje se s mukom dolazi, s naporima mnogih. Pojedinac ne može nikada imati tako razvijen ukus, da bi mogao zahvatiti poeziju jednog pjesnika sa svih strana. Tek radom mnogih osvjetljuju se umjetničke ljepote. Pojedinac može uhvatiti ovu ili onu stranu umjetnine, ali njegove se konstatacije dopunjuju ili ispravljaju rezultatima drugih kritičara. Takovi su sudovi »subjektivni«, ali su subjektivni u najboljem smislu riječi, jer niču iz suglasnog doživljavanja općih ljudskih vrijednosti. Onaj, koji je ozbiljno proučio radove moderne književne povijesti, ne može više sumnjati u mogućnost takova promatranja književnosti.

Koliko god to izgledalo paradoksno, povijest je pjesništva istovjetna s kritikom. Često se ta povijest uzimala jedino u filološkom smislu ili, u posljednje vrijeme, u smislu kulturne povi-

jesti. I jedna i druga metoda imaju svoj razlog opstanka; ali je iz njih a priori isključen sud o književnim kvalitetama. Kako možemo napisati povijest nekoga književnog djela, ako ne konstatiramo prije, što je ono zapravo: da li je ozbiljan izraz pjesničkog doživljaja ili je mehaničko oponašanje tuđe poezije. Prelazeći sasvim preko toga pitanja stavljamo na istu razinu realne pjesničke izraze s pjesničkim abortusima. Nije li apsurdno proučavati istom metodom, recimo, Petrarkine pjesničke izraze (kad su oni doista pjesnički, jer i u Petrarke nisu rijetki nepjesnički momenti), kao i pjesme petrarkista, koje su imitacija imitacije?

Sudovi o pjesničkoj vrijednosti književnih djela nisu nešto sporedno, nešto, čega se ozbiljni književni historik dotiče uzgred, gotovo kao postiđen. Sud o pjesničkom djelu nije drugo nego spoznaja duhovnog stava, koji se u njemu očitovao. De Sanctis je samo tako, što je hvatao žive, pjesnički izražene trzaje Petrarkine duševnosti mogao prikazati Petrarku kao ličnost, koja bolnim kopkanjem po vlastitim duševnim stanjima naviješta individualistički i analitički stav novoga vijeka. Samim proučavanjem konvencionalnih i mrtvih kalupa trubadurske manire, koji su dosta česti i kod Petrarke, ne bi on to mogao učiniti.

Akt estetskog stvaranja odvija se dramatski s mučnim traženjima samoga sebe, traženjima vlastitog izraza, što uspijeva dosta rijetko, i to najvećima. Češći je slučaj samo djelomičnog izražavanja vlastitih duševnih stanja. Netko je zgodno rekao, da se pjesnički produkt rađa kao pile, koje vuče za sobom lupinu jajeta, iz kojeg se izleglo. Osjećajno-fantazijska stanja moraju se neprestano boriti i naprezati s nepjesničkim duhovnim funkcijama, tako da rijetko kada mogu briznuti u nepomućenoj, kristalnoj čistoći. I u djelima najvećih nalazi se nepjesničkih elemenata. Genetičko ispitivanje toga Križnog puta realiziranja pjesničkih doživljaja jedina je zadaća kritike i povijesti pjesništva. I zato je Croce mogao ustvrditi: »Ako sve to nisu historički procesi, ako intelekt, koji ih tako zamišlja, ne obavlja jedan historiografski posao, ja ne znam više, što je historija i historiografija, i ako se historija poezije i umjetnosti sastoji u

nečem drugome, a ne u razvijanju, partikulariziranju i živom slikanju drame njihovih stvaralaca, ja ne znam, što znači poezija i umjetnost.«

Pravi dakle predmet povijesti pjesništva ne sačinjavaju, apstraktno uzeti elementi, to jest ono, što je zajedničko mnogim pjesnicima, koliko je lično neakcentuirano, nego baš taj lični akcenat, lični biljeg, koji pjesnik uklesava u apstraktni materijal. Prema tome adekvatan oblik povijesti može biti samo monografija ili esej. Opće povijesti pjesništva nemoguće su. Povijest pjesništva kao povijest jedne pjesnički stvaralačke individualnosti, iscrpljuje se sva u karakterizaciji pojedinih pjesnika. Momenti, kojim se povezuju pojedini pjesnici u običnim povijestima književnosti, izvanestetske su prirode, jer su neindividualni. I zato sve takve povijesti izgledaju kao zbirke monografija, koje su s mukom dovedene u vezu, te se čitatelji zanimaju samo za karakterizacije pojedinih književnika. Momenat »jedinstva« u njima je isto tako tuđ pojedinim pjesničkim ličnostima, kao što je tuđ zid raznim slikama na kojemu vise (B. Croce).

Ali pri svemu tome jedno je važno: pjesnička se ličnost ne smije shvatiti u smislu empiričko-biografijskom. Croce ispravno tvrdi, da biografijske činjenice nisu bezuvjetno potrebite za reprodukciju umjetničkih djela. Kad bi one to bile, mi ne bismo mogli uživati velik broj slikarskih, kiparskih, arhitektonskih i pjesničkih tvorevina. Uostalom — kaže on — potpuno poznavanje biografije nekoga pisca isključeno je s razloga, što ni samom njemu nisu poznate sve činjenice iz vlastitog života, koliko ih je naprosto zaboravio. Biografijski fakti nisu bezuvjetan uvjet doživljavanja umjetničkog djela upravo stoga, što je ono *umjetničko* djelo, a nikakav praktički akt, kao što je hranjenje, zaljubljivanje, trgovina ili borba za neku političku stranku.

U jednu riječ, biografijska i pjesnička ličnost ne poklapaju se potpuno. Kad se one zamijene, dolazi do kobnih posljedica, jer se međusobno falzificiraju. Tko god — kaže Croce — pozna ne samo poeziju nego i srce ljudsko, smatra potpuno prirodnim, da čovjek pjeva o onome, što želi, a čega nema, o onome, što bi htio, a nema snage ni uvjeta, da to postigne; i smatra prirodnim,

da čovjek katkada iz opreke između nečista i grješna života i ideala, koji podbada i kori, izvlači poeziju to čišću i plemenitiju, jer se poezija, kako je bilo dobro rečeno, rađa iz »nezadovoljene želje«, a ne iz želje zadovoljene, iz koje se ne rađa ništa... »Idealnom« se obično naziva pjesnička ličnost za razliku od praktične, koja bi sama bila »realna«; ali prva nije manje realna od druge za onoga, koji priznaje realnost pjesnikâ, kao što je apostol priznavao ličnost Kristovu, kad je tvrdio, da ne će ni da čuje za »Krista po puti«. Pjesnici su eterične osobe, koje ne borave u nekom nadsvijetu, nego u našem svijetu, žive i djelotvorne u čistoj čovječnosti, od kojih tražimo i od kojih postizavamo sladost utjehe... Polazeći s ovoga uzvišenoga gledišta, s gledišta istinskoga razumijevanja pjesničke ličnosti, ne može se gledati bez neke odvratnosti, što je ona postala u osjećaju i u ideji velikog dijela današnje književnosti i današnje kritike i povijesti: morbozno trzanje slično mutnim osjećajima, koje je flobertovski sv. Antun izražavao na pogled golemog Catopleba, koji je nesvijesno proždirao svoje ekstremitete, da se nahrani (»sa stupidité m' attire...«). U onom slijepom trzanju nervozne supstancije sve se izjednačuje, sve prelazi u drhtaje, grčeve i trzaje sladostrasne, bolne i požudne. Nije više ličnost određena djelom, nego naprotiv djelo životinjskom ličnosti, u kojemu se ona utapa i gubi. A poezija (kad se o njoj čuje riječ), svaka najplemenitija poezija, vraća se obesčašćena, šireći odvratan zadah seksusa i grabežljiva instinkta.

U ostalom, kako je točno opaženo, zašto se gleda samo na *djelo* praktičnoga čovjeka i filozofa, ne kopajući po manama i nedostacima njegove biografijske ličnosti, kako se to radi s pjesnicima? Zar smijemo osuditi pjesmu punu čežnje za dobrim i plemenitim, koja se je izvinula u jednom skrušenom času iz srca pjesnika, koji je inače provodio najnemoralniji život, kao što je to bio slučaj s religiozno intoniranim pjesmama Villonovim? Biografijski dokumenti (neki misle, da se bez njih ne može utvrditi »iskrenost« nekog pjesnika) pri tome ne znače apsolutno ništa.

Ali, kako sve na svijetu ima svoj razlog postojanja, tako i biografijski podaci, adekvatno upotrijebljeni, mogu biti korisni u pogledu osvjetljenja nekih estetskih momenata. Stvar je kod nas aktualna, te će biti od koristi, da je ilustriramo jednim slučajem iz starije talijanske književnosti. Navodim ga po Croceu. Gospođa San Giusto prikazala je talijansku pjesnikinju Gasparu Stampa kao divnu, mladu ženu, ukrašenu svim mogućim vrlinama: dobrotom, čednošću, tankoćutnošću, naobrazbom itd. Neizmjerno zaljubljena, bila je brutalno napuštena od ljubavnika, te je svom očaju dala oduška u nekoliko sretno intoniranih soneta. Međutim Abdelkader Salza otkriva, da je Gaspara Stampa bila venecijanska kurtizana. Koliko koristi to otkriće u pogledu pjesničke interpretacije Stampinih pjesama? Croce odgovara: »... sigurno je, da se ona (Stampina poezija) razumije bolje, kad se razagnaju fantastična, sentimentalna i romantička shvaćanja, kojima je bila ovijena. Razumije se, s kojih razloga nema, u prikazivanju drame one ljubavi, nekog stida, revolta i krikova povrijeđene duše, koji bi se sigurno nalazili u prvom slučaju; razumije se, kako iza ljubavi, koja je za tri godine vezivala Gasparu uz grofa od Collalta, i koju je ovaj prekinuo, slijede druge ljubavi ..., a i druge bi bile slijedile, da pjesnikinju nije ugrabila smrt ... vrlo rano, prije njene tridesete godine ... Sve te i druge stvari razumiju se bolje, jer (kako neprestano ponavljam) povijesna kritika i estetska kritika potpuno su jedno: — naravno, za osobe inteligentne, koje ih inteligentno znadu upotrijebiti u njihovoj uskoj vezi.« Ovdje treba naglasiti, da otkriće dokumenata nije bilo važno za kvalitetu Stampinih pjesama; i bez toga se znalo, da su one »dobro intonirane«. Ono je pridonijelo samo boljem razumijevanju nekih psiholoških momenata.

Obično se uzima, da povijest pjesništva promatra pojedina pjesnička djela »najprije u vezi s pjesnikom, a onda u vezi s cijelim pjesnikovim vremenom«, dok bi se estetsko stanovište imalo baviti jedino pjesničkim vrijednostima (Roetteken). Tvrdnja je neispravna. Povijest pjesništva potpuno je istovjetna s estetsko-kritičkim promatranjem sadašnjih pjesničkih djela. Varka je u

tome, što se misli, da naglasak pada na riječ »povijest«, a ne na riječ »pjesništvo«. Ono, što se obično uzima kao »povijesno«, ne spada u povijest pjesništva, jer duh vremena kao takav, shvaćen izvan pjesničke individualnosti, nije pjesničko-historijski nego kulturno-historijski problem. Historika poezije treba da zanima ne vrijeme kao takovo, nego vrijeme, kako se odrazilo kroz pjesnikovu individualnost. Dakako, on ne napušta pri tome povijesno tlo, ali je historik na jedan bolji i ispravniji način, jer ne pušta iz vida intimnu povijest pjesnikove ličnosti i povijest realizacije njegovih unutrašnjih doživljaja, što je za povijest pjesništva bitno i glavno.

Istraživanje materijala glede činjenicâ, u kojemu se obično vidi jedini znastveni momenat, dobiva samo onda svoje značenje, kad se upotrijebi u svrhu boljeg razumijevanja pjesničke ličnosti. Pa ako možemo često nesmetano apstrahirati od biografijskih podataka, ima nekih povijesnih činjenica, bez kojih bi bila nemoguća interpretacija. Tako Croce s pravom kaže, da se bez poznavanja riječî »hidalgo«, »caballero« i t. d. ne bi mogla shvatiti sva finoća spomenutog romana »Lazarillo de Tormes«. Ali isključivo leksikalno intrepretiranje spomenutih riječi ili isključivo zanimanje za njihovo povijesno značenje priječi njihovu ispravnu upotrebu, priječi i mora priječiti njihovo shvaćanje kao ključa za adekvatnu reprodukciju umjetnine.

Povijest pjesništva povijest je kao i svaka druga: misaona interpretacija činjenica. Misaona interpretacija implicira momenat misaonosti, to jest jednoga gledišta, s kojega se osvjetljuju pojedini fakti. U našem slučaju gledište ne može biti drugo nego gledište *pjesničkih* vrijednosti, kad se već radi o povijesti pjesništva. Isto dakle stanovište, koje vrijedi i za književni kritiku. U oba slučaja misaono se osvjetljuju primljeni pjesnički doživljaji, bez obzira, radi li se o starijim ili suvremenim pjesničkim proizvodima.

Pritom treba osobito na nešto paziti. Mnogi interpretiraju činjenicu, da je književni sud misaono-filozofijski čin tako, kao da se traži, da i subjekat suda mora biti misaono-filozofijske prirode. Ali filozofijski stav prema književnosti ne implicira

filozofijsku pretpostavku suda. I u tom je razlika među stanovištem, koje je ovdje zastupano i panlogistički-apriornih i pozitivističko-intelektualističkih estetika. Ove ne mogu shvatiti estetski akt autonomno, te traže u njemu uglavnom intelektualističke vrijednosti. Ali, kako smo vidjeli, subjekat estetskog suda mora biti osjećajno-fantazijske prirode; on je činjenica, koja se misaono osvjetljuje. Inače, ako uzmemo intelektualističke elemente kao subjekat suda, ili ako uzmemo osjećajno-fantazijske elemente kao kriterije suda, upropašćujemo osjećajno-fantazijske vrijednosti, dakle bitne elemente estetskog doživljaja.

Upotreba književnih djela kao dokumenata kulturne povijesti potpuno je dopuštena i opravdana. Pogrješka nastaje, kad kulturni historik ne odjeljuje svijesno estetsko promatranje od kulturne povijesti, te kao takav, to jest kao čovjek, koji a priori poriče autonomnost poezije i dosljedno mogućnost njenog znanstvenog promatranja na temelju neposrednih pjesničkih dojmova, izriče sudove o »umjetničkoj« i »pjesničkoj« vrijednosti djela. Na temelju čega ih izriče? Ako umjetnost i pjesništvo ne postoje kao posebna duhovna aktivnost i ako je cijelo zanimanje književnog historika koncentrirano na idejnu stranu književnih produkata, dakle elemenata čisto nepjesničkih, kakovi mogu biti njegovi sudovi i koliko mogu biti uzeti ozbiljno? Na sreću ima pokatkada književnih historika, koji promatraju pjesništvo sa stanovišta izvanestetskih kriterija, ali ipak izriču ispravne sudove. Kako je to moguće? Oni naprosto zaboravljaju svoje teoretske predrasude, te postavljajući se u središte pjesničkih doživljaja, sposobni su reproducirati adekvatno pjesničke tvorevine i adekvatno ih karakterizirati. Kad je na primjer Brandes živo komentirao neke pjesme Goetheove, zar je on to radio sa svoga »sociološkoga« gledišta? Nije li on potpuno pustio s vida sociologiju, te se izravno prepustio vibracijama Goetheove poezije kao i svi drugi kritici, koji ne vjeruju u »socijalnu« funkciju umjetnosti? Dakako Brandes to nije ni slutio, jer je bio uvjeren, da je nepokolebivo ostao na svome stanovištu. Treba ipak reći, da je slučaj Brandesov dosta rijedak i da, u golemoj većini, izvanestetska gledišta zavode na krive sudove i pogrješne karakterizacije.

IVO BALENTOVIĆ

DJETINSTVO

Kuća naša stara i trošna stoji tužna u mraku.
Sjeća se davnog djeda, koji je u grobu strunuo,
a nekad — na fruli izvodio glazbu laku;
sjeća se stare majke, koja je sjedila na pragu
i smirena ispredala pređu laku,
tkala kraj prozora tkanje za dječicu dragu.
A tada isto ko i sad, vjetar bi nad krovom dunuo
i pala kiša i cvjetale voćke
i gorilo kandilo malo u tihome kutu;
gakale guske —
kvocale kvočke —
i smijeh djevojački cvao u sunčan dan.
Onda je došla tišina. Na groblju novi humci.
Dvorište opustjelo, vrijeme u nepovrat odvelo družinu vedru:
skosilo kosti stare, zgnječilo dječicu jedru.
I tada još je samo po gdjekoje djetinjstvo u prnjama
kročilo mračnom izbom, zemljanim podom;
plovilo, kao tiha lađa mrtvom vodom.
Kuća naša sjeća se djetinjstva u ruhu stida i straha:
sivi vojnici gacahu u jatima posred drumskog blata,
namršteni i nijemi, siti barutnog praha . . .
Bijedni bijahu zalogaji tog djetinjstva, krhke molitve i sanje,
radosti drage titravo blještanje.
Kuća se stara uvlačila u djetinjstvo ovo,
uz nju ravnice, šume, raspeće na kraj sela,
rijeka Sava, starinski čardak i bosanskih pejsaža lice,
obrisi modre, daleke Majevice.
Prva bijeda je nastupala i stupala.
Sunčane žege traci, motike zvek i bijelog kljuseta kas,
psovke prostačke, rakije vonj i bola čas:
ranjena se noga u krvi crvenoj kupala.
Obuća slaba, trošna odjeća, preziranje moćnih i oskudjevanje,

drugovi, gospodska djeca sa perima za šeširom i na odjeći
nizom zlatnih dugmeta;
viđeni slatkiši za tuđim stolom noćnog sanjanja meta
i plač u tmini i prva dječja sjeta.
Kuća naša stara motrila je ono blijedo lice,
oči one modre, kako prate šetnju oblaka i lastavice.
Kuća stara motri i danas korake trome,
počivajući u mrtvilu svome;
kuća stara se ruši i život se u njoj ruši —
jecaji se javljaju i množe u zgaženoj duši
i šetaju s dima vrutkom po mrkome krovu:
mrtvo djetinjstvo uzaludno zovu.

STJEPAN MIHALIĆ, KARLOVAC

IZ »SLIJEPE ULICE«

Bilo mi je upravo šest godina, kad je otac kupio jednokatnicu u Slijepoj ulici. Slijepu ulicu nazivali su i Betlehemom, a to radi dviju polusrušenih drvenjara, gdje je živjela sirotinja od danas do sutra (i pedesetero čeljadi u desetak sobica): reumatične pralje, pijanice peskari, Kuku Jana s nožem u rukavu, debela Bara sa svojim sinom, sušičavi Pepo, ljubavnica Monika, te drugi sličan svijet. Drvenjarama je gazdovala udova učitelja; slabašna, slijepa na jedno oko, sjedjela je kraj prozora godine i godine, nemoćno zurila u most nad rijekom, a njena kćerka, četrdesetgodišnja gospođica, sudila je, kad bi izbila u dvorištu svađa, ili neumorno udarala na glasoviru. Dvorište se tamnilo, vlažno, neravno, nezdravo. U sredini dvorišta bio je zdenac, širok, sav u mahovini i travi, naokolo zdenca pljesnivi zidovi, rupe bez zraka, polupani prozorčići, te sasvim na kraju pod drvocjepinom kuhinjom, kržljavi ginući za suncem i svijetlom, na smrt bolesni vrt...

U nas je bilo petero djece, dvije sestre i tri brata; najstariji je bio brat Heliodor, i baš je u lipnju pred dolazak u ulicu iz gimnazije prešao u gruntovnicu. Možda već zbog svog nesvakidašnjeg imena (ime će gdjekada i ubiti čovjeka) Heliodor je koracao važno, s dostojanstvom, ljude sretao ironično, s visine, te već kao šestogimnazijalac pustio bradu u stilu cara Napoleona III., a u ruci, među ženski njegovanim prstima, neprestano je vrtio srebrom okovanim štapom. Heliodora su u kući smatrali mudracem, njega bi jedinoga poslušala majka, ali ja sam ga se čudnovato plašio. I poslije, uvijek do njegove smrti, a umro je u jesen pred četiri godine, nikad ga se nisam prestao bojati, pa i onda, kad je ležao prebijen od bolesti, bez krinke, prvi put, kakav je bio, ja sam u njega gledao sa strahom, i da nisam plakao zajedno s drugima — ja plačem, odmah ću zaplakati — jedini uzrok bio je taj strah...

Zašto sam se zapravo strašio? Ne znam, zaista, ne znam još ni danas, a ipak već godinama mislim o tom, razmišljam, da li sam se bojao brata, ili samo onoga neugodnog kalupa, u kojem se, da bi bio zanimljiv, kretao brat. Brat je možda bio dobar, dobar po tkivu svog mesa, no njegova žudnja, da bude »nešto«, da bi bio poznat među poznatim ljudima, preobrazila ga u drugu, patvorenu ličnost, i tom patvorenom, umjetnom biću predao se sa svom svojom snagom, živio je po njemu jače i žešće, nego li bi ikad živio po sebi, a to ga je dakako skrhalo. Brat je bio običnih sposobnosti, kao stvoren, da pristojno razgovara sa strankama, ali umjesto da zbilja bude takav, to, što je mogao ispuniti sadržinom, on je izmislio sveznalicu filozofa, i stalno nam govorio o nekakovim velikim djelima. Nikakovih djela nije bilo, a nije bilo ni divnih dama, o kojima je bajao nakon premještenja u Zagreb, — te divne, duhovite dame da je sretao među prijateljima umjetnicima po zagrebačkim kavanama. Bila je jedna jedina ženska, priglupa ženska, ružna ženska, ta mu je služila do zadnjeg trenutka, do onog časa, kad je skinuo krinku, a skinuo ju je pod pritiskom straha pred grobom, nikako po nuždi kajanja . . .

Slično međutim kao s bratom Heliodorom nekako je i sa starijom sestrom Kristinom, ali gore od njega svršila je Suzana, mlađa sestra, nezadovoljna ljepotica. Suzanu smo, kao i Heliodora, pokopali u Zagrebu, pokopali jučer, pokopali je ismijanu i prezrenu. Znam, kazao bi sada netko, — ne samo netko, mnogi bi to rekli, — da je trebalo ismijati i prezreti. Ne velim, ne branim, možda je i trebalo, no baš se zato laćam pera, da vjerno zabilježim sve, što je bilo, o svemu, što se sa Suzanom dogodilo. Nije mi do toga, da stičem slavu, da o meni progovore razne veličine, jer to, što pišem, ostaje u pretincu, ne će »ugledati svijetla«. Pišem radi sebe, sam za se, pišući možda ću otkriti uzroke, možda ću pronaći ono tmurno, što leži kao magla na našim životima, tišti, zbunjuje, čini nas jadnima, toliko jadnima, da ne štujemo sebe, već strasno odabiremo lik za sviđanje, jer nama je tobože preneznatan vlastit lik. I Suzana i Heliodor i Kristina i Francek — najmlađem, Franceku, uzor je Heliodor — miču se

(kadikada to grabi i mene) na strašnim koncima nametnute mašte, da smo mi Radočaji osobita vrsta, da našu krv oplemenjuje plamen, da smo sile, što li, nekakovo plemstvo, a takovi da možemo pljuckati na okolinu, popljuckati Slijepu ulicu . . .

Tek što smo sjeli u novoj kući, majka je otkazala stanarima s djecom, jer ta bi nas, veli, kvarila. Dok su drugi skakali, vikali po šancima, slobodni, veseli od vjetra i sunca, mi smo kunjali okovani zabranama, rijetko (među gredicama) potrčali vrtom, no i tu nam je pokrete stezala ograda, a baš je pod ogradom bilo lijepo: duplja na starim pognutim vrbama, rijeka, otoci na sredini rijeke, dječaci kraj vode, polugoli, bosi, i svi sa štapovima u rukama. Zarobljeni, mi smo virili iz okola, nemoćno gledali prema srebrnastim ribama, uzdisali, zavidali svemu oko sebe, patili, i u sebi plakali. Biti kao drugi bez košulje i cipela, trgnuti štapom i zgrabiti ribu, zgrabiti je vlastitim, svojim rukama, o tom smo danima sanjali. Tako se i zbilo, da je sila želje ipak nadvladala strepnju pred kaznom, s gredice u vrtu počupali smo kolčiće, na kolčiće privezali Kristinim konac, sjeli uz rešetku nad kanalom u dvorištu, oslobodili se cipela i uzbuđeno pecali, (jer i tu u kanalu ima riba, kad voda iz kanala otiče u rijeku, znamo, da se sastaju pod obronkom). Nismo napecali riba, ali smo dobili batina. Ne baš toliko radi kolčića i konca, koliko zbog toga, što kršimo zakon, a zakon je bio, da je ribarija sramota, ribarenje da priliči »fakinima u ulici«, nikako da nije i za nas. Kako smo se mogli braniti? Što nam je ostalo, nego šutjeti, stisnuti se, trpjeti? Bili smo blijeda nezdrava djeca, bez ikakvih prava i u roditeljskoj kući, a sve to za nekakovo naše dobro, da bi bili kako treba, Radočaji od oka, čisti i visoko nad ulicom. Na nesreću, ulica je živjela osjetljivo, prozrela nas, i stostruko vratila. Vratila nama, nedužnima, djeci; mi smo platili krivnju drugih, mi smo ti, po kojima su pljuvali, mi smo ti, koje su vrijeđali i tukli, ponizili, a ponižene odbacili . . .

Dišem ovdje oko dvadeset godina, no u meni je i danas budna jeza, kao onda, kad bi morao kao mališ u školu ili sitničariju. Ulica silovita po nemiru u mišičavim rukama, (trideset

jednakih prizemnica s dvije polunove zidane jednokatnice) pojavila se nad rijekom davno prije grada, pa kako je spominju i u četrnaestom stoljeću, naveliko se radi toga isprsavala. Zavoljeti djevojku u Slijepoj ulici, u gradu je značilo biti junak, jer ulica je bdjela nad svima svojima, složno pazila na prestiž, i nije se šalila. Upravo u noći nakon ulaska u jednokatnicu nas je, već u postelji, probudila krika, a pribijeni uz prozore ugledali smo susjede, kako skaču iz soba u gaćama i košulji gazde, pomoćnici, šegrti, djeca, sve je to veselo jurilo u krčnmu, da se tuče s madžarskim honvedima. A ipak, honveda se skupila poprilična gomila. Bili su mladi, vatreni ljudi, zdravi, snažni, nisu se bojali, pa i došli su u ulicu, da se biju za druga, mladića zaljubljenog u krčmaričinu Ljubu, no ulica je strogo odbrusila »ne dam«, (iako bi se Ljuba zabavila s honvedom), a »ne dam« po običaju, i s uspjehom, potvrdila letvama . . .

Jedva da smo tri put sklopili oči, nama je bilo i teže nego honvedima, jer ti su se rasuli u mraku po šancima, ali mi smo još uvijek tu. Shvativši, da nismo njezine ptice (krivo, po majci, Heliodoru, Kristini), nas su trovali oblacima zlobe, rugali nam se, dražili na svakom koraku, prljali odijelca, šarali po vratima, a nisu dirali jedinog oca, — ne radi toga, što bi bio vojnik, ili možda što je bio dobar čovjek, nego zato, što su slutili — bistri su ljudi — da je otac u kući gost. Da mi, najmanji, nismo ni gosti, nažalost, to nisu vidjeli. Meni je danas dvadeset i šest godina, radim, ne zavisim ni od čije milosti, nikada nisam skrivio svađu, nisam ni u mislima izazvao slaboga, ali ja sam uza sve to ostao »župar« (»župar« je bio moj otac, jer je ostao u vojsci da služi za »župu«) a Radočaji su »carska obitelj«. U Beču davno nema cara, Austrija se raspala, nestala. Nema ni oca, Heliodor je mrtav, više ni Suzana ne ratuje jezikom, pa i majka je sustala, nije kao prije, ne dijeli po dvobojima »barabe«, »beštije«, »kopilad«. Ali ono ružno srpanjsko jutro, kad se prvi put pograbila s debelom Barom, te viknula s prozora pred hrpom baba, da je Barin Pero »ničiji Pero«, a njezin Francek da je »carski Francek«, jer otac Franceka da »služi cara«, to jutro nije mrtvo, generacije ga zlorado predavaju generacijama, pa budem

li doista imao sina (o sinu ću reći, kad bude vrijeme) i njega će sigurno nazivati »županom«, i njegova će obitelj ostati »carska obitelj« . . .

Među našim progoniteljima u Slijepoj ulici od najgorih je bio Barin Pero. Zvali su ga Pero Hevreša. Bio je žut i pjegav dečko, mršav, sitan, kost u koži, a Hevrešom su ga prozvali radi mane u šiji, jer je Pero kao dijete teško bolovao, i od bolesti mu zauvijek ostao ukočen vrat. Zato, što nije micao vratom, u ulici su se otrovno šalili: — Eno škanjca, gledaj, Pero! — tako su vikali pokazujući gore, ali on, da bi vidio pticu nad glavom, morao je pokretati čitavo tijelo, nakrenuti ga u polukosi položaj. Dakako da škanjca nije bilo, (zašto li su izmislili upravo škanjca?), i Pero, prevaren kao toliko puta, divlje bi psovao sve oko sebe, a bio je strašan po rangu psovača, visoko, među prvima na obali. Ja sam bio stariji i jači, jači od njega bio je i Francek, no mi smo ga se uza sve to klonili. Vidjeli smo, (kad bi zurili iz vrta kroz granje), gdje se tuče i s trojicom jačih od sebe, biva bijen, bacan pod noge, izgreben, krvav u prašini i travi, ali on je i pritisnut pobjedničkim koljenom ratoborno šibao zelenim očima, stenjao, škripio, pjenio se od bijesa, i po neprijatelju svejednako pljuvao. Samo jednom udario sam nogom, on je pao, u prsima mu škljocnulo, no začas je i opet srtao na me, a u ruci držao nož. Odonda nikada više nisam se branio. Bježao sam, koliko mi se pružila prilika, a ako se nikako nije moglo, ja bih se zgurio uza zid ili vrata, žmireći štitio glavu i grudi, dok bi on, nezasitan (»ničiji Pero«), sa svojim opaljenim ali neishranjenim rukama, uživajući, udarao . . .

Pero Hevreša pa Crni Joja, ti su nas godinama tlačili. Bili smo već momci, u šesnaestoj godini, kad su napokon prestali tući i goniti, no ja o njima i danas sanjam, ćutim ih kao nečist na raspoloženjima u sebi, premda se trudim, da i to, što su činili, pretvorim u maglovit san. Joja je bio širi od Pere, ali trom, i veliki šutljivac. S bijelim oazama u vranoj kosi (bijelo je ostatak

pogodaka kamenom) sjedio je u sjeni vrbe pod vrtom, tjerao druge od »svog revira«, pušio, drijemao, i drijemajući pecao, a kad ne bi upecao ništa, tad bi otimao lovinu drugih, jer, kaže, da nisu platili kartu, pa stoga da nemaju prava na ribu, — kartu međutim, zna se, nije imao niti on sam. Već prema tomu, kakove je volje, kakav i kolik bi bio grabež, s ribom je raspolagao dvojako: Ili je, zabrinut, vraćao u vodu (da raste, dok naraste do potpune mjere), ili je naprosto nosio kući, javno, pred svima, ne bojeći se potjere, kao svoje, svoj plijen. Crni Joja nije kleo, nije nas častio poganim riječima, sve, što je radio, radio je u tišini, mirno, i nekuda poslovno. Nisam zaboravio ništa od njega, ni njegovih vječito žutih hlača, ni njegovih krivo podrezanih vlasi (vlasi je rezala nespretna sestra) ni njegova garava lica, obilježenog lišajima. Čim bi ga spazio ma gdje u blizini, ja sam se zalijetao u najbliže dvorište, a on bi prolazio ravno dalje, nedužan kao jaganjac, bez ikakve namjere, da me zato pograbi drugom zgodom, kad nije bilo ni prolaza ni dvorišta, — prilazio bi baš kao na razgovor s prijateljima, ogledao se ispod oka, promrmljao »župar«, a zatim lupao, lupao bez strasti, lupao s nekakovim bolnim osmijehom, i meni se učinilo (dok lupa), da žali, no razumije se, da nije žalio. Jednog je jutra zatekao Franceka, kako lijeva vodu u rupice cvrčaka, i mada je sâm trgao leptire, kopao oči još živim ribama, sad se tobože sažalio na cvrčke, oteo ih, pustio iz kutije u travu, a Franceka povaljao u najgušćoj koprivi, i opečenoga pogadio mokraćom . . .

Pero Hevreša i Crni Joja, te treće u hajci, Crvena Marija, kao sjene su gazili za našim tragom, sjećali nas, da mogu s nama, što žele, ali ja ne mrzim, ne mogu mrziti, i nikada nisam mrzio. Crvena Marija iz udovičina dvorišta živjela je s majkom i jatom braće, hranila se ostatcima s tuđeg stola, time, što bi majka dovukla s dvorbe, a bila je krupna, čudnovato blijeda, s gustim nepočešljanim crvenim vlasima, — hodala je i zimi u papučama, bez čarapa, prstima neprestano tražila po nozdrvama. i najviše se družila s dječacima. Gdje god nas srela, i kad god bi srela, prvo bi joj bilo, da opsuje majku, a onda bi vikala nepristojne riječi, bacala kamenje, balegu, blato, pogotovo, kad

bi bili u čistom ili bijelom, — uništiti bijelo ili čisto ruho, njoj, onako na pol goloj, kao da je bila osobita, posebna slast. Bio sam negdje u devetoj godini, vraćao se nedjeljom iz crkve kući, kad se lijevo preda mnom zacrvenila kosa, a tren iza toga, na sredini ceste, pojavio se neprijateljičin lik. Mislio sam: ovdje sam svakako siguran, eto se krećemo u najživljoj ulici, ne će me ni taknuti među nepoznatim ljudima, a možda će se prestrašiti i stražara na uglu, ali ona se nije prestrašila ni stražara, već se sagnula ko mačka, zagrabila u blato, priskočila, i blato mi turila pod košulju za vrat. Naokolo događaja usplahirili se prolaznici, neki i potrčali, zagrozili se šakom, no ona je išla tik pokraj stražara, polagano, smijući se, svijesna djela, od radosti se dapače udarala po bedrima, i pritom, kao uvijek, prljava od blata prstima dirala nos. Dok su Pero i Joja napadali sprijeda, po mogućnosti udarali oko u oko, Marija se obično skrivala po hodnicima, jurišala sa strane, najradije straga, tako, te sam strepio pred svakim zaklonom, u svakom sam kutu slutio zasjedu, a to mi je ostalo do današnjih dana u krvi, u kostima, unakazilo mi navike, da i sada, kad prolazim kraj nečijeg dvorišta, i nehotice upravljam korak u bojažljiv luk. Ali ipak, uza sve to, što je bila bez premca (naravno »bez premca« na svoj način) to, što je radila s Francekom i sa mnom, Marija je uzalud pokušala i sa Suzanom, jer ta se je branila, a nije ni plakala ni bježala. Dogodilo se u listopadu (kišovito popodne), mi smo se igrali pod stolom u kuhinji, kad netko povika, da se dolje tuku — priskočili smo prozoru, a upravo pod prozorom Suzana i Crvena Marija. S prstima u kosi, blijede od naprezanja, u klupku, mokre, kaljave od kaljužica one su se međusobno udarale nogama, grizle, potezale, derale haljine, no što me je zapanjilo više od svega, bila je to sasvim nova Suzana — Suzana se tukla, no Suzana je i psovala, a psovala je grubim jezikom obale, jezikom Crvene Marije i Pere Hevreše...

Suzana je mrtva, Suzana se otrovala, Suzanu smo jučer vratili zemlji, ali ona je još uvijek u ovoj kući, ona se ne miče iz naših soba, i meni se učini svakog trenutka, da čujem, kako

negdje na dvorištu ili hodniku (u zadnje vrijeme razdraženo, razbito) odjekuje njezin smijeh. Dolje u polumraku stenje rijeka, valja se mutna od snijega i kiše, nad rijekom nemirni proljetni vjetrovi, valovi oblaka tamnih oblika, a ja sjedim pokraj otvorena prozora, nižem riječi, rečenicu za rečenicom, i leđa mi nelagodno zebu od gibanja u prostoru, strogo se nadvija na papir preda mnom, nadzire slova, što niču pod perom, ali ja sam sabran, miran, bilježim istinu. Silovita, takova je bila Suzana, po silovitosti je nespretno i svršila. Dok smo Francek i ja gutali suze, podnosili udarce s lijeva i desna, Francek se dapače pretvorio u ulizicu, puzi pred majkom, laska Kristini, Suzana se bunila od prvog sata, nikada se nije pokorila. Bilo je u nje žestoke volje, da živi jako, s »punom parom«, prkosila je pritisku u kući i na ulici, na zapreke udara tvrdoglavo, s prijezirom, i već se kao dijete borila s Kristinom, opirala se svemu, što bi bilo od Kristine, a baš je Kristina tapkala za majkom, i tapkajući gradila pa gradila neugodnu moć. Ni majka ni Kristina nisu lijepe, nelijep je bio i pokojni otac, no Suzana je zaista bila ljepotica, najljepša djevojka u Slijepoj ulici, i ja se eto čudim i danas, odakle joj među nama onakova skladnost, od koga ju je zapravo primila. Suzana je čvrsto ljubila život, zbilja je rado živjela. Stalno je sanjala o tracima sunca, o danima sreće i raskošnih radosti, vjerovala, da je zvana za te dane, da je sreća pred njom već zbog njene ljepote, ali sve se to rasplinulo s čašicom otrova, u onoj maloj čaši za likere, pred zoru, u omaglici pijanke. Pa ipak, nije to Suzana, što je tako nestala. To, što je tamo iskapilo otrov, nipošto nije prava Suzana, već neko sasvim drugo žensko, žensko tuđe i samoj Suzani, žensko od lampiona, viđeno na kazališnim daskama. Da li je to doista preuzela od Heliodora, taj užitak, da bude drugo, ili se je razvilo u pomrčini robovanja, kao žudnja, da bi bio dan? Do sedamnaeste godine Suzana je živjela u kuhinji, zapostavljena, vrijeđana. Živjela je kao Pepeljuga; da je skrši, majka je nabavila i svinje, odredila joj, da čupa po šancima koprive (nehotice?), predala je dohvatu ulice, ali onda su je vidjeli ili čuli u crkvi (u svibnju je s Kristinom pjevala na koru), oduševili se, naprosto je oteli jarmu, te smi-

slili, da bi igrala s diletantima u komediji, u ulozi operne pjevačice...

Madam Alma, Alma de la Kroče, tako se u komediji zvala pjevačica, i ta neuvjerljiva salonska maska, to izmišljeno kazališno ime, Suzani je u času postalo sudbinom, kao hašiš opilo joj um. Sjećam se (kao da je sada) one noći, one njene »velike noći«, kad se kretala po pozornici u posuđenom krznu, glasno izgovarala riječi, smijala se nekakvim povišenim smijehom, nenaravno gorda, nekud viša, uvjerena, da je napokon otkrivena svijetu, i da više nema ni kuhinje ni Slijepe ulice. Minule su godine, trinaest godina, a ona je neumorno govorila o tome, o toj svojoj madam Almi, ostala je pijana, opijena, nije se otrijeznila. Gotovo plitku madam Almu pretvorila je u lik divne veličine, brbljala je grozničavo o njenoj duši, »duši neshvaćenoj, kristalno čistoj«, a to, što su igrali pred polupraznom dvoranom, tumačila je kao dogovor glupe okoline, zaostale i svemu zavidne. Tu u stolu njena su pisma, svežnjić dopisnica i pisma. Pisala je odasvud, uvijek, svima, i Kristini, i nekima u Slijepoj ulici, pogotovo kad bi bile vesele stvari, s namjerom, da još jače raspali nenavist, ali češće nego drugima javljala se meni, jer sa mnom se nije nikada svadila — pod pozdrav bi se rijetko potpisala »Suzana«, već obično »Alma« ili »Alma Suzana«, od Alme je do zadnjega dana neizlječivo bolovala. U tom, živući Almu de la Kroče, ona je naglo gubila sebe, rastvarala se u fantastičnim pojedinostima i zgodama, pritom sve više nalik na Heliodora, a samo gdjekad, u sudaru s Kristinom, ili negdje na ulici ubodena povikom buknula bi ispod pokrova nepatvorena Suzana, oštra, neobuzdana, »bez dlake na jeziku«, iz vremena ogorčenog natezanja s Crvenom Marijom. Uza sve to, u nje je bilo sluha, a bio joj je ugodan i alt. Znala je mnogo tugaljivih pjesmica, i te bi uz gitaru pjevala u vrtu, u suton, u blage zvjezdane večeri, no sve je to bilo u skromnom okviru, možda za kakav »Jablan« ili »Zoru«, ali ne i za daske, kamo li za slavu — međutim ona je tražila daske, ona je žeđala »slavom Alme«, pa kad su se diletanti uskoro posvadili, i u tom je vidjela podvalu zlobe, tobože, posvadili se zato, da bi onemogućili nju. Tako tonući u svojoj

utopiji, nije već ni znala, što li je njeno, a što je posudila od operne dive, toliko se, sirotinja, zaplela u kobnu laž. U želji, da bi ipak zablistala pred svima, da se o njoj govori (ma baš i po skandalu), dodavala je fantomu od ličnosti iz knjiga, razbijala prozore, trgla i revolver, a ulica, — ta je hihotala i dabome uživala...

Uopće, ulica je ostala neprijatelj, vrebala je nad svim, što se zbivalo kod nas, no Suzana je to pravo oćutjela tek onda, kad su lijepili oglase po stupovima u gradu — Alma je značila glavno lice, i od bilješke »s gospođicom Radočaj u naslovnoj ulici« uzbunila se žuč. Tada mi je bilo trinaest godina, komediju sam gledao s pozornice, iza kulisa, nisu mi se svidjeli ni glumci ni djelo, premda to nisam otkrio Suzani, ali sud o događaju s madam Almom stvorio sam poslije, u zrelijim godinama, jer kasnije mi je i postala pristupačnom čitava stvar. Dakako da nisam nikakav stručnjak, a i gledao sam jedva dvadesetak komada, no te tako zvane salonske komedije, s krasnim toaletama i hirovitim ljubavnicima, s nečim, što su nazvali »duhoviti dijalozi«, nikako ne smatram silom, što je istinska umjetnost. Razumije se, ne kanim raspravljati o umjetnosti, govorim o Suzani i njezinim strastima, jer te su (kako mislim) i skrivile preranu smrt. Da u nje nije bilo talenta, a tako ni ognja, dostojnog slave, da je ona prebirala po površini stvari, sva u vanjskom, u dojmu za oko, danas sam nažalost potpuno siguran, i ako je ona sanjarila o drugom, ističući neumorno, godinama, svoj triumf. A kakav je to bio triumf? Doduše, Suzana je glumila u životu, glumila grčevito, glumila bez mjere, glumu je dapače proglasila zbiljom, podala joj nemir svog nezadovoljstva, ali to, što je možda dovoljno za život (da zavaraš nove, još neviđene ljude), na sreću je preprozirno, da bi disalo kao istina i na pozornici. Da čovjeka pod pozornicom uvjeriš o sebi, kako zbilja živiš i u drugom obliku, držim, da je potrebno u biti dvoje: ili velika kultura, ili to, što su krstili darom, a oboje je jednostavno. Jedva bi se negdje upoznala s čovjekom (muško ili žensko, bilo joj je isto), odmah bi načela temu o sebi, o srcu, idealima, o surovosti svijeta, a govorila bi tako, da je vide kako pripovijeda, u osobitom položaju,

s osobitim i pokretima i riječima. Trebalo ju je vidjeti u danima nakon »velike večeri«. Trebalo ju je čuti, dok bi čitala kritiku, dan za danom, svagdje, pred svakim, jer u kritici su rekli, da je bila sjajna, »prava pravcata Alma de la Kroče«, »operna pjevačica od glasa i rase«, te slične, u kritici već obične fraze, — mada je (kao svi) i sama znala, da su kritiku pisali u diletantskom društvu, jer je tako željela, vjerovala je svaku riječ. One se je večeri drugi put rodila (bar ona je tako tvrdila, da se drugi put rodila). Njen ponos radi same sebe (ponosila se ukoso uzdignute glave) nije joj uspjela ogaditi ni ulica, a ulica je i te kako nastojala ogaditi: laćala se svega, da bi ipak, bilo kako, ogadila. Već prije, tek što su se pojavili oglasi, na tima su premazali Suzanino ime, nad premazanim načrčkali »princesa svinjarica«, »Suzana Kopriva«, a kad se u komediji pojavila s krznom, na stajanju su, sred tišine, zamumljali u zboru, smijuckali se, i zbog toga psikali. Navikla, da je gleda, gdje se brine za svinje, ulica se bjesomučno ljutila. To, da je na oglasima Suzanino ime, da upravo ona, »budalasta Suzana«, pred čitavim gradom igra damu, da joj javno udvaraju i ljube prste, a prstima je grebla po uprljanim tanjurima, strašno je uvrijedilo ne samo ulicu, već i našu blijedu bogobojaznu Kristinu, ali uto se ipak upleo i otac, pronašao s prijateljima nekakovo mjesto, i Suzanu učinio pisaricom . . .

DR. MILAN IVŠIĆ, ZAGREB

SMJERNICE NAŠE SOCIJALNE POLITIKE

Stvaranjem banovine Hrvatske otvara se široko polje rada, za samostalno uređenje čitavoga našeg narodnog bitka: tu je seljačko gospodarstvo, obrt, industrija, trgovina, prometna sredstva, more, zdravstvo, prosvjeta, unutrašnja uprava, odnosi poslodavca prema radniku, odnosi imućnijeg čovjeka prema manje imućnom. Zavisit će od nas samih, hoćemo li znati uposliti radne snage tako, te nitko zdravih ruku ne ostane bez posla. A toga je dosta. Čekaju na marne ruke još ona slabo ili nikako obrađena polja; čekaju one neiskrčene živice, što oduzimlju seljaku neiskorišćeno zemljište; za radom vape neizgrađene i razrovane ceste, neuređene rijeke. A naša morska obala i luke ostadoše zapuštene, kao da nam toga mora i ne treba. Rudno je bogatstvo neiskorišćeno ili smo samo njegovi robovi, plaćani stranim kapitalom. Obrti muku muče, kako da se oporave. Naši gradovi i sela čekaju na električno svijetlo, kao na novo sunce svoga privrednog i socijalnog života. Industrija i trgovina očekuju polet, koji im ne može dati neka pljačkaška konjunktura, nego realni privredni plan i napredak.

Sve žudi za nekim novim životom. Svi osjećamo, da smo u svome narodnom i oslobođenom biću nešto odahnuli, pa sad moramo dati iz sebe nešto novo, veliko, snažno i zdravo. Treba dokazati narodu, a i svojim neprijateljima, da smo zreli za slobodu.

Tu se traži u prvom redu savjestan i organiziran rad svake vrsti, rad specijaliziran i integriran, profesionalan i neprofesionalan, intenzivan rad sviju staleža. Sav taj rad treba promatrati kao opću narodnu dužnost, jer njime stvaramo dobra čitavom narodu. Taj rad ne smije biti vrelo samo ličnog obogaćivanja. I organizacija rada mora biti takva, te će sva važnija privreda biti u domaćim rukama.

Privredni plan najuže se povezuje sa *socijalnim planom.* Određene i jasne smjernice u privredi određuju smjernice u socijalnoj politici, koja mora istraživati što *nam* treba i što *mi sami*

možemo. Primjeri tuđih naroda ne smiju biti nikakvi »modeli i šablone« našega rada. Tražimo svoje modele i šablone! Primjeri drugih naroda neka služe kao poticaj, da se sve može postići, što se zna i hoće.

Pogrješno je zato, kad se po uzoru drugih građanskih država i naroda ističu i kod nas samo socijalni industrijski problemi. Naši su problemi i *sela i grada*. Štaviše, naši socijalni problemi nisu toliko u nesređenim odnosima industrijskog radništva i njihovih kapitalističkih poslodavaca, koliko u općim radnim prilikama jednako grada kao i sela. A moglo bi se ustvrditi, da se ti problemi još jače osjećaju na selu nego u gradu. Zapravo, neriješeni problemi sela prouzročuju nesocijalne pojave i naših gradova.

1. Socijalna politika na selu

Naše selo, koliko je najjača kula hrvatske narodne svijesti, toliko je *socijalno* vrlo ranjavo. Veliki dio seljačkih obitelji nema dovoljno zemljišnog posjeda, da bi mogle ishraniti svoje članove. Preko 80% svih seljačkih domova ima posjede ispod 5 ha, t. j. ispod one površine, koja se može smatrati kao prijeko potrebna za samostalan rad. Prema tome nije zlo samo ondje, gdje su posjedi kršoviti i neplodni, i krajevi zbog svoje kraske formacije većinom bezvodni, te suša uništava sav prihod polja, nego i ondje, gdje seljak nema dovoljno ni te kršovite i bezvodne zemlje za samostalno obrađivanje. Iseljavanje iz takvih krajeva već prije svjetskog rata nije bilo uzrokovano nekom glađu za novcem, nego golom potrebom dnevnoga života.

A dok je bila nekoć mogućnost jačega priticaja zarade izvana i dok se brodarenjem, prodajom vina i duhana dalo nešto više zaraditi i kod kuće, nije se osjećala »pasivnost« ni tih malenih seljačkih posjeda. Danas je nažalost posve druga slika, jer seljački primorski narod nema više ni tih prihoda.

Teški socijalni problemi nisu samo u našim primorskim krajevima. Zaostalost, bijeda, glad i sve drugo zlo sleglo se i na sve hrvatske krajeve. Istina, u svima njima nisu isti izvori socijalnoj bijedi. Hrvatsko Zagorje boluje od svoje prenapučenosti,

Gorski Kotar od pomanjkanja obradive zemlje i kratkih toplih dana, Hercegovina, zapadna Bosna, Lika i Krajina od neplodnosti tla.

Ali dok su svagdje tu kao glavni uzrok nevolje vanjski prirodni uvjeti, ima tu i nešto vlastite krivnje. Naš seljak nije uvijek dovoljno poučen, a valja tu računati i s općom ljudskom tromošću. Živice su neiskrčene, dok bi često i za to bilo vremena; često nema gotovo nikakva povrća, gdje bi ono moglo nadopunjavati prehranu u velikoj mjeri; siju se i sade kulture, koje slabije i nikako ne rode; voćarstvo je napose u krajevima Hercegovine, Bosne, Krajine i Like posve zanemareno; a i vinogradarstvo nije u vinorodnim krajevima na onom stupnju, da bi moglo odbacivati prave koristi.

Stradavanje seljaka uzrokovano je i lošim *zdravstvenim prilikama.* Seljaštvo, što iz neukosti, a što i radi siromaštva u nekim krajevima nema pravoga čovječjeg doma za stanovanje, te nerijetko u tim stanovima boravi zajedno stoka i seljakova obitelj. Mnogo manjka i *pitke vode.* Vodom iz baruština napaja se ne samo stoka nego i ljudi. O čistoći u kući, u odjeći, pa i na samom tijelu, ne može se u takvim prilikama ni govoriti ...

Ako se zato čuju upravo iz tih bezvodnih krajeva vapaji nevolje i glasovi gladi, treba razumjeti nevolju tih ljudi. Pa ako dolaze iz tih krajeva ljudi neuposleni, odrpani i goli, nije to njihova krivnja, nego naših općih radnih i socijalnih prilika.

Smjernice naše socijalne politike valja dakle upraviti upravo prema tima našim najpotrebnijim krajevima. A te bi morale biti:

1. da se putem *unutrašnje kolonizacije* prebaci i naseli dio pučanstva iz pregustih i neplodnih u plodnije a manje gusto naseljene krajeve. Rad oko raseljavanja i naseljavanja pučanstva treba da je prava i opća narodna dužnost. Unutrašnja kolonizacija vrši istovremeno veliko *narodno djelo:* utvrđivanje i jačanje hrvatskog življa ondje, gdje je po grijesima otaca ostalo selo prorijeđeno tako, te nam je narod postao prava »narodna manjina« u nekadašnjem čisto hrvatskom kraju. Zato i pokret zadruge »Zemlja« oko kolonizacije treba da je opći naš narodni pokret.

No da se tome dade još jači zamah, i svede u sustav, trebat će da hrvatski sabor dade što prije zakon o unutrašnjoj kolonizaciji. Tim bi se zakonom moglo i djelo socijalne zadruge »Zemlja« pretvoriti u ustanovu opće koristi. A kako bi se po zakonu mogle predvidjeti dvije ustanove za kolonizaciju, to bi ustanova »Zemlja« mogla vršiti ili financijalnu ili tehnički-informativnu stranu kolonizacije;

2. da se privreda jača proširenjem osnovnog i stručnog školstva, preorijentacijom pojedinih nerentabilnih kultura u rentabilnije, a napose pretvaranjem pašnjaka, krčevina i šikara u oranice i livade; pretvaranjem žitarskih manje rodnih kultura u rodnije i bolje — u selekciono krmno i industrijsko bilje, u okopavine, u povrće, duhansku kulturu, vinovu lozu. I površine, koje se smatraju kao čisto šumsko tlo, trebale bi se pošumiti i staviti branjevine barem, dok se šuma ne podigne;

3. da seljak uvidi i nađe koristi od preorijentacije svojih kultura, i da putem privrednih zadruga organizira i otvara tržišta za svoje proizvode. Uopće, privredne zadruge kao socijalne, a ne samo kao gospodarske ustanove vršit će novu, svježu, zdravu socijalnu misiju u cjelokupnom narodnom životu. Privredna zadruga po svojoj je bîti altruistička ustanova, pa kao takva i najsposobnija, da djelo socijalne politike na selu uzme u svoje ruke: higijensko uređenje zdravih stanova i pitke vode, asanaciju močvarnih krajeva, osiguranje pomora stoke, izvoz seljačkih proizvoda, prehranu siromašnog pučanstva, raseljavanje gusto napučenih krajeva, osiguranje života staraca i nemoćnika i t. d.;

4. da se uposli neiskorišćena radna snaga naših sela u prenapučenim i pasivnim krajevima. Kako su prekooceanske zemlje zatvorile slobodno useljavanje radnika-stranaca, to je onemogućeno iseljavanje i hrvatskom narodu u te krajeve. U toj zabrani ima međutim i dobrih strana, jer time čuvamo najzdravije snage svojoj domaji. Nikad se ne smije zaboraviti načelo, da je iseljavanje kod svakog naroda skrajnje sredstvo socijalne politike.

Za našu su banovinu zato u sadašnjim časovima daleko važnija sredstva za uposlenje neiskorišćene radne snage: da se

putem unutrašnje kolonizacije omogući rad preseljenim obiteljima; da se prema planu podupre što više industrija u prenapučenim seljačkim krajevima; i da se putem javnih radova uposli što više radne snage iz prenapučenih krajeva. Za izvedbu javnih radova može postojati zasebni plan njihova financiranja. Zašto se, na primjer, ne bi mogao dio poreza u žitorodnim krajevima primati od seljaštva u žitu, a tim žitom u $2/3$ isplaćivati nadnica radniku ili radnikovoj obitelji? — Volja, svijest, stroge zakonske sankcije kao i narodna disciplina mogle bi provesti na oko i to teško djelo. A da to djelo socijalne politike bude veliko, treba da i na tom polju utiremo vlastite putove prema svojim potrebama. Ne treba nam oponašanja stranih naroda, napose ne onih s pretežno industrijskom strukturom!

II. Socijalna politika u gradu i u industriji

Djelo socijalne politike ne će se ograničiti samo na selo. Tu su teški problemi i svih *građanskih staleža:* radnika, obrtnika, činovnika i sitnih trgovaca, problemi naše industrije, javne uprave, velike trgovine, bankarstva, prometnih ustanova.

Istina, naši problemi nisu onakvi, kako to rišu strani pisci različitih socijalističkih struja s nakanom, da izazovu još jači osjećaj bijede onih velegradskih i tvorničkih bijednika i još veće nezadovoljstvo milijuna onih slabo hranjenih, odjevenih i nastanjenih kraj desetaka onih presitih svakog obilja.

Istina, nezasitnost i socijalna bezobzirnost širi se iz većih i bogatih država i naroda u manje. Američke kraljeve trustova oponašaju već i naši mali »kraljevi«, te s tim izazivaju jaz između sebe i radništva i ondje, gdje ga u normalnim prilikama nikako ne bi bilo. Zarada tih malih »kraljeva« industrije, banaka, trgovine rasipava se, umjesto da se povraća industriji i narodu. Tvorničari rade dotle, dok se dadu država i narod iskoristiti. Veliki i mali trgovci žive od privredne konjunkture, te je vrlo mali broj poduzeća uređen tako, da se uz primjerenu zaradu osigura pravilna podioba i izmjena dobara.

No još je gore, što nisu jedino privatna poduzeća organizirana na kapitalističkom sustavu, t. j. na ličnom sticanju bez socijalnih smjernica, nego je tako većim dijelom i u samoj državnoj upravi. Činovnička zvanja su ispod minimalne egzistencije. Zato socijalnu politiku banovine Hrvatske čeka veliko i teško djelo. No tu valja pokazati, da znamo i hoćemo rješavati svoje socijalne probleme velikim gestama, a ne mrvicama, pomoćima, kompromisima od danas do sutra. Socijalno se zlo uništava u korijenu, a ne milostinjom. Socijalna politika treba biti osnovana na načelu, da se prvenstveno *radu dade puna njegova vrijednost*. Zato valja progoniti *parazitstvo*, pa makar se ono nastoji braniti i svojim novcem i prijateljima. Privreda ne smije počivati na obogaćivanju jednih, a izrabljivanju drugih. Ne smije se osnivati na podiobi rada od kapitala, pa makar se to činilo i nužno po sudu gospodarskih liberalista 19. st. Na mjesto toga treba da zavlada socijalna i radna zajednica između planskog i izvršnog rada. Poslodavac u poduzeću neka dobiva prema svome efektivnom radu plaću i dio čiste dobiti kao i svaki drugi radnik, dok se preostala čista dobit ima pretvarati u samo poduzeće. Poduzeće neka je radna zajednica, kao što je to seljačko gospodarstvo.

Zahtjev taj nije neostvariv. Nekoć je takva zajednica bila provedena kod naših cehova, a danas radnu zajednicu uvode obvezatno pojedine države; stvaraju jedinstvenu privrednu organizaciju od planskog i izvršnog radnika.

No time, što tražimo za hrvatsku privredu radnu zajednicu namjesto individualnog kapitalističkog poduzeća, daleko smo od boljševičke socijalizacije sredstava proizvodnje po samoj državi. Dok sredstva proizvodnje kao privatna imovina služe zajednici, neka ostanu i privatno vlasništvo. U času pak, čim privatna imovina postane na štetu naroda, može je javna vlast na temelju zakonskog akta i pravedne odštete izvlastiti. Privatno vlasništvo ima svoje opravdanje pred narodom samo dotle, dok vlasnik putem promicanja svojih interesa promiče i socijalne interese. Privatnom se imovinom ne smije nitko služiti na štetu svoga vla-

stitog naroda. Narod je čuvar pojedinačnih prava, koliko je pojedinac član svoje narodne zajednice.

Ako bi se izvlazbom privatne imovine i činio nekome težak gubitak, narod ima pravo uz pravednu odštetu tražiti i tu žrtvu. Uostalom, ako pojedinac mora za dobro naroda davati i svoj vlastiti život na bojnim poljima svaka je druga materijalna žrtva neznatna, bila u doba rata ili mira.

Izvlazba privatne svojine bila bi međutim nepravedna, kad bi se dobra pojedinaca predavala bez odštete u ruke ljenivaca, parazita, nametnika, tirana, diktatora, narodnih trutova. Počinjala bi se najveća socijalna i narodna nepravda, kad bi skupina nasilnika u ime države samovoljno raspolagala privatnom imovinom bez narodnoga suda i kontrole, jer nitko ne bi imao interesa, da štedi i da svoju imovinu svojim marom povećava, kad bi predviđao, da će je jednoga dana rasipati »državni« paraziti.
Ali da imovina većine naših poduzeća nije služila narodu, nego tek ličnoj koristi ili nerazboritom rasipavanju, dokazom je, što se ta imovina naglo stvarala, ali i naglo rastvarala. Umirali su veliki mogućnici, a da se u svojoj oporuci nisu sjetili svoga naroda nijednim darom. Od naroda su sve stekli, a narodu nakon smrti nisu ništa ostavili! Vrlo se rijetko čita i čuje o kakvim zapisima i narodnim zakladama. Hrvatske ustanove, koje su žrtvama i zakladama osnovali naši djedovi, ostaju danas posve zaboravljene. Zar zato ne bi bilo opravdano, da se uvede opći narodni zakon, da svaki Hrvat, koji čini oporuku iznad neke određene vrijednosti, mora bar neki dio svoje baštine ostaviti u dobrotvorne svrhe svoga naroda? Kolike bi s tim hrvatske ustanove našle novih vrela za svoj korisni rad? . . .

Pravedna socijalna politika traži i pravedan socijalni odnos između države i državljana. Državljani ne smiju gledati u državi ustanovu, koju smije svaki po volji pljačkati, ili promatrati državnu imovinu kao ničije dobro. Država je zajednica sviju. Državna imovina je zajednička imovina, kao što je imovina jednog seljačkog gospodarstva skupna imovina seljačke obiteljske zajednice.

No pogrješno je i načelo, da je država neki sveti moloh, koji ima neograničeno pravo poreske pljačke svojih državljana, pravo, da vrši nasilja i otimačinu privatne imovine, pravo, da se državna imovina nerazborito i neodgovorno rasipa. Ako su državljani obvezani svojim radom pridonositi državnoj zajednici, dužna je i ta zajednica brinuti se za njih. Ako je svaki čovjek dužan raditi jednako u interesu svome kao i društva, te nitko ne smije biti parazit svoga naroda, dužna je i država brinuti se za one svoje državljane, koji ne mogu više svojim radom privređivati za sebe, a nemaju koga, da se za njih pobrine.

Načela socijalne politike moraju prema tome biti: Tko je za posao, ima pravo na rad i država mu mora osigurati rad, da može svojim radom izdržavati sebe i svoju obitelj. Tko pak ne će na posao, valja ga prisilnim putem privesti poslu. A za one, koji ne mogu osigurati svoje starosti i nemoći uštednjama svoga rada, imaju se izgraditi socijalni i narodno-starački domovi. Tko je bolestan, a nema svojih sredstava za liječenje, mora mu narodna zajednica osigurati bolničko liječenje.

Pitanje prosjačenja valja skinuti »s dnevnoga reda«. U našoj narodnoj zajednici može biti i velikih siromaha, ali ne smije biti uličnih prosjaka.

Nedostojno je zato i glavnog hrvatskog grada, da na svakom uglu ulice stoji prosjak ili skitnica, da pred ulazima i prolazima kuća sjede i prosjače tipične prosjakinje — lažne majke s posuđenom djecom.

Ne bi smjelo biti, da se javnim cestama voze i klatare čitave karavane cigana, skitnica i tatova, koji svojom zaraženom stokom šire stočne bolesti po seoskim pašnjacima, koji se slegnu na selo kao jata ptica-grabilica i skakavaca, a ne vrše nikakva narodu korisnog rada, koji ne pripadaju svijesnoj hrvatskoj narodnoj zajednici, a ipak žive od najsiromašnijeg upravo seljaka i izrabljuju zločinački počesto njegovu neukost i dobrotu.

Među brojnim socijalnim problemima morat će se riješiti i pitanje nastambe radniku i njegovoj obitelji. Ondje, gdje pojedinac-radnik ne može zaradom osigurati krova nad glavom, mora mu to osigurati ili samo poduzeće kao radna zajednica ili

zadružna organizacija da ne mora seljenjem iz tijesna potkrovlja do vlažna podzemlja gubiti sebe i svoju djecu.

Samoj državi bi bolje odgovaralo, i u socijalnom i u biološkom interesu, da se umjesto onih dodataka na djecu i ženu državnih činovnika osigura svakoj činovničkoj obitelji s najmanje troje djece besplatan stan prema standardu činovničkog položaja. S tim bi se jačala građevna djelatnost, a s činovničkih bi se obitelji skinulo teško breme straha i pomisli, gdje će dobiti stan s brojnom djecom i kako će ga plaćati svojom plaćicom.

U nizu smjernica socijalne politike dolazi konačno i plan obvezatne radne službe kroz šest mjeseci, pored obvezatne vojničke službe. Bezuvjetno, da će se uvedena radna služba nekih država (Njemačke i Bugarske) pomalo proširivati i na druge države i narode.

Širok je prema tome plan socijalnog rada i narodno-socijalnog preporoda. No da se može korisno i s uspjehom izvesti, treba mu se pristupiti s vedrom dušom, požrtvovanjem, a najviše punom spremom na narodnu *disciplinu.*

DR. FRAN HRNČIĆ, ZAGREB

ZAGREBAČKI GRADSKI STATUT OD GOD. 1425.

Tržni red, limitacija cijena te propisi javnoga zdravstva i cestovnog redarstva

Zagrebački se gradski statut od g. 1425. ne može uporediti sa statutima drugih naših gradova u srednjem vijeku, koji su više ili manje obuhvaćali pojedine ustanove iz javnog i privatnog prava, položaj i djelokrug zakonskih predstavnika i namještenika gradskih općina, i uopće nastojali normirati pravne odnose svojih građana (kako što su to na pr. statuti naših dalmatinskih i primorskih gradova ili sto godina mlađi statut grada Iloka od g. 1525.), a nije mu to ni bila tendencija. Naprotiv to je samo prigodna kodifikacija pojedinih propisa, koje danas nazivamo tržnim redarstvom, te općenitih zdravstvenih i cestoredarstvenih ustanova, pa limitacija cijena s nekim najvažnijim obrtničkim propisima.

Iz samog uvoda ovog statuta moglo bi se dapače zaključiti, da se tu radi o propisima i ustanovama, koje su bile na snazi samo tečajem god. 1425. za vrijeme, dok je vršio dužnost gradski sudac Andrija (»per totum anni circulum«). No kako se iz tog vremena nije sačuvao ni jedan drugi takav ili sličan statut — a što nije tek slučajno — može se tvrditi s dosta sigurnosti, da je taj bio dulje vremena primjenjivan na sve odnose i slučaje, za koje je i donesen spomenute godine.

Sam zagrebački statut od g. 1425. donesen je jednoglasnim zaključkom cijele općine (»Notandum est, quod tota communitas id unanimiter decrevit, ut praesens statutum per totum anni circulum firmiter ac inviolabiter deberet permanere observandum«). Da li je ta kodifikacija nastala zaslugom tadašnjeg gradskog suca Andrije ili pak na zahtjev samih građana, ne vidi se iz samog statuta, a niti imade o tome kakovih bilježaka.

No bez obzira na inicijativu u toj stvari razlog je takvu postupku vjerojatno dijelom izigravanje pojedinih propisa običajnog prava po zagrebačkim građanima (zbog toga su po svoj prilici u tom statutu i određene neke — za ono doba teške — novčane kazne), a dijelom i težnja, da se što bolje urede prilike na zagrebačkom tržištu: t. j. na dnevnom trgu i na sajmovima. To se je dakako moglo najlakše postići tako, što su dotada ustaljeni propisi običajnog prava samo kodificirani, kao osobito važni i aktualni u doba sastava toga statuta.

Zagreb je bio naime već u ranom srednjem vijeku važno središte obrta i trgovine, pa se je s tim u vezi razvio i znatan trgovački promet, i to ne samo lokalni, već i sa susjednim zemljama. U Zagreb su dolazili i tu trajno boravili talijanski — napose mletački — trgovci i njemački obrtnici. Uspomena na mletačke trgovce sačuvala se još i danas u Gornjem gradu u nazivu »Mletačka ulica«, dok su njemački obrtnici stanovali ponajviše izvan gradskih zidina u podgrađu (»suburbio«) u t. zv. »Njemačkoj« ili »Šoštarskoj« ulici (»vicus Theuthonicorum seu sutorum«). Strani trgovci i obrtnici — dolazeći k nama sa svojom robom i proizvodima — donijeli bi ujedno i svoje trgovačke običaje, pa mjere i slično, što dakako nije moglo ostati bez povoljnog utjecaja na razvitak prilika na zagrebačkom tržištu; to pak s tim više, što su ti stranci dolazili k nama iz krajeva, gdje je bio trgovački promet kud i kamo razvijeniji, nego li što je bio u to doba kod nas.

U svakom je slučaju sve to samo išlo na ruku razvitku zagrebačkih sajmova, stvarajući malo pomalo — za ondašnje pojmove uređeno tržište za uvoz i izvoz iz naših krajeva. O samim zagrebačkim sajmovima u najstarije doba znamo veoma malo.

Prvi spomen o tome nalazimo u listini kralja Andrije I. iz g. 1217., gdje se govori o t. zv. »kraljevskom sajmu« u vezi s prodajom soli po zagrebačkom kaptolu iz solara na rijeci Marošu. Te soli imalo se do tog sajma dopremiti iz Segedina u Zagreb u vrijednosti od 50 maraka srebra.

Zagrebačka zlatna bula kralja Bele IV. iz g. 1242. dopušta gradskoj općini na brdu Gradecu (»civitas libera in monte Grech«) između ostaloga i to, da uz dnevno tržište može držati i sedmično dva puta (ponedjeljkom i četvrtkom) tjedni sajam. Vjerojatno je, da tu ustanova ne uvodi u tom pogledu ništa novo, već samo sankcionira stanje, koje je zatekla, dajući mu tek potrebitu stalnost i kraljevsku zaštitu. Isti je vladar 21. ožujka 1256. dopustio gradu Zagrebu i održanja t. z. »markovskoga« godišnjeg sajma s trajanjem od dva tjedna, i to uz oprost plaćanja bilo kakove daće na dovezenu robu, te uz posebnu kraljevsku zaštitu.

U navedenim spomenicima nemamo ipak ni traga o tomu, kako su ti sajmovi za pravo izgledali, te pod kakvim se prilikama odvijao promet na ondašnjim zagrebačkim sajmovima. Istom Naredbenik o ubiranju pijacovine od 13. siječnja 1343. daje nam priliku, da rekonstruiramo sliku zagrebačkog sajma u srednjem vijeku time, što potanko nabraja svu robu i stvari, kojima se onda trgovalo. No kraj sve svoje iscrpljivosti ni taj Naredbenik ne sadržava nikakovih propisa ni običaja, prema kojima se tada razvijala trgovina. O tomu imade prvi put spomena u listini kralja Ljudevita I. od 10. ožujka 1372., kojom dopušta zagrebačkoj gradskoj općini držanje i drugoga t. z. »margaretskoga« godišnjeg sajma. Tu se kaže između ostaloga i to, da je trgovanje na tom sajmu podvrgnuto istim zakonima i običajima, kao i na sajmovima u Budimu i Stolnom Biogradu (»sub eiusdem libertatibus, legibus, consuetudinibus, usibus et praerogativis in dicta civitate nostra Grecensi celebrandas -sc. nundinas-, sub quibus forum annuale seu nundinae in civitatibus nostris Budensi et Albensi celebrantur«).

Iz pojedinih se bilježaka u 15. v. vidi, da se roba, dovezena na prodaju u Zagreb — bilo na dnevno tržište, bilo na tjedni ili godišnji sajam smjela prodavati samo na onim mjestima, koja su bila izričito određena u tu svrhu. Prekršitelji te zabrane platit će u ime kazne i globe (»poena et birsagio«) 200 bečkih denara, i to jednako kupac, kao i prodavalac. Dogodi li se, da gradski sudac ili vijećnici ne naplate tu globu iz kakovih obzira

ili iz bilo kojih mu drago razloga, tada će je morati oni sami podmiriti u dvostrukom iznosu u korist gradske općine (Iz ugovora o zakupu ubiranja gradskih daća iz g. 1494.).

Dnevno tržište, tjedni sajmovi i godišnji »markovski« sajam držahu se na trgu oko gradske župne crkve sv. Marka, dok se godišnji »margaretski« sajam držao u »podgrađu« u okolišu crkve sv. Margarete (gdje je danas pravoslavna crkva). Ovdje ćemo spomenuti i godišnji »kraljevski« sajam, za koji su vrijedili posebni propisi, jer se držao na području jurisdikcije zagrebačkoga kaptola i biskupa, t. j. na prostoru pred stolnom crkvom i u okolišu vrela »Manduševca«.

Trgovci (stationarii seu apotecarii) i kramari (institores) prodavali su svoju robu na sajmištu, a onda još i u stalnim trgovinama. Gradska je općina sama podizala dućane uz zidove župne crkve sv. Marka i onda ih iznajmljivala pojedinim trgovcima; a isto tako i općinske mesnice (»macella communia«) iznajmljivala zagrebačkim mesarima. Čini se dapače, da je vođenje mesarskog obrta bilo vezano uz iznajmljenje jedne takove općinske mesnice. U tome već nalazimo neki zametak gradske tržnice, dakako u obliku sasvim različnom od onoga, što mi danas pod tim pojmom razumijemo.

U to su doba kraj trgovaca i obrtnika pojedinaca postojala i društva (»societates«), osnovana za kakav zajednički trgovački posao i izvršenje obrtničke radnje, ili za zajedničko vođenje trgovine i obrta. Tako se društvo nazivalo »ketušina« (»societatem vulgo kethwsyna dictam . . .«). No pod pojmom »ketušine« razumijevali su se i pravni odnosi i tražbine iz takve zajednice interesa, dok su se pojedini članovi (»socii«) takva društva nazivali »ketuši«.

Otud vidimo, da je Zagreb imao potkraj srednjeg vijeka razvijeno tržište, pa je stoga sigurno, da se i promet na tom tržištu odvijao prema stalnim ustanovama običajnog prava, koje su po svoj prilici u najvećem dijelu bile donesene i recipirane iz gradova susjednih zemalja. Kada se pak za to pokazala potreba, onda su te ustanove običajnog prava kodificirane. To se zbilo g. 1425. donošenjem posebnoga gradskog statuta. Karakteristika

je njegova, da u pogledu tržnih propisa zaštićuje široke slojeve građana — t. j. kupca — od samovolje i zloporabe trgovaca i obrtnika. A iz pojedinih njegovih propisa, koji se odnose na uređenje tržišta, vidi se, da se naročita važnost polagala na ispravne mjere i vagu. Trgovci su dužni upotrebljavati pravu mjeru (»veras et justas mensuras ac lances nec non ulnas tenere et servare tenetur»); upotrijebe li pako u trgovini neispravnu mjeru, ima im se zaplijeniti ovako prodana roba. Mjere za žito i vino, koje se upotrebljavaju na tržištu, treba da su baždarene, t. j. s gradskim žigom i pečatom suca one godine u znak ispravnosti. Za polovinu i četvrtinu vagana izložila je gradska općina na opću upotrebu posebne kamene mjere tako, da je po potrebi svatko mogao ustanoviti, da li je kod njega primijenjena ispravna ili neispravna mjera (»medium cubulum, quartale cubuli, prout lapidea mensura civitatis demonstrat«). Baždarene mjere imaju se sačuvati u ispravnom stanju, jer će se u protivnom slučaju zaplijeniti roba. Kao mjera za težinu služi isključivo njemačka funta (»funta seu pondus theuthonicale«). Trgovac, koji se ne bi služio tom mjerom za težinu, gubi prodanu robu, a osim toga će platit u korist gradske općine u denarima globu u vrijednosti od 6 maraka srebra t. j. 1200 denara.

Prodaja se robe kako je već spomenuto, dopuštala jedino na tržištu (in foro), ali se napose zabranila prodaja robe u konačištu (gostioni, in hospitio). Učini li ipak kakav stranac to iz neznanja gubi doduše prodanu robu, ali mu ima nadoknaditi vrijednost ovako zaplijenjene robe stanodavac (gostioničar, »hospes domus«), kod kojega je vršena prodaja, jer on poznaje propise gradskog statuta, a propustio je stranca upozoriti na njih.

Preprodaja robe na tržištu bila je uređena tako, da se što više zaštiti namirenje potreba neposrednih potrošača. Stoga su bile izdane osobito oštre mjere protiv t. zv. prekupaca, t. j. protiv osoba, koje se obrtimice bave preprodajom robe. Prekupci naime nisu smjeli na trgu i sajmu ništa kupovati u svrhu preprodaje, dok nije minulo podne, da građani imadu dovoljno prilike namiriti svoje potrebe. Učine li protivno, imadu im gradski vijećnici zaplijeniti takvu nabavljenu robu. Tu se napose

spominju piljarice (»penesticae«), koje ne smiju do podneva kupovati nikakovu robu; onda trgovci, kramari i krojači, koji ne smiju do podneva kupovati platno; a nitko — bio građanin ili stranac — ne smije do podneva kupovati u svrhu preprodaje zob, sijeno ili žito. Ribari pako, koji stanuju na gradskom području, uopće ne smiju nikada kupovati ribu u svrhu preprodaje.

Navedeni gradski statut sadržava i neke sanitarne (zdravstvene) propise u vezi s prodajom na gradskom tržištu i na sajmovima: Tako se živa riba — dovezena na trg u kolima — ne smije prodavati kroz tri dana, ali mora kroz čitavo vrijeme ostati na trgu, a ne smije se spremati po kućama (»in domibus deponere non presummant«). Riba, koja nije živa dopremljena na trg, smije se prodavati samo istoga dana, i to u korizmi, dok se ne oglasi veliko zvono t. j. po podne do propovijedi), a u ostalo godišnje doba samo do podne. Kad prođe podne, dekan će dati po gradskom oglašivaču (»per preconem communitatis«) odsjeći repove svim ribama, koje su ostale neprodane, kako ih ribari ne bi mogli prodavati još i drugi dan. Pekarice, solarice (»salariae« t. j. žene, koje na trgu prodaju sol) i piljarice ne smiju presti, dok na trgu — stojeći ili sjedeći — prodavaju živežne namirnice, da ih ne bi onečistile kučinom, što bi moglo biti štetno po ljudsko zdravlje (»homines inficiuntur«). Prekrši li koja tu zabranu, ima prvi put platiti u ime globe 40 denara, a drugi put globu u vrijednosti od 3 pense (t. j. 120 denara); bude li i po treći put zatečena kod toga, zaplijenit će joj se cijela zaliha njene robe na trgu. Otud se može zaključiti i to, da je zaliha robe na trgu kod zagrebačke piljarice premašivala u ono doba vrijednost od 120 denara, što je svakako znatan iznos.

Dalje sadržava navedeni gradski statut i *limitaciju* cijena nekim obrtničkim proizvodima i radnjama. U pogledu pekarica određuje, da kod kruha — ispečenog od vagana žita — ne smiju imati veću dobit od 40 denara, uračunavši ovamo i prodane mekinje, odnosno njihovu vrijednost. One pak pekarice, koje imadu vlastitu krušnu peć, dužne su peći i perece te ih prodavati uz cijenu od 1 denara za 12 pereca. Ne budu li tako radile, platit će globu od 40 denara. Postolari mogu tražiti za par većih radnič-

kih čizama najviše 18 denara, dok za par manjih samo 14 denara. Za manje popravke cipela ili čizama mogu tražiti najviše 3 denara. Ako podglave staru obuću i sami daju potrebni materijal (kožu i džon), tada mogu tražiti najviše 14 denara; zatraže li više, propada im uloženi trud i materijal, t. j. ne dobiju ništa. Lončari su dužni na svaki sajam, gdje se prodaje njihova roba, dovesti uz lonce na trg i vrčeve u kojima krčmari toče vino (valjda preteče kasnijih t. zv. »srabljivaca«), pa četiri takova vrča dati za 1 denar. Ne dovezu li i te vrčeve, tada se imadu po gradskim vijećnicima za prvi put zaplijeniti na trg dovezeni lonci; ponovi li se to još jednom, imat će snositi i težu kaznu (ali se ne navodi, kakova će ta biti). Kolike li, evo, brige gradske općine, da se krčmari uvijek mogu opskrbiti potrebnim vinskim vrčevima!

Konačno ima taj statut i ove opće ustanove sanitarne naravi te cesto-redarstvene propise: Zabranjuje se bacati iz kuće smeće (»vulgo zmety dicto«) na gradske ulice, a isto tako i pomije (napoj), pa raznu smrdljivu nečist, a napose pepeo od lukšije (»vulgariter parilo«). Prekrši li tko tu zabranu, platit će prvi put 60, drugi put 120 denara, a treći put bit će još i teže kažnjen. Zabranjeno je lešine bilo koje uginule životinje baciti na gradsku ulicu, napose pred kraljevski dvor ili na polje pred Dvercima. Tko se o to ogriješi, platit će u ime kazne 60 denara, a isto toliko onomu, koji će tu lešinu odvesti na određeno za to mjesto; to bijaše gradski jarak pred Mesničkim vratima ili gradski jarak pred Novim vratima. Drže li građani krmke unutar gradskih zidina, to ih imaju držati zatvorene, da ne čine štetu drugima, skitajući se po gradskim ulicama, da ne podruju zidine. Krmci, koji budu zatečeni u šteti na jednom od navedenih načina, zaplijenit će se u korist gradskoga suca i vijećnika one godine. Zabranjuje se na području gornjega grada — a isto tako u blizini ili pred gradskim zidovima — kopati ilovaču i time otvarati jame. Tko god bude zatečen kod toga, platit će prvi put u ime globe 60 denara, drugi put 120 denara, a treći put bit će još i teže kažnjen (»maiori poena prout in privilegio civitatis continetur, punietur«).

Tako nam taj gradski statut iz g. 1425. daje mogućnost, da stvorimo sebi barem približnu sliku o životu zagrebačkih građana potkraj srednjega vijeka, premda sam statut nije baš osobito iscrpiv. U svakom pak slučaju znači on znatan napredak u pogledu razvitka i uređenja gradske uprave u Zagrebu u srednjem vijeku.

VLADISLAV KUŠAN

BALLADE DES NOCTAMBULES

Čudesnom gradu na Seini, koji me je naučio ljubiti život

Nad nama vjetrovi plove na krilu sustalih ptica
I njišu oblačne lađe u tmurnokrvavom sjaju.
Ulica himbena lica s đerdanom sijalica —
Bolesna svodilja noći — vodi nas neznanom kraju.

Mi smo magičnim znakom javili noćnicima
I pošli kao u snima kad ognjem obrazi gore.
Umorno kaplju minute po vlažnim pločnicima,
Žute se svjetiljke mute i slute ponore zore.

Prolaze snuždeni ljudi pa psuju, šute i sanjaju.
Žena i sjena apaša u nujnom krugu lampaša.
Odnekud s kucanjem čaša napjevi tmine odzvanjaju:
Bol je naša bez međaša.

Još zjene fosforno blješte pod velom maglenog mraka,
Al srce ne zvoni više ko malo srebrno zvonce;
Jučer je spoznalo tajnu Velikog Čarobnjaka,
Što giba prostorom lutke i mudro pokreće konce.

I sada hodamo, druže, mračni po beznadnoj cesti,
U duši nemiri rastu i bolna sjećanja plaču.
Htjeli bi djetinjstvo mrtvo na prvom raskršću sresti
I čuti šaptanje drage, što sanja o svome pjevaču.

Al samo potmuli zvuci oko nas vječno šumore
U bruju žalobne glazbe ko žice na mukloj gitari, —
To svoje proročke riječi pokojni pjesnici zbore
I pjevaju stari mjesečari.

Kako je jadno to srce, kad samo sebe žali,
Dok ponoć nad gradom maše svilenom crnom lepezom,
A vrijeme mladosti našoj samrtnu svijeću pali
Odlazeć s ljubavnom jezom za novom Marseljezom.

I bȉlo ne će da stane u krpi krvave rane.
Beskrajne čežnje nas prate ko pjane karavane:
Pješčarom godina gaze od puste do mrtve oaze —
I nema staze. Nema staze.

Tek divna riznica tuge i snova pustolova
Svijeti u bezdanu oka, što vidi čudesnu dvojnost:
Za nama pokorno ide prezreni luđak bez krova
I nosi u sebi pjesmu ko zdvojnost i opojnost.

S njim ćemo zastati, druže, u zadnjim dubinama noći
Pred zagonetkama i pred tminama,
I malo ćemo plakat, u bolu i mrtvoj samoći
I mislit o svojim sudbinama.

MIRKO DEANOVIĆ, ZAGREB

NAŠE KULTURNE VEZE S TALIJANIMA KROZ VJEKOVE

Stari susjedi, stare veze.

Kad su Slaveni došli u 7. vijeku na Jug, do jadranskih obala, našli su se u novim prilikama i upoznali na zapadu nov romanski svijet, novog susjeda drugog mentaliteta i predaje. Taj je dodir patrijarhalnih Slavena s mediteranskom civilizacijom doveo do preokreta u njihovu životu i nazorima: osobito jugozapadna njihova skupina, primorski Hrvati, primaju drevne kulturne tekovine i društvene uredbe toga novog susjeda i ugledajući se u nj osnivaju svoje državne organizacije, svoju crkvu, svoju novu kulturu.

Već u toku 7. i 8. vijeka primaju krst od latinskih svećenika iz Italije, a Hrvatska je u 9. stoljeću pod franačkim Regnum Italiae, odakle neprestano struje utjecaji u svim granama duhovne i materijalne kulture. S razvojem prometa i izmjene materijalnih dobara između tih zemalja jačaju se i kulturni odnosi osobito između dviju obala Jadrana, koji ih sve jače povezuje. U naše primorske gradove i u unutrašnjost dolaze rano Talijani kao tajnici, kancelari, notari, učitelji, liječnici, često i kao biskupi, a naša mladež pohađa visoke škole većinom u Italiji. Zato su mnogostruke pobude i utjecaji s Apeninskog poluotoka oplođivale rad i život s ove strane Jadrana. Zato svi duhovni pokreti iz Italije nalaze odmah odjeka u našim krajevima: romanika, gotika, humanizam, renesansa, daju u svima svojim raznovrsnim oblicima lijepe plodove i na tom našem teritoriju. Italija je olakotila procvat naše knjige i time što je — sve do posljednje četvrti 18. st. — najveći dio naših najstarijih knjiga izašao iz njenih štamparija, koje nabavljaju čak glagolska i ćirilska slova; tako su na pr. Mleci onda postali štamparsko središte i za hrvatske i za srpske stare publikacije.

Naši su pređi na zapadu pokazali osobitu asimilatorsku sposobnost, a pritom su ipak održali svoju narodnu individualnost,

šta više, oni se koriste sredstvima, koja im pruža velika civilizacija s juga, da malo pomalo razviju svoju političku, ekonomsku, a djelomično i kulturnu nezavisnost. Naučili su od susjeda na pr. i pomorstvo, koje im je bilo sredstvo blagostanja, moći i obrane od tog istog susjeda, i tako Hrvati, jedini između Slavena, postaju pomorskim narodom već u ranom Srednjem vijeku.

Ugledanje je ujedno u neku ruku i natjecanje. Ambicija se i samosvijest tih naših preda tako razvila, da su se oni nastojali afirmirati na svim poljima ljudske djelatnosti, jednako kao i njihovi učitelji preko mora. Službeni je i kulturni jezik Hrvata još od početka u glavnom latinski, ali ugledajući se u primjer Talijana, koji u osvitu renesanse podižu živi jezik svoga puka na veliku književnu visinu, počinju i Hrvati njegovati svoj materinski jezik i stvarati na svom živom narodnom jeziku književna djela, kojim se nastoje takmiti s djelima talijanskih velikana. Pa kao u pomorstvu ističu oni i u književnosti i u umjetnosti svoje sposobnosti: tako u 16. vijeku neke lirike naših starih pisaca nimalo ne zaostaju za pjesmama najboljih talijanskih pjesnika onoga doba, neke komedije Marina Držića i ribarska ekloga Petra Hektorovića mogu se mjeriti s najboljim ondašnjim djelima te vrsti u Italiji a djelima majstora, kao što su Pietro Aretino i Iacopo Sannazaro, jednako kao i vijek kasnije pastirska igra »Dubravka« Ivana Gundulića sa svojim uzorom, s Tassovom pastoralom »Aminta«. Sačuvani brojni umjetnički spomenici, djela domaćih majstora, najbolji su dokaz, da oni ne daju puke kopije stranih uzora, već ih samostalno prerađuju i spajaju u nove kombinacije i originalne oblike prema ukusu svoga kraja. Takove su na pr. brojne arhitektonske građevine, crkve, zvonici i sl. Monumentalni portal trogirske katedrale (iz sredine 13. vij.) kipara Radovana na visini je ponajboljih suvremenih umjetnina u Italiji. Arhitekt i kipar Juraj Dalmatinac iz Zadra (Giorgio da Sebenico) daje 15. vijeka divnu šibensku katedralu i druga djela, kakvim jedva ima premca u ono doba.

Nije u davnim vezama s Italijom samo naše primorje, nego i zaleđe. I u banskoj Hrvatskoj sinovi stare aristokracije i kandidati za visoko svećenstvo uče većinom u Italiji; tako na pr.

Zrinski, Frankopani, Patačići, te su u njihovim knjižnicama najbrojnije strane knjige upravo talijanske, jer oni rado čitaju, govore, pišu pa i pjevaju talijanski.

Ta kulturna strujanja zrače s našega primorja na sve strane i dopiru daleko u zaleđe, na Balkan. Sredovječni romani i legende, prešavši Jadran, i prerađeni u primorju, putuju dalje u Srbiju, u Rumunjsku, pa i u Rusiju. Jednako tako i vještina štampe, graditeljstvo i druge umjetničke i kulturne talijanske tekovine dopiru preko naših ruku i do drugih Slavena na istoku i na sjeveru. Tako na poziv Petra Velikoga izrađuju naši Bokelji prvu rusku mornaricu i oni su prvi učitelji Rusa u brodogradnji i u pomorstvu. Tako je naš teritorij postao važan posrednik za izmjenu i materijalnih i duhovnih dobara između Apeninskog i Balkanskog poluotoka, između latinskog zapada i slavenskog istoka.

Svojim je *Viaggio in Dalmazia* (Venezia 1774), koji je brzo preveden na francuski, engleski, njemački, upoznao poligraf abate Alberto Fortis strani kulturni svijet s našom narodnom pjesmom. A da su to naše narodno blago sredinom 19. vij. mogli bolje upoznati u Evropi u njegovoj patrijarhalnoj ljepoti, ne mala je zasluga Šibenčanina Nikole Tommasea, njegova odličnog poznavaoca i prevodioca, koji je bio svijestan, da ima i slavenske krvi u svojim žilama.

Slovenci, neposredni susjedi Talijana, poznaju dobro Italiju i primaju također odatle kulturnih pobuda, osnivaju društva i akademije po talijanskom uzoru. Talijanske kazališne družine, obično na putu u Beč, igraju od 18. pa do početka 19. vijeka često i u Ljubljani i upoznavaju Slovence s velikim majstorima, kao što su Metastasio, Goldoni, Paisiello, Cimarosa, Rossini, Donizetti, Bellini.

A i među Srbima, koji su geografski daleko od Apeninskog poluotoka, ima ih, koji sa zanimanjem prate njegov kulturni život. Tvorci nove srpske književnosti, na pr. Obradović, Z. Orfelin, M. Nenadović, Njegoš, žive neko vrijeme u Italiji i vraćaju se odatle obogaćeni mnogim znanjem i neizbrisivim doživljajima, koji ostavljaju dubok trag u njihovim dušama i djelima.

U tim odnosima mi nismo samo primali, niti smo Talijanima uzvraćali samo materijalnim dobrima. Bilo je mnogo naših ljudi, koji su surađivali u izgradnji velike talijanske kulture, koji su baš u Italiji našli mogućnosti, da svoje umne sposobnosti uspješno posvete napretku ljudske misli i čovječanstva, kao što su Rudže Bošković, jedan od najvećih učenjaka 18. vijeka, — pa Beno Kotruljić i Bonino de Boninis, dva Dubrovčanina, od kojih jedan daje Italiji prvu stručnu knjigu o trgovini, a drugi prvo ilustrirano izdanje Danteova eposa »Divina Commedia«; zatim druga tri Dubrovčanina Staj, Kunić i Zamagna, tri isusovca, najbolji latinisti 18. vijeka u Italiji, kako kaže G. Carducci, od kojih je prvi, profesor književnosti na sveučilištu u Rimu, u savršene latinske distihe pretočio i popularizirao Descartesove i Newtonove zasade tako lijepo, da mu se divio i sam Ugo Foscolo, a druga dva, Kunić i Zamagna, preveli na latinski oba Homerova epa. Slično i neki naši vrli umjetnici stvaraju po raznim gradovima Apeninskog poluotoka i još se danas svijet divi njihovim radovima, tako već spomenuti Juraj Dalmatinac, pa dva Vranjanina (Laurana), jedan znamenit arhitekt, a drugi vajar, medaljer i graditelj, zatim slikar Juraj Ćulinović (Sclavonus Dalmaticus) iz Skradina, učenik Squarcione-a, dalje Trogiranin Ivan Duknović (Giovanni Dalmata), kipar i arhitekt, autor bogatog grobnog spomenika pape Pavla II., pa Juraj Glović (Giulio Clovio Croata) iz Hrvatskog primorja, odlični minijaturist i Andrija Medulić (Andrea Schiavone) iz Nadina, koji unosi zanimljive novote u mletačku slikarsku školu, i napokon Martin Kolunić-Rota iz Šibenika, veoma cijenjeni bakrorezac.

Te se kulturne veze nastavljaju jednako i u 19. i 20. vijeku uza sve političke promjene, koje ih ponekad otešćavaju. Kod nas se sa zanimanjem prate sve kulturne pojave i strujanja na Apeninskom poluotoku. To ostavlja katkad jačeg traga i u našoj novijoj književnosti. Deset je hrvatskih preporoditelja u vezama s Italijom; najbolji hrvatski pjesnici, Preradović, Mažuranić, Kranjčević, borave u Italiji, prevode njene pjesnike i nadahnjuju se njima; Mihanović pjeva na Rijeci hrvatsku Narodnu himnu za koju Runjanin komponira melodiju po Donizetti-

jevoj ariji (iz opere Lucia di Lammermor, III). Začetnici novog hrvatskog kazališta u Zagrebu mnogo su naučili od Talijana, majstora u kazališnoj i glazbenoj umjetnosti (Demeter i Zajc). Veliki se talijanski književnici, kao na pr. Dante, Boccaccio, Ariosto, Machiavelli, Cellini, Foscolo, Leopardi, Manzoni, Carducci, D'Annunzio, Fogazzaro, Croce, Pirandello mnogo prevode i o njima se piše s dosta shvaćanja. Najveći se slovenački pjesnik Prešern nadahnjuje lirikom Petrarke a Srbin Došenović prepjevao je mnoge stihove svog suvremenika Vittorellija. Dva velika moderna pjesnika hrvatska, Nazor i Tresić, prevode sami svoja djela na talijanski. Izlaze i antologije prijevoda s jedne i s druge strane. Prevode se na talijanski djela najznačajnijih naših književnika. Slovenci u povodu 600 godišnjice Dantea posvećuju mu odličnu zbirku rasprava i prijevoda. Kod nas se prikazuju mnoge talijanske opere i drame, i često gostuju talijanski umjetnici. Priređuju se izložbe talijanske umjetnosti i knjige, a naši umjetnici izlažu svoje radove u Italiji. Osnivaju se na sveučilištima katedre za talijanski a u Rimu i Padovi za slavistiku, zatim desetak talijanskih lektorata, nova žarišta talijanske kulture, i zavodi. Naši đaci, kako je bilo u prošlosti, nastavljaju više puta nauke u Italiji. Hrvatski se uči na sveučilištu u Trstu i na Orijentalnom Institutu u Napulju. Uvodi se mogućnost učenja talijanskog jezika u našim srednjim školama i nastoji se ostvariti suradnja između naučnih ustanova i intelektualnih radnika u obje zemlje. Izlaze sada u Jugoslaviji nove Talijanske gramatike i rječnici. Institut za istočnu Evropu u Rimu izdaje časopise i studije posvećene Slavenima i drži tečajeve za hrvatski jezik.

Tako su sve do danas žive te prirodne veze među susjedima i one blagotvorno utječu na njihove uzajamne odnose. Zato im se i u najnovije doba posvećuje sve veća pažnja s obje strane i s istim ciljem, a to je: što bolje međusobno upoznavanje kulturnih tekovina i što veće zbliženje u plemenitoj i dezinteresiranoj suradnji na polju međunarodne duhovne zajednice.

DR. ERNEST BAUER, ZAGREB

ZNAČAJ MODERNE PUBLICISTIKE

Štampa — radio — film

Riječ »publicistika« danas se vrlo često susreće, što više često je upravo u središtu cjelokupnoga javnog interesa. No pita se, da li mi pod tom riječi danas razumijevamo njeno prvotno značenje, ili se možda s vremenom počelo pod tim pojmom razumijevati nešto sasvim drugo, nego što ona zapravo znači. U 18. st. označivao se publicistikom u prvom redu rad oko državničkih i javnih poslova, pa je »publicist« bio prema tome onaj, koji se znanstveno bavio naukom i teorijom o državi, odnosno državno-pravnim naukama. No već su se onda bunili neki, tako u Njemačkoj Freiherr vom Stein, protiv toga, da se svako piskaranje nazove publicistikom, a pogotovo onda, kad su produkti takova djelovanja bili sumnjive vrijednosti. Publicisti u ovome, pravom smislu bili su Napoleon, Fridrik Veliki, neki francuski enciklopedisti, ili Nijemci Justus Möser, Josef Görres i Friedrich List. Dakako da time pojam »publicistika« dobiva nešto od onog značenja, koje je sadržano u riječi »res publica«, t. j. stvar, koja se tiče u prvome redu javnosti, a po tome i države te svakoga uopće.

Tek tokom 19. vijeka došlo je u običaj, da se svaki rad oko književnosti, a prema tome i svako pisanje uopće počelo nazivati publicistikom. I u istoj mjeri, kako je napredovao novi pojam, počeo se gubiti stari. Danas nikome ne dolazi na um, da pod imenom publicistike razumijeva znanstveni rad oko državničkih poslova, već je publicist danas onaj, koji duhovnim sredstvima, dakle riječju, napisanom riječju ili slikama utječe na političko mnijenje svojih suvremenika. Ta promjena u samom pojmu publicistike upućuje nas na vrlo važnu činjenicu, naime da se teoretsko raspravljanje ne smatra više toliko važnim, koliko aktivni utjecaj na volju javnosti, pa je prema tome utjecaj na javno mnijenje stupio ovdje na prvo mjesto.

Tako su nastale i za »publiciste« nove zadaće. Prvi preduvjet takovu radu bit će taj, da gledaju na neki način prodrijeti u samo mišljenje onih, koje hoće preokrenuti u smislu svojih ideja, t. j. da prisluškuju svakom duhovnom raspoloženju onih koje su za svoj posao izabrali. Po današnjem evropskom shvaćanju mnogi su putovi, kojima mora publicist poći. Po liberalnom shvaćanju ima publicistika zadaću kontrolirati ili kritizirati javno mnijenje, pa je prema tome publicist u neku ruku onaj, koji sam može stvarati povijest. U autoritativnim državama imadu malo smisla za takvo djelovanje publicistike. Publicisti treba da se podrede javnome interesu, njihov je djelokrug u tome smislu ograničen, pa onaj, koji stvara novine, ne može u isti mah stvarati i povijest. »Novine nisu povijest« — uzviknuo je već Napoleon, a danas bi tome po autoritativnom shvaćanju trebalo dodati: »Novine i ne smiju biti povijest, jer su one samo odraz onoga, što se zbiva, a nikako ne mogu biti to zbivanje sámo.« Ipak valja napomenuti, da i u tom slučaju publicist sudjeluje kod stvaranja povijesti, a to je ujedno i jedna od njegovih zadaća.

Djelovanje i značenje moderne publicistike ipak je u oba slučaja, liberalnom i autoritativnom, vrlo znatno i veliko. Svaki publicist može biti sudionik političkog zbivanja, može biti stjegonoša novih ideja i revolucija, a može opet biti i onaj, koji to sve upropaštava, koji raspršuje neke zajednice, te ih opet na drugome mjestu stvara. Prema tome zavisi držanje publicistike mnogo od same države i uopće od javnog interesa. Ako je to držanje u skladu s općim interesom, onda publicist vrši korisnu zadaću, on dapače omogućuje državi, da se približi cilju, koji bez publicistike jamačno ne bi mogla dosegnuti. Jasno je, da cijela državnička i diplomatska osnova neke političke sile može zavisiti od ispravnog obavještavanja te o njenom sudjelovanju u dnevnom zbivanju. Ako zataji onaj, koji to obavještavanje vrši i koji svakoga dana stvara one preduvjete, bez kojih se ne može stvoriti nijedna osnova, onda mora zatajiti čitav aparat. Te smetnje u pogledu loše publicistike ne opažaju se toliko kod liberalnog sustava, jer tamo uloga pojedinog publicista ne mora

biti toliko znatna, ali kod autoritativnog sustava, gdje je sve izgrađeno kao neki gigantski stroj, može naravno i najmanji pokvareni kotačić u tom stroju proizvesti teške smetnje.

Prema tako ispravno postavljenom pitanju publicistike u modernom životu mogu se odrediti mnoga zvanja, koja imadu više manje publicistički značaj. Njemački historik Wilhelm Bauer već je davno prije postanka današnje nauke o publicistici upozorio na to, da je neobično važno utvrditi, u kojem se odnosu nalazi sam publicist prema svome djelu. Iskustvo nam posljednjih napora publicistike pokazuje, da nije moguć uspjeh, ako publicist sam nije uvjeren o onome, što govori. Tek iz osvjedočenja nastaje ona sila, koja može osvjedočiti drugoga. Publicist se dade u tom smislu uporediti s radiostanicom za davanje, te kao što će se jača stanica dalje čuti, tako će i njegova snaga biti to veća, što više je on sam uvjeren o svojoj ideji i snazi njezina djelovanja.

S tim je pitanjem u vezi i drugo: da li publicist smije biti u službi neke ideje, koja se nalazi izvan njega samoga? Posve neovisan u svakom pogledu nije nijedan čovjek na svijetu; uvijek djeluju neki faktori na njega. U povijesti publicistike pitanje faktora je jedno od najradikalnijih. Tko u pogledu državničkih poslova hoće utjecati na druge, taj dakako sam lako podliježe raznim utjecajima. Njegovo se djelovanje ne zbiva u nekom zrakopraznom prostoru, već je zavisno o mnogim pojedinostima i prilikama duhovne i tehničke naravi. Među tim faktorima treba ipak istaknuti jedan, po kojemu će publicistika uvijek dobro proći, a to je utjecaj vlastitog naroda i krvne zajednice, u kojoj se pojedinac nalazi. Ako se taj favorizira pred ostalima, onda nema sumnje, da ćemo dobiti publicistiku, koja služi interesu zemlje i naroda. Potvrdu za to nalazimo u tome, da su upravo najgenijalniji državnici i političari u isti mah bili i najbolji publicisti, makar te zakone nikada nisu izučavali.

Ima doduše kod svakog zvanja jedna strana, koju možemo nazvati »publicističkom«, a ima dapače takovih zvanja, koja po samome svome značaju stoje vrlo blizu toj grani ljudskog

djelovanja, ali i izvan toga možemo ustvrditi, da se neki talenti mogu publicistički iskoristiti. »Da se neki narod učini velikim, nije dosta poučavati ga teorijom, nego ga valja podržavati u stalnoj krizi.« Ta se misao Justusa Mosera može mirne duše prenijeti iz 18. st. na današnji svijet, gdje ona na svakome koraku nailazi na svoju potvrdu. Narod treba da je osvjedočen o ispravnosti onih mjera, koje poduzima država, a ako se tako ne radi, onda je publicistika promašila svoju zadaću. To se dakako odnosi na sve one, kojima je dana vlast, da politički utječu na javno mnijenje, a ne samo na državnike. Publicistički odjek svake govorene riječi, dapače crkvenih propovijedi uvijek je velik, i odgovornost onoga, koji se tim sredstvima služi, ne biva time manjom.

Pedagogija je također jedno od onih područja, koje može zanimati publicistiku. Tip pedagoškog publicista je dapače vrlo povoljan i omogućuje praktičnu provedbu onoga, što je teorija pokazala ispravnim. Ako su novine dobre, mogu biti velikom narodnom školom, koja ima svoje opravdanje i tamo, gdje se radi o razmjerno kulturnim narodima. Takovo publicističko značenje može poprimiti i zvanje pravnika, privrednika i uopće svakoga, koji u svome djelokrugu mora svoj dio pridonijeti općoj zajednici.

Publicistika bira u svom djelovanju ona sredstva, koja joj se ukažu najzgodnijima, stoga ne valja misliti, da je samo pisac ili novinar publicist, nego taj naziv pripada i svakome onom, koji je zaposlen oko produkcije ili izgradnje sredstava za obavještavanje ili pouku i zabavu javnosti, kao što su film, radio kazalište, knjižarstvo itd. Kod toga treba uzeti u obzir, da publicistička zadaća pripada ne samo onima, koji izvode neke misli, nego i onima, od kojih te misli potječu. Tako su n. pr. za publicističko djelovanje neke knjige u istoj mjeri odgovorni autor, nakladnik, tipograf i knjižar, a za uspjeh nekog filma njegov autor, režiser, producent i glavni glumac, te cijela komparzerija. Isti momenti nastupaju i kod radiofonskih emisija, ili kod inscenacije igrokaza u kazalištu. Na svima tim mjestima može se svaki od tih faktora istaknuti kao publicist, t. j. kao

čovjek, koji ne će biti po strani kod odluka u državnom životu, nego koji hoće na svoj način u njima sudjelovati. Radoznalost i težnja za obavještavanjem, koja je prirođena ljudskoj duši, uzima se ovdje samo kao dobar i povoljan preduvjet, da bi se dalo takovo djelovanje postići.

Stoga se po tom shvaćanju moraju odbijati oni nakladnici, producenti filmova ili posjednici radiostanica, koji radi same zarade i posla propagiraju neka djela, jer njihova je publicistička odgovornost daleko veća, a da bi se smjeli obazirati samo na svoj probitak. Iz povijesti su poznati mnogi slučajevi, gdje su nakladnici ili posjednici novina, govornici i sl. na najaktivniji način zahvatili u politiku svog vremena, a svome su narodu dali dragocjenih pobuda i priloga. U tom pitanju nastaje i opreka između pojmova »žurnalist« i »publicist«. »Žurnalist« po samom etimološkom značenju riječi znači »onaj, koji zabavlja« t. j. onaj, koji nam svakog dana nastoji dobaviti ono, što će našu radoznalost zadovoljiti. »Žurnalist« stavlja pred svoje općinstvo svaku činjenicu, koju saznaje, a da pritom ne zauzima nikakav kritičan stav; njega podržava općinstvo, te u neku ruku simbolizira njegove težnje i njegov cijeli svijet. Nasuprot tome »publicist« je uvijek ličnost, koja pripravlja putove, po kojima treba ići; on opominje i svjetuje svoje općinstvo, stvara mu usluge, a možda i štete. Tendencija u dobrom smislu i volja određuju njegovo djelovanje, a rezultati znanosti daju mu poticaja. »Žurnalist« je onaj, koji težnju za razonodom najbolje zadovoljava, »publicist« je onaj, koji najčistije izrađuje tendenciju prema etosu.

Iz svega toga proizlazi, da se naziv »žurnalistika« ne može nikako primiti kao neka oznaka za posebnu znanost, kako se to kod nas često radi, jer je tip »žurnalistika« danas već zastarjela pojava, a sa znanošću pogotovo nema mnogo posla. Taj naziv treba već stoga zabaciti, jer se on ograničava posve na novine, koje nikada nisu bile jedinim sredstvom za obavještavanje ili djelovanje na javno mnijenje. Države, koje upravo u današnje ratno vrijeme usavršuju svoju informativnu službu preko radiofonskih stanica, susreću se tu upravo s takvim pro-

blemima, kao što ih sa sobom donosi štampa. Vijesti se »redigiraju« upravo kao u redakciji kojega lista, naslovi se citiraju speakerom umjesto jakim slovima, reportaža zauzima svoje važno mjesto. Danas se radio u tom smislu često naziva »govorenim novinama«, a pravnici nastoje izraditi zakone, koji će vijesti preko radija upravo tako određivati u pogledu zakonske odgovornosti, kao što se to već prije događalo sa štampom. Zadaća reportera u radiju gotovo je odgovornija od one, koju ima njegov drug u štampi, jer od jakosti, boje i visine glasa zavisi mnogo toga, što kod novina nema nikakove važnosti. Radio je znao tu priliku iskoristiti time, da je uveo t. zv. radio-drame, koje mogu vrlo snažno djelovati publicistički, a njihova se režija sastoji uglavnom u određivanju akustičkih elemenata.

Srodnost između raznih publicističkih poziva dade se još na drugim mjestima odrediti, tako je n. pr. glavni urednik nekog lista u publicističkom smislu sličan režiseru kod kazališta i filma, te ravnatelju emisija kod radiofonske stanice. Svima njima je zajednička zadaća, da neki materijal prerade u publicističkom smislu i da mu dadu adekvatan oblik. Od nakladnika novina smatrali su se oduvijek najboljima oni, koji su i sami aktivno pisali u svom listu, a isto je tako najbolji filmski režiser onaj, koji obrađuje svoje gradivo sam kao pisac i dramaturg. Teoretičar filma Frank Wisbar kaže: »Film može svoj učinak samo tako postići, da kao svako drugo umjetničko djelo postigne potpunu suglasnost između sadržaja i oblika, koja se dade oživotvoriti jedino suradnjom svih, koji su kod njegove produkcije zaposleni.« Ipak nije svaki autor režiser, ni svaki autor novinskog članka urednik. Članovi toga zajedničkog rada mogu se prema tome povezati jedino publicističkom zadaćom, koja im postavlja zajedničke ciljeve i zajedničku odgovornost.

Tip publicističkog autora i režisera kod filma je Louis Trenker. U jednom njegovom predavanju spomenuo je i to, da on voli zabavne filmove kao gledalac, dapače ih je sam i nekoliko režirao, ali kao režiser ipak odabire uvijek manuskript, iz koga se dade napraviti publicistički film. Takovi su

njegovi filmovi bili n. pr. »Plameni bregovi«, ili »Buntovnik« (Der Rebell), gdje njegova domovina Tirol stoji u središtu radnje. Kad mu je jednom cenzura u Austriji iz filma »Plameni bregovi« izrezala samo 30 m., napustio je prikazivanje cijelog filma, jer je po vlastitoj izjavi cijeli film snimao samo zbog tih 30 metara.

Ispravan se publicist mora kloniti toga, da sam sebe smatra središtem svijeta, nego mora biti svijestan o tome, da stoji pod utjecajima svoje okoline upravo tako kao svaki pojedinac iz njegove publike. Ipak se ni u tom slučaju ovdje ne mogu primijeniti zaključci stare psihologije masa, kao što ih je nekad odredio Le Bon. Opći zakoni, koji su na taj način došli na vidjelo olakšavaju svakako i publicistu njegov rad, ali on će ipak mnoštvo, koje ga okružuje, gledati drugim očima i nastojat će, da fluidum, koji nosi neko mnoštvo, ponese i njega, ali samo onim stazama, koje on drži ispravnima. Utjecaji, koji djeluju na publicista, uglavnom se mogu ovako odrediti: U prvom su redu to iskonske potrebe i težnje svakoga čovjeka bez razlike, radoznalost, makar primitivna, ili nastojanje, da dođe do znanstvenih istina; zatim težnja za razonodom, za novostima itd. Drugi je faktor narod i rasa, iz koje publicist potječe, te spol, kome pripada. I starost ima ovdje važnu ulogu, makar se tu ne mogu odrediti točne granice, koje bi nam dopuštale određivati, što je »staro«, a što »mlado«. Tek na treće mjesto dolaze utjecaji karaktera, obrazovanja, temperamenta, kao sve lične prilike, koje proizlaze iz dužnosti pojedinog zvanja, utjecaja okolišnog svijeta i načina života. Dakako da tu može na publicista djelovati i država, crkva, razne političke stranke i ostali slični faktori.

Pojava, koju smo na takav način nazvali publicistikom, stara je već mnogo tisuća godina. Ona je stara upravo onoliko, koliko su stare mogućnosti, da se nekim sredstvima s jednog čovjeka može djelovati na drugoga, te time odrediti njegovo djelovanje i držanje. Oblici, u kojima se zbivao taj duhovni utjecaj, mijenjali su se naravno s vremenom, te su zavisili od raznih prilika onoga, koji daje, i onoga, koji prima, a osim

toga o tehnici same ove izmjene. Publicistika je dio onog velikog područja, koje obuhvaća sve načine, kojima se ljudi međusobno sporazumijevaju, a njen su predmet one pojave, koje imadu kao cilj proizvođenje nekog utjecaja na volju drugog čovjeka.

Najstariji način, da se u tom pravcu djeluje, zabilježen nam je u Kini, gdje je u tu svrhu služila glazba. Već u trećem tisućljeću pr. Kr. upotrebljavala se u Kini glazba ne samo za obavještavanje o namjerama vlade, nego i u svrhu utjecaja na javno mnijenje. Pisac Si-Ma-Tjiän veli: »Svakog puta, kad vladari uvode novu glazbu, događa se to u svrhu spomena na pradjedove, i da bi se utjecalo na narod«, a pisac Šun kaže 2.255 g. pr. I.: »Glazbu treba nadzirati tako, da se sinovi carstva mogu obavještavati. Pjesme moraju izricati određenu volju.« No nisu samo razne vlade htjele glazbom utjecati na puk, nego je i narod svojom pučkom glazbom nastojao vršiti utjecaj na regente. Slično tome događalo se u Evropi, valjda u brončano doba, i to valjda tako, da su se glazbom mogli pojačati osjećaji pripadanja nekoj zajednici ili plemenu. Najbolji primjer zato su još danas narodne himne, iz kojih svatko iz neke zajednice čuje nešto, što se njega samoga tiče. Takovu su ulogu vršile narodne pjesme kod svih naroda i u sva vremena.

Tek viši oblici publicistike su govorništvo i mimika, što zajedno vodi k pojavi kazališta. Općinstvo, koje govornik ili glumac želi predobiti ne mora u svakom slučaju biti pasivno, jer mu je dana mogućnost, da povlađivanjem aktivno utječe na samo razvijanje događaja. Dapače treba upravo u tom međusobnom odnosu i igri sila, koje se tu razvijaju, tražiti bît takova djelovanja publicističkih elemenata. Ima mnogo primjera zato, ali svakako je jedan od najznačajnijih pojava, koja se događa svaki put, kad se Schillerov Don Carlos prikazuje u zemlji, gdje vlada kakova diktatura. Kod riječi markiza de Pose: »Sire, geben Sie Gedankenfreiheit«, aplauz je uvijek toliki, da se u tome s pravom može vidjeti neka politička demonstracija. U tom se smislu mogu spomenuti i predstave Schillerova »Wilhelma Tella« i »Wallensteins Lager« g. 1938.

u Egeru, koje su se razvile do značajnih manifestacija političkog karaktera.

Pisana ili štampana riječ u bilo kojem obliku vodi do pojave štampe, u kojoj se očitovala publicistika dugo na najčistiji način. Razumljivo je, da se po samom sadržaju novinskih vijesti, ali i svega onoga, što se pomoću štampe namjenjuje javnosti, može vršiti eminentan utjecaj na javno mnijenje. Stoga je u istoj mjeri i odgovornost svih faktora, koji su oko štampe zaposleni, vanredno velika. Nije svejedno, što se štampa, nije štampa pojava privrede, gdje se slobodno može ići za vlastitim interesom, nego je štampa javno-pravna funkcija, koja je mimo kaznene odgovornosti vezana velikim moralnim obzirima. Neodgovornost u štampi ne da se nikojim načinom ispraviti; šteta. ovako počinjena ostaje u nekom smislu vječna. Nijedan demanti ne može poništiti publicistički učinak krive ili hotimično pogrješne vijesti, jer nikada nemamo garancije, da demanti čitaju i oni, koji su pročitali samu vijest, koja se demantira. Upravo danas imamo najbolju priliku promatrati razne pojave hotimičnog iskrivljivanja originalnih vijesti, koje se mogu na mnogo redakcijskih sredstva preinačiti, tako da je konačno sam čitalac u čudu, kako da se snađe u množini potpuno protuslovnih vijesti.

Moderno publicističko sredstvo, koje bez sumnje vanredno napreduje i po svojoj važnosti zauzima gotovo prvo mjesto, jest radiofonija. Dakako da to vrijedi za one narode, gdje su aparati za primanje osobito rašireni, odnosno gdje imade mnogo radio slušača. Nezgodno je ovdje tek to, da govorena riječ u radiju djeluje često monotono, pa zavisi mnogo od toga, kako je program složen, i kako pojedini govornici umiju zainteresirati slušaoce, da li će radio kao publicističko sredstvo imati dovoljno učinka. Ipak su danas već sve radiofonski jake zemlje došle do toga, da se dnevne vijesti u radiju, iako zauzimaju tek malen dio programa, slušaju s najvećom pažnjom. U pogledu publiciteta radio je dakako daleko nadmoćniji od štampe, a isto tako u pogledu brzine. Svaki pojedinac, koji dnevno u određeni sat otvori svoj aparat, da sluša najnovije vijesti, ima

u neku ruku osjećaj, da je time doznao gotovo sve, što se toga dana važnije zbilo, a sve to u nerazmjerno kraćem vremenu, nego što bi ga informirale novine. Što se tiče brzine obavještavanja kroz radio valja spomenuti problem posebnih novinskih izdanja, koja su danas već postala nesavremenima, jer kad posebno izdanje stigne čitaocu, već je on davno čuo novost na svoj radio-aparat.

Ipak ne postoji ni u tim prilikama opasnost, da će novina nestati pred radiofonijom. Ima naime i u publicističkom djelovanju radiofonije tamnih strana, a jedna od njih je n. pr. ta, da se po radiju ipak ne može doznati sve, što moderan čovjek svakoga dana hoće znati. Novine obuhvaćaju uglavnom neki uži krug, te se mogu baviti specijalnijim pitanjima, a mogu uzeti u obzir i posebne interese nekog staleža, političke stranke i sl. Stoga je novinstvo prikladno za tipično gradske prilike, gdje ljudi predaleko stanuju jedni od drugih, a da bi se usmeno mogli obavještavati, a radio im je ipak preopćenito sredstvo informacije. Druga važna razlika između radiofonije i štampe je ta, da radio donosi zvučne i time prolazne efekte, a novine te iste činjenice fiksiraju i čine ih pristupačnima i onda, kada je njihova aktualnost već prošla. Zadaća radiofonije bit će prema tome, da se te informacije obrade i da im se time dade neki stalniji oblik. Takav razvitak možemo predvidjeti i po tome, što se krug informiranih ljudi, ili onih, koji su barem željni informacije, u Evropi neprestano proširuje, tako da već stanje, koje je vladalo prije 50 godina, ne odgovara u tom pogledu nikako današnjemu. Za vrijeme Fridrika Velikog pisale su se novine samo za diplomate, ali već za Napoleona prilike se promijenile u toj mjeri, da je sam slavni Korzikanac bio prisiljen uskliknuti: »Jedan list može katkada više učiniti, nego što bi osam vojnih zborova moglo izvršiti.«

Pitanje odnosa radiofonije prema novinstvu nastavlja se nekim načinom u problemu dnevnih novina prema časopisima. Novine i časopisi međusobno su vrlo slične pojave, ali ipak nisu isto. Ima posve vanjskih znakova, po kojima se razlikuju kao n. pr. duži intervali u izlaženju časopisa te znatnije mjesto,

koje sama vijest zauzima kod dnevnih novina. No ima i časopisa, koji po svojim informacijama nimalo ne zaostaju za dnevnom štampom, kao što nam to svjedoče ilustrirani listovi, koji se čak u stručnim prikazima smatraju kao neka sredina između novina i časopisa. Radi svega toga su ipak mnogo važniji unutarnji razlozi, koji dijele novine od časopisa, a uglavnom su ovi: vijesti i članci, koje donose dnevni listovi, sastavljeni su tako, da se njima obuhvaća velik krug raznih interesa, dok naprotiv časopis donosi članke i vijesti iz nekog određenog područja. Časopis služi određenom (ali ne u lokalnom smislu) krugu čitalaca za dosljednu informaciju o specijalnim područjima ljudske djelatnosti.

Po ovome svom karakteru časopis je most između novina i knjige. Ni definicija knjige u publicističkom smislu nije laka stvar. Po Schottenloheru knjiga je opširan prikaz nekog predmeta u cjelovitom obliku. Sve ostalo, što može imati sve vanjske karakteristike knjige, ne može se uklopiti u ovaj okvir, te ispada iz njega kao letak, brošura, novina ili časopis. Radi stalnosti, koju knjiga daje svakom prikazu, njena je važnost u povijesti publicistike bila odvajkada golema. Prve cenzurne mjere katoličke crkve nisu bile uperene protiv letaka ili časopisa, pa ni protiv periodičkih publikacija, nego iskjučivo protiv knjiga. Publicitet, koji su doživjela djela moderne političke literature, svjedoči o tome, koliko je još danas ta grana publicistike važna, mada joj naravno manjkaju sve one prednosti, koje može laka i pokretna pojava časopisa i novina dati svakoj misli i svakom pokretu.

Sva su prema tome publicistička sredstva, koliko zavise od štampe, vrlo srodna, pa tako je srodan sa svima tim sredstvima i onaj izdanak, koji se tiče slike. Čim naštampana riječ iskoči iz svog okvira, te nam se slikovito stavi pred oči kao plakat, zidne novine ili sl. nastaje opet oblik publicističkog djelovanja, koji u logičnoj dosljednosti vodi do filma. Drugi pravac, kojim se od novina može doći k filmu, jesu ilustracije u tekstovima, kojima su se služili već pred nekoliko stoljeća kalendari, te već spomenuti tip ilustriranih časopisa. Djelovanje plakata je u tome,

na koji način je uspjelo usredotočiti pažnju gledaoca na neki objekt, kojim se želi postići publicistička svrha. Slika sama po sebi ima izvanrednu sposobnost kao sredstvo za propagandu idejâ i mišljenja, te su se njome služili već publicisti starog vremena. Čak se u predhistoriji čini da je važnost slike u tom pogledu bila poznata, jer nas iz slika raznih životinja i životnih prilika, koje su se u brončano vrijeme slikale uz grobove, gleda vjerovanje u besmrtnost primitivnog čovjeka. Od tih prvih sačuvanih slika vodi daleki put preko raznih natpisa i spomenika starog i srednjeg vijeka do slika u periodičkoj štampi. Razvitak fotografije dakako da je mnogo pridonio ilustracijama, a ne bi bilo pogrješno, kad bismo u današnjim modernim stripovima i njihovu publicitetu uopće gledali tendenciju za nekim slikovitim izražavanjem. Današnji čovjek previše čita, pa mu se oči odmore kad gleda slike. Taj interes često je povezan smislom za karikaturu, koja publicistički djeluje pretjeravanjem nekih osebina u nekom posebnom pravcu. S tim je u vezi i fotografska karikatura, koja lako može dovesti do mistifikacija svake vrste. Kolika su sredstva ilustracije i njen učinak u modernoj štampi, dade se vidjeti iz ovih primjera, što ih je u svojoj knjizi o publicistici naveo prof. Münster: 1. slika ne prikazuje pravi događaj, nego se događaj rekonstruira tako, da se može snimiti; 2. fotomontažom se dvije ili više slika spretno pretvore u jednu, t. j. iz nekoliko po sebi istinskih događaja napravi se jedan izmišljeni; 3. stara se slika predstavlja kao aktualna i priklopi se aktualnom tekstu; 4. slika se retušom, dakle slikarskim sredstvima izmijeni toliko, da pravom događaju više nikako ne odgovara.

Budući da nam se na taj način pokazuju tako bogate mogućnosti publicističkog djelovanja, koje leže sakrivene u običnoj slici, bit će jamačno publicistički interes još veći kod t. zv. živih slika ili slika, koje se brzo izmjenjuju. Tu nailazimo na razlog, zašto danas publicistika isprva u nijemom, a kasnije i u tonfilmu slavi svoje najveće triumfe. Nije ovdje mjesto, da razmatramo razvitak filmske tehnike, ali nas donekle zanima svjetska filmska producija, pa valja spomenuti, da se g. 1937.

gotovo jedna petina svih filmova na svijetu producirala u S. A. D., 600 f. zatim slijedi Japan s 500 f., Indija s 350, Britanija s 225, Njemačka sa 117, Francuska sa 111 itd. Posjet kinematografa prosječno je najveći u Australiji, jer tamo općinstvu ne može služiti nikakovo drugo sredstvo razonode; za njom idu Engleska, USA, Francuska, Italija. Njemačka, a tek na sedmom mjestu Japan. Jasno je, da Japan svoju golemu produkciju podržava jedino iz propagandističkih obzira, a nikako da pokrije svoju vlastitu potrebu. U Evropi posjećuje svakog tjedna kinematografske predstave po prilici 40,000.000 ljudi, a u Americi tri puta toliko, ali ti nam brojevi ipak ništa ne kažu o tome, na koji način koji film djeluje. Tu se nailazi na jednu od glavnih poteškoća kod istraživanja same publicistike, jer publicistički utjecaj se naravno ne može brojevima izraziti. Brojevi o posjetnicima kinematografa i o filmskoj produkciji upućuju nas samo na neke pretpostavke za to djelovanje, ali nam ne dopuštaju nikakovih zaključaka.

Film je najuspjelije sredstvo za takvo utjecanje, što je dosada pronađeno. On može zbilja na gotovo savršen način djelovati, jer tu dolazi gotovo do materijalnih učinaka. Ako se već štampanoj riječi i ilustracijama poklanja neka pažnja, te im se u mnogo slučajeva priznaje vjerodostojnost, onda žive prizore na kinematografskom platnu još više smatramo dokazima vjerodostojnosti. Jako djelovanje filma kao propagandnog sredstva tumači se tako, što se na razmjerno vrlo jednostavne i jeftine načine kao što su n. pr.: poseban položaj kamere kod snimanja, izobličenje raznih zvukova, posebna sinhronizacija, izrezivanje, te sastavljanje heterogenih dijelova, promjene u tempu prikazivanja i snimanja, mogu stvarati iluzije, koje mi na jedan drugi način ne možemo postići. Ono, što se radijem na akustičan način može obznaniti, ili kroz novine simbolički predstaviti oživljava film sjedinjavanjem sviju tih elemenata do takovog života, koji vrlo malo zaostaje za samom stvarnošću. Pa tako se te konstatacije u prvom redu odnose na politički film, odnosno na razne tonfilmske žurnale, koje smo naučeni gledati u našim kinematografima, ipak se razumije samo po

sebi, da se umjetničkom obradbom filma može u publicističkom pogledu učiniti još mnogo više, što svjedoči povijest nijemcg i tonskog filma.

Doba velikih filmova u službi neke nacionalne i političke ideje upravo je danas nastupilo i donijelo vrijednih primjera, koji su zanimljivi i s umjetničke i s publicističke strane. Nema gotovo filmske produkcije velikih naroda, koja se ne bi bavila tim problemima, pa je dosta u tom smislu upozoriti na engleski film o kraljici Viktoriji, ruski film o Petru Velikom i cijeli niz njemačkih filmova, među kojima se naročito isticao film »Pour le mérite«. Film je danas postao toliko značajnim sredstvom propagande, da čak diplomacija ima prilike, da se njime bavi.

No ipak kraj sveg razvitka tehnike i njenih sredstava ima publicistika još uvijek računati s naoko nevažnim i primitivnim, ali ipak dosta opasnim sredstvom, naime usmenom propagandom i pronošenjem glasina. S obzirom na publicistički učinak kod pojedinca sasvim je svejedno, da li je neka misao na njega djelovala time, da je bila izrečena javno ili ju je pak doznao na tajni način, jer nama se radi samo o njegovoj reakciji. Takova se propaganda vrlo rado vrši dopisivanjem (korespondencijom) te ima mnogo slučajeva, gdje je takova propaganda osobito dobro uspijevala, pogotovo u vrijeme, kad su druga publicistička sredstva bila pod jačim nadzorom države ili koje druge vlasti. Kod osobnog razgovora u četiri oka stupanj publicističkog djelovanja onoga, koji govori, potpuno je ovisan o tome, koliki ugled i koliku vjerodostojnost on uživa kod svojeg partnera, koji ga sluša. I u tom slučaju vrijedi osnovno publicističko pravilo, da se aktivni govornik tog razgovora mora potpuno upoznati s mišljenjem svog sudionika, kako bi svojim riječima mogao dati što veće osvjedočenje. U tim psihološkim činjenicama nalazimo pretpostavke, koliko za samo međusobno obavještavanje, toliko i za stvaranje t. zv. glasina, koje se mogu smatrati protivnim polom ispravnog izvješćivanja. Tako nastaje onda i t. zv. usmena propaganda, sredstvo političke borbe, koje je već na mnogo mjesta pokazalo svoj snažan učinak.

Najbizarnija grana takove »usmene propagande« je politička dosjetka i šala, koja se javlja uvijek tamo, gdje je čak usmeno dojavljivanje u opasnosti pred silama, koje ga sprečavaju. Treba k tome uzeti u obzir, da se takove političke dosjetke mijenjaju na svome putu u usmenoj tradiciji po više puta, tako da iz jednog motiva nastaje sva sila varijanata. Moderno vrijeme upravo obiluje takovim dosjetkama, koje vrlo rijetko promašuju svoj učinak. Dovoljno je da se sjetimo viceva o raznim odgovornim evropskim državnicima i prilikama u njihovim zemljama, o sadašnjem evropskom sukobu i političkoj situaciji, koja ga je izazvala itd. Čak iz povijesti publicistike namiću nam se u tom pogledu primjeri kipova Marforio i Pasquino u Italiji, gdje su se već prije 600 godina izlagale političke satire protiv papinstva i njegove vladavine.

Publicistika je prema svemu tome, što smo dosada imali prilike razmotriti vrlo važan sektor ljudskog djelovanja. Ona prati sve pojave iz duhovnog svijeta, pa upravo tako, kao što može koja od tih pojava imati svoj književni, umjetnički, etički ili bilo koji drugi karakter, tako se može na njoj raspoznavati i publicistička strana. Ako se ta činjenica ispravno uoči, onda s tim dobivamo i opravdanje publicistike kao nauke. Sve što se dosada govorilo o nekoj »nauci o novinstvu« o »novinarstvu«, »akademijama za film« ili školama za izučavanje radiofonije, može imati svoj praktični i profesionalni značaj, ali se ne može shvatiti u smislu naučne discipline, koja bi se trebala predavati na sveučilištu. Iz istih razloga treba odbiti i naziv »žurnalizam«, kako smo to već prije spomenuli, jer svi ti nazivi pogađaju samo neke pojedinosti, koje kod velikog područja publicistike nikako nisu važne i nemaju načelnog značaja. Publicistika je naprotiv sve to zajedno, njen je predmet nešto apstraktno, naime vršenje utjecaja na psihu pojedinaca ili nekog mnoštva, ona je u neku ruku srodna psihologiji, ali bez nje se ne mogu zamisliti ni političke ni državne nauke, a pogotovo pitanja propagande, reklame itd. Nijedna velika revolucija, koju je dosada čovječanstvo proživjelo, ne bi se dala zamisliti bez publicističkih elemenata; bez njih bi se čovječanstvo nalazilo

u vječnom kvijetizmu, mjesto da se nalazi u vječnoj dinamici. Stoga nam se izučavanje svih prilika i karaktera publicistike nameće baš u času, kad o njoj ovisi sudbina mnogih evropskih naroda, jer čini se da se danas u najvećoj mjeri ispunjuje priznanje, što ga je Napoleon na kraju svog života izrekao:

»Bio sam prisiljen, da svijet osvojim oružjem, ali danas bih ga morao osvjedočiti!«

RIKARD NIKOLIĆ

KADETI ALKAZARA

Kancone Andaluzije vrele
uz mekanu zveku kitare,
što ljubeća srca vesele,
ne zvone već ulicama uskim
tornjevitih gradova tvojih,
o ponosna zemljo stara
sedefasta Alhambro,
grimiznih Alkazara.
Sita sporog fandanga
uz pratnju kastanjeta
i razbludnoga tanka
vatrenih tvojih žena
šareno si povela kolo,
Espanjo razmažena;
ples divlji grozovitih jeza
uz gromki tutanj topa
i prasku mitraljeza.
Valovi tamna kova,
rujnim mrljeni bljeskom
zloslutnih plamenova,
s muklim šumom i s treskom
kô nabujala rijeka
kipuće guste lave,
što prijeti nasilna i prijeka,
ubava rodna polja,
gradove, sela plava.
Nad njima se izvija Avet
sa mačem i s gorućim krijesom
i svu je prekrilila plavet
žarkoga neba. Bijesom
zelenim plamte njene oči.
Ne silazite u arene
o toreri Sevile i Madrida,
jer čitava vaša je zemlja
sad krvava korida.
Koja je odluka nebesa
uzmogla da vas preda
u nemilosne kandže bijesa,
o djeco sretna ljubavi i pjesme?
Zar najezda je nova
barbara željnih morije i pljačke
ugrozila sigurnost vašeg krova?
I ustadoste na obranu spremni
vitezi dični časti i ljepote?
Vi obarate, postiđeni glave!
Zar nije? O, sramote!
Ne protiv dušmanina
već protiv rođenog brata
u užas ste trgnuli rata.
Ne protiv vjetrenjača,
već protiv žive bratske ploti
uperili ste oštra koplja,
okrutni don Kihoti.
Koja vas je nevolja ljuta
od glasa krvi jača,
kakva nepravda ili nužda kruta
nagnala, da se, kipeć mržnjom
latite oštrog mača?
Vi šutite? O, znadem,
u gomili što vašom zemljom vrvi,
zamamnom zaslijepljena laskom
rame uz rame idu vaša braća
s neprijateljem žednim vaše krvi,
komu pod maskom
bratstva i ljubavi zlo srce bije
i osvetu i propast snuje
i smrt i očaj oko sebe sije
i za vas ropske lance kuje.
I jurnuli su ko valovi mračni
kroz polja, šume, gradove i sela,
nezadržljivi, silni, ubitačni
od vizigotskih horda gori
rušeć i paleć i ništeći djela,
koja um ljudski plemeniti stvori,
Herostrati neumolni i mali.
Gazeći stid i čast i nade

u uzašašće ljudskog duha
i savjesti su silovali
bezlični Torkvemade.
U jutro, od užasa blijedo
poplaviše ulice tvoje,
o kraljevski Toledo.
Plač stoji, kuknjava i jauk
staraca i nemoćnih žena,
koje, ostavivši domove mile
u plamenu i dimu,
ulicama bježe ispred divlje sile
stiskajuć k srcu svoju sitnu djecu
i pomoć vape,
gledajuć u smrt skoru, neumitnu.
O zemljo slavljenih matadora,
zar je umro u sinovima tvojim
duh viteški i muški
Cida Campeadora?
Zar nema zatočnika
slaboća, ljubav, poštenje i vjera,
da njegove obnovi zgode,
zar je tebi, Espanjo bijedna,
kucnuo zadnji čas slobode?
Šireći suzne oči
i dižuć k nebu ruke,
što očaj i strah koči
tražeći k spasu puta,
kao da nijemo pita
gomila užasnuta.

Na širokome placu
u bojište krvavo obraćenu,
nepomično je stala
mala skupina ljudi.
Mladi su, tek što su im malje
ogarile usnice svježe,
al' plamen rodoljublja sveti
muške im grije grudi.
Dostojni sinovi viteških pređa
ponositi to su kadeti.
S bolom na licu blijedu,
al' s bljeskom u tamnom oku
gledaju, strepeć, na taj jad i bijedu.

I dok se pucanj, lom i vika
okrutnih zatirača
i jauk ranjenika
do u nebo diže i ori,
sred kuknjave i plača,
ta družba malena i mlada
odluku smjelu stvori
ko hrid nad valovima mutnim,
diže se iznad grada,
bijela i gorda, stara,
vjekovima osvijetljena,
tvrđava Alkazara.
Ona i njine mlade prsi
bit će brana od te rijeke crne.
Kroz vjetar Smrti, što im kosu mrsi,
vitki i brzi kao srne,
na branište su stigli tvrdo.
Otuda zabljesnuše munje
i olova vreloga kiša
na divlje se osula krdo.
I uzalud dane i noći
bijes njegov se obara ludi
na one kamenite strane,
na one neslomljive grudi.
Zrak tutnji i kule se ruše
od podmukle zatorne sile
i požari sivi se puše
pod razvalinama, što trpa
željezo užareno
i tvrđava gorda je skoro
sva bezličnog kamenja hrpa.
Al jošte na zidinam stoji,
neodstupna i smjela,
izmorena i prorijeđena
al' vedra čela
uspravna mlada četa
ko vitka halebarda,
na usiima smiješak, i čeka
režuće zapovijedi
čeličnoga Moskarda.
I slomila je mračnu silu
ta postojanost vrla,

i kad su u bijeg nagle divlje
horde,
blijede od jada i sramote,
iz mladenačkih grla,
ko orla krik, te ptice gorde,
pobjednički se poklik ote.
O slava, slava vama,
jer nijeste bili škrti
grimizne vaše krvi
da spasite slobodu,
i gojiste u mladom srcu
toliku ljubav prema rodu,
toliki prezir Smrti.
Djevice kastiljanske
na grobove će doći vaše rane
i ljubiti će hladne ploče
lovorom ovjenčane.
Vjekovi će proći i odnijet sobom
u ponor zaborava
u Lete crne vode
mnoga imena zvučna,
al' u grudim sinova tvojih
punim svetog čovječjeg žara,
u poklonicim časti i slobode
Espanjo osvećena,
ostat će nepomućena i sveta
vječita uspomena
kršnoga Alkazara
i njegovih kadeta.

MARKO FOTEZ

VALOVI MISLI

Ko valovi ovi u beskrajnom redu,
vojnici na juriš, što bez nade ginu,
iz tame u tamu u mračnu dubinu
rone mi misli u jezivu slijedu.

Ko valova krijeste i želje se jave
i sinu ko sreća u jednome času.
Al samo u jednom. Čim podignu glave,
snađe ih bura i vjetar ih rasu.

Ko prošli spomen kaplje se gube,
iskri se pjena ko razdrte čipke
nožem što para vrtlogom vira.

Da l' su to crvi, što lubanje dube?
Ne, to su snježne, bjelokosne tipke
burnog klavira Čajkovskog, što svira

ZALEĐENI VODOPAD

Sveg me steže obruč ledenih kristala,
blistavih i sjajnih, al ipak me vežu,
da šiknem u kaplje tisuća opala
i s bojama duge satkem svijetlu mrežu,

da prekinem ovu ledenu tišinu
i jurnem kroz gorje kao mlada rijeka,
da snagama svojim oplodim dolinu
sve donle daleko, gdje me more čeka.

Sini s neba sunce, neka led već puca,
o proljeće, dođi, daj nam čar života,
silno srce moje neka življe kuca,
u nov život vodi i nova ljepota.

Nebo, zemlju, ljude u jedno ću spojit,
sini, s neba sunce, i ja ću svijet osvojit!

BOŽO LOVRIĆ, PRAG

ČAROBNJAK NA GLASOVIRU

Listajući stare knjige i požutjele papire naišao sam na jedan svoj stari rukopis. U to doba sam se uvelike bavio glazbom. Učitelj me je pripravljao za konzervatorij. Svirao sam na glasoviru od jutra do mraka. Zanemario sam školu i nepravilne grčke glagole i posve se prepustio melodijama Schuberta, Schumanna i Chopina. Pod jednim njegovim preludijem napisao sam ove riječi: baršunasti talas pun odbljesaka dragulja! Malo dalje sam pridodao: početak svaki i svršetak znam — i smrtonosni led i smrtonosni plam me grije i ubija jednako! Na svršetku knjige sam zaključio: zaljubio se je u svoju patnju i njegujući nju uništio je sama sebe! Neki kažu, da su te kompozicije plodovi nezdravog genija. Kakva besmislica! Zar je biser nezdrav, što se rodi u rani školjke? Bez istančanih, vječno napetih živaca ne bi nikada Chopin ispjevao svoje preludije, nocturne, mazurke, valčike, polonaise, balade i sonate. Jedno je drugim uvjetovano!

Ubitačno sunce na ekvatoru stvara čudnovate biljke pune trnja i čarobnih cvjetova. Kruta, ljuta zima šara fantastične, divne oblike lišća na staklima prozora! Zar su i to nezdrave pojave? Zar je i priroda bolesna? Sve je otkupljeno patnjama. Tim se valja smiriti...

U ovom slučaju ne će biti pretjerano, kažemo li, da je za Chopina glasovir što i čitav svemir... Glasoviru žrtvuje ljubav, zdravlje i život. Bijele i crne tipke su njegova sudbina. Da je to ludost?

A zar su pametniji oni nebrojeni bezimeni, koji radi kriške neomaštenog hljeba rade i argatuju kao robovi?

Rodio se je, da se muči, ali ga je ta muka toliko oduševila, ojačala, da je bilo vrijedno stradati i pasti radi nje. Sporedno je, da je u srebrnom kaležu, posljednjem daru domovine, nosio grumen rodne zemlje; sporedno je, da se je nesretno zaljubio u Mariju Wodzinjsku; sporedno je, da je lutao po Austriji i Njemačkoj, dok ga sreća ili nesreća nije namjerila na Pariz i muškaru George Sand; sporedno je, da ga je sjajna večera kod Rothschilda pukim slučajem, spasila od novčanih briga; sporedno je, da je za njim ludovala strastvena Delfina Potocka i da ga je obožavala Ivanka Stirling, a njegovala Marcelina Czartoriska; sporedno je, da je bio prijatelj Schumanna, Berlioza, Paule Viardot, Mendelssohna, Heinea, Balzaca, Mickiewicza i Gautiera; sporedno je, da je jednu zimu sproveo na Malorki nedaleko Valdemose u kartuzijanskom samostanu; sporedni su i njegovi koncerti, uspjesi i hvale Liszta i Delacroixa; sporedno je, da je dugo bolovao i da su mu kneginje, grofice i genijalni umjetnici priredili sve-

čani sprovod, koji je krenuo iz Madeleine; sporedno je, da je njegovo tijelo ukopano u groblju Perè-Lachaise, a da je njegovo srce preneseno u crkvu Svetog Križa u Varšavu. Glavno je jedna jedina stvar, da je stvorio novu glazbu za glasovir i dao novih pobuda svim instrumentatorima od Berlioza do Debussyja. On je glasovir preobrazio u novi orkestar i njegove tvrde, temperirane tonove metamorfozirao u okrilaćeni san, u modri ton. Kakvo čudo! Kakav žar u tom bolesnom, slabom, prolaznom tijelu, komu su ljudi nadjenuli ime i prezime Frederik Chopin! Njegova ekspresivnost dostigla je vrhunac u Preludijima, u tim monolozima jedne duše, koja se je zaljubila u tragičnost. Chopin je nadjačao očaj Hamleta i tragičnost preobrazio u priviđenje. Roj leptira oko uzvitlanog plamena; latice cvijeća, nošene daškom povjetarca; nebeske dúge prebačene iznad provalija, ekstatična bol okrilaćena melodijama, strast čista kao razbuktjela vatra, užežena iskra u kristalima i draguljima, probuđena jeka anđeoskim glasom; posljednji, gotovo nečujni titraji harfe jedva nam mogu dočarati lakoću i talasavost Chopinovih baršunastih tonova. Možda će se stih ritmom približiti tim čarolijama, tim magičnim odbljescima svjetlosti, koja zvuči...

1

Ti mene gledaš vlažnim očima,
u kojima su suzâ tragovi...
U pogledu je vrisak onoga,
što vidje zvijezdu ili anđela,
kad sklanja se na glavu klonulog
i šapće riječi, koje može čut
tek srce svima patnjam ranjeno

2

U vrtovima cvatu jabuke,
a nebrojene bijele latice
na prvi zamah vjetra čekaju
u viru, da ih lako odnese.
Na suncu sad se dižu rojevi,
i latice se snježne rasiplju
i kružeći na vodu padaju,
što neprestano teče, žubori
i žuboreći tiho govori:
o oblacima, koji putuju,
o čempresima, koji tuguju,
i o srcima, koja kucaju
i kucajući naglo prestaju...

3

Daj čašu vina i kap otrova,
da gledam, kako žena raskošna
sa nježnom rukom skida haljine,
što poput vala sada padaju
do njenih nogu kao šuštav list,
kad otkine se, da razgali plod...
Plod teški, kao i grud njezina,
Plod slatki kao usta nevina,
kad nuđaju se prvom cjelovu...

4

I bijela ptica krila raskrili
i neizmjerni njeni kreljuti
sve zvjezdano su nebo pokrilî.
Šum leta iz daljine dopire,
u srce tajna slutnja navire,
da nagla smrt će mene brzo stić,
dok negdje među granam plahi ptić
u snu se javlja, tiho cvrkuće,
kô da mu srce u snu jauče,
za mrtvom majkom, koja raskrili
na mekoj travi krila krvava,
gdje šareni se cvjetna dubrava...

5

Gdje mi je kuća i gdje kol'jevka,
u kojoj me je majka zibala
i zibajući mene vozila
po neizmjernom oceanu sna,
a pogledima kao suncima
obasjala mi cvjetne otoke
i šume ruža netom procvalih?..

Gdje mi je kuća i gdje kol'jevka,
u kojoj me je majka ljuljala,
da uljulja me u najslađi san,
kad sam i u snu dojku sisao
i dragoj majci nježno tepao
i ručicama svojim grlio
oblinu toplu, vrelo žića svog?..

Gdje mi je kuća i gdje kol'jevka,

u kojoj majka me je njihala
i njišući me pjesmu pjevala
o rodnoj zemlji, koju izgubih,
o tučnoj brazdi, što ne izorah,
o klasovima, što ne pokosih,
o izvorima, koji žubore,
o grobovima, koji govore,
o našoj bijedi, našoj propasti?...

Gdje mi je kuća i gdje kol'jevka?
Sad kuća mi je tužna bolnica,
a kol'jevka je meni kapsilo,
što poput crne lađe čeka me,
da zaplovim niz tamni okean...
i nakon teškog, dugog lutanja
u luku stignem u dom očinski.
Tu na ognjištu ispod pepela
još zapretana tinja iskrica,
da na njoj zgrijem grudi bolesne,
a moje srce opet oživi
i kucanje mu snažno odjekne
pod svodovima kuće očinske...

6

O tvrdi kamen zvone potkove,
na konju jaši mrki ustaša,
u mraku traži davne grobove,
u kojim leže žrtve pradavne:
kosturi bijeli, krme raspale
i nebrojene vojske propale.
O tvrdi kamen zvone potkove,
i vjetar vije, diže smetove
i siplje prah i pustu pržinu.
I sve to tiše zvone potkove
na pijesku, što se sada prostire
u valovima sve do ponora...
I s crnog konja je od umora
u bezdan pao mrki ustaša,
i kad je pao, zveket odjeknu.
O tvrdi štit je udario mač
kô snažna ruka, kada vitla bat,
da udarcima zvono razbije...

7

Daleko sve je, prošlost utonu
kô lađa, kad udari o hrid
i podrtine val joj pokrije...
Daleko sve je, tama navire,
al' u toj tami sjaje odbljesak
i njegov titraj jasan kao zvuk
u izmoreno srce ulazi...
I od tog zvuka mrak je očaran
i od tog zvuka tama protkana
sva séce, kao da će roditi
lûk dúge ili vatre čarobne...
I titra, titra, sve je jači sjaj
i titra, titra, titranje je glas
i melodija sada odzvanja,
da jekom svojom svemir ispuni
i veže srca čežnjom vječnosti,
u kojoj sve su ljudske žalosti,
u kojoj sve su ljudske radosti.

Nakon svega došla je smrt. Kad je Chopin umirao, pod njegovim oknima su se skupljali Parižlije. Njegovi štovatelji? Zijaci, dokoni građani, lovci novih vijesti i senzacija. Agonija je dugo trajala. Njegovale su ga kneginje, grofice, markizice i one željne potresnih prizora. Njega je ta pažnja dražila. Šta će mu to, kad je pregorio i zdravlje i život i ljubav! Tek umjetnost mu je ostala vjerna, da ju oblikuje prema slici i prilici svoga sna. Žao mu je jedino bilo, da ne će sa sobom ponijeti glasovir i note. Glasovir je za njega značio svijet, svemir, vrelo stvaranja i spoznanja. Nije volio prirodu kao ni Baudelaire. Što će mu priroda, njemu stvoritelju novih vrijednosti! Ušao je u trag vječnim vrednotama i htio je glazbom izraziti njihovu bitnost. Uzaludan trud, mjesto toga uzvinuo mu se je uzdah, odjeknuo je vrisak očajnika, da ga čuju sve osjetljive duše...

Vrisak je bio sve tiši i tiši, dok posve nije utihnuo. Najpodesniji natpis za njegove kompozicije mogao bi biti Chopinov poznati usklik: »moja bijeda«. Paradoks je u tome, što on uistinu nije mrzio svoju bijedu, već ju volio i živio radi nje. Baš bijeda mu je dala sve poticaje za stvaranje i najkrasniji njegovi preludiji su studije o njoj. Utjelovio ju je, udahnuo joj trajni život. Bez te bijede ne bi nikad upoznao radost stvaranja... Bijeda se je preobrazila u zvuk, patnja u melodiju, a očaj u čistu laku harmoniju... Pobijedio je duh, koji se vije, kuda je njemu drago...

IVO LADIKA, ZAGREB

LABIRINT UMA

Dođe mi tako najednom, da tonem do dna uma, u labirintu, u spiralama, kao u Danteovu »Paklu«, da me lude misli ponesu, povuku kao vir na dno duboke rijeke, da izgubim svijest o postojanju i svako osjećanje tjelesnosti. Dođe mi, da kao Ahasver, taj vječni Žid, lutam svim kopnima ovoga svijeta i sve tako do svoga svršetka, do svoga zadnjeg dana, da kao ukleti Holandez lutam morima sve do Sudnjega dana, da prođem tako sve Aheronte ovoga i Podzemnoga svijeta, da me propusti mnogoglavi pas Cerber, čuvar ulaza u Podzemni svijet, i da stojim licem u lice s Plutonom, mitskim bogom Podzemnoga svijeta. Da me Haron, taj vječni brodar, što neprekidno vozi duše ljudske, preveze preko Stiksa, čitavog, neoštećenog. Da budem u krilu kraljice noći Nyx, da sanjam i gledam priviđenja kao od uživanja morfija i hašiša, da vidim utvare, sanjam žive snove na granici svijesti i zbivanja, na granici onoga, što je nemoguće. Tada bih bio drug Hypnosa, grčkog boga sna, što sin je kraljice Noći i blizanac Smrti, divne i nemilosrdne Mors. Preživio bih tako mnoge reinkarnacije, seobe duša: bio bih Don Kihot, Dalaj Lama, vrhovni svećenik u Tibetu, a da to postanem, morao bih imati velike ušne kesice, bio bih kitajski mudrac Lao-Tse, član zloglasnog Ku-Klux-Klana, kitajski kuli, Juda i prorok Jona. Preživjevši tako sve te metempsihoze, seobe duša, da budem svakog časa jedno drugo Ja (alter ego), vršeći danajski, bezuspješni posao, kao pedeset kćeri kralja Danaja, što nose u Podzemnom svijetu vodu u sudovima bez dna, vršio bih Sizifov posao, kao onaj grčki mitski razbojnik, što u Podzemnom svijetu uzalud valja golem kamen na brdo, a on mu se svaki put skotrlja ponovo. I na Tantalovim mukama bih bio: do vrata u vodi, žedan, a iznad mene nedohvatljivo voće i sve zemaljske čari poznate i nepoznate. I na Tajgetu bih bio izložen kao kržljavo dijete spartansko, a šakali bi me raznijeli i gavranovi. O, mi vječni Argonauti, stari grčki moreplovci: kako patimo od svih maestrala, od svih maestrala duše! Kako sve često stavljamo na kocku, va banque, kako često žudimo apsolutnu nirvanu, ništavilo svega i prestanak našeg duševnog bivstvovanja, kao najsvetiji budisti, što su svladali volju za životom u apsolutnom i vječnom mirovanju. Ali smijmo se, rideamus, rideamus, mi što možemo reći kao uoči francuske revolucije: »Nous dansons sur un vulcan«. Zaista, zaista mi plešemo na vulkanu holbeinski »Danse macabre«, kao što su ga plesali mrtvački kosturovi na drvorezima genijalnog Holbeina mlađeg.

Prošavši tako ovozemaljski Inferno i mnoge Purgatorije, prebolјevši sve svjetske bolove Goetheova »Werthera«, Byrona, Heinea, Puškina, Leopardija i Ljermonta zajedno, našli smo se pred kobnim natpisom na ulazu Danteova »Pakla«: »Ostavite svaku nadu, vi, koji ulazite«. Čemu želja luda, da mi budemo jedini Noe, da proživimo sve ove nove potope? Čemu da proživimo sve ove nove Apokalipse Ivanove? Čemu život Matuzalema, život 964 godina? Čemu i zašto? Kad je sve narkoza, omama, martirij, mučeništvo, grozna karikatura Daumierova i Groszova, i tek u svijetlim momentima vraća nam se na čas svijest kao umobolnicima: o, lucida intervalla! O času svijetli, prozirni, o dane jasni, lucidni, o sveta kontemplacijo, Fata morgana, Fikcijo! Thalatta, thalatta! More! More! Čemu ptičja perspektiva, pogled s visine, kad postoji ona žablja, gledana sa dna, s uskoće duševnog horizonta? A sve klepsidre, sve pješčane ure i vodene, teku, cure, kaplju, sve tamo od davnog Tut-ankh-Amona. Satovi biju, vrijeme teče i sve je ispraznost, taština nad taštinama: vanitas vanitatum. U ovo doba čovjeka-robota, kad utjeha je »tabula rasa« Lockeova, pronaći treba čarobnu formulu za otkriće tajnog blaga i ključ za sve ljudske istine, da možemo reći: »Sezame, otvori se!« kao u priči »Ali Baba i 40 hajduka« iz »1001 noći«. Uzalud sva ta idiolatrija, obožavanje samoga sebe, narcizam, solipsizam. kad tisuće ljudi svakog časa zovu S.O.S. u tamama i u maglama. Mi smo kao Abderićani, taj ludi narod trački, koji je sve do danas ostavio u nama trag od svoje ludosti.

O, gdje su davni dani dječački i gimnazijalski, kad smo čeznuli za dalekim Tahitima (a nismo znali još za Ganguina), kad smo sanjali taj kao rubin crveni Cipar, otok britanski, gdje rodi grožđe i rogač? O, gdje su oni davni listopadi, kad smo još bili sentimentalni, nostalgični i kad su nas zanosile malene stvari i sitna zbivanja? Kad smo mislili na bablje ljeto, na paučinu onu jesenju, na kojoj lete maleni pauci i sele se, putuju neznano, neznano. Još i sad u listopadu postajemo sentimentalni, čeznutljivi, mislimo na ljubav, na djevojke, na gimnazijalke. A sad smo tako umorni, umorni, iscrpljeni, a živci su nam kao strune napeti. O, slatko je tad ništa ne raditi. »Dolce far niente«. Golema, velika mudrost krije se u toj rečenici! O, mi svjetski putnici, globetrotteri, što tumaramo kao bijesni grabancijaši ovom našom zemljom, svršivši trinaestu školu već odavno, i već dugo se družimo s vilama i vragovima! Okupajmo se, okupajmo u španjolskoj rijeci Gaudalquivir, ili u Nilu, na obalama kojega šeću svete ptice ibis. Nismo bili nijedan u Hammerfestu, tom najsjevernijem gradu na svijetu. U Hódmezővásárhelyu su glasoviti sajmovi. To nije daleko, a ime toga grada teško izgovaramo. Prelomit ćemo jezik prije, nego ga

zapamtimo. Vjerojatno nas privlači zbog neobičnosti imena, a u stvari osobito nema u njemu ništa: provincija, pustoš i ravan madžarska.

Bez sumnje, mi smo lunari, mjesečari! Sve je to larifari, prazno brbljanje. Prežvakali smo sve leksikone ovoga svijeta, a govor naš je pusta leksikografija. Govor naš je najveći galimatijaš. Nekome je to od alkohola, nekome od hašiša ili kokaina, a nekome od svjetskog bola: mal du sièclea ili Weltschmerza. Ludi žongleri mi smo, trbuhozborci, morfinisti, ubola nas je cece—muha, pa sad bolujemo od spavanja, od oblomovštine, nepokretnosti i mucavosti. A znamo sve leksikone napamet i poligloti smo najveći. Summa summarum: »tabula rasa« Lockeova. Vječna insomnija, nesanica, besmislene kontemplacije, indijski Joga sistem načina života, život najgorega Joba, kvijetizam, odvraćanje od života, težnja za mirovanjem, najsvetiji budhizam. Vječni Don Kihoti, Paracelzi, sanjamo sjajni Eldorado, raj, blaženu zemlju, perpetuum mobile. A happy end je, da u svom posljednjem času, na smrtnoj postelji, in extremis, spoznamo, da je sve bila Sodoma i Gomora, i da se nismo smjeli okrenuti licem unatrag. Oko nas su ljudi, voštani kipovi kao u panoptiku, sve je zbrka, pêle-mêle riječi, pojava i likova. Zadnji su nam časovi jedna teška noć na Gori Maslinskoj, strašna Valpurgina noć, a Mefisto već čeka svoga Fausta, da plaću primi za sve užitke kroz tolike godine. U zadnjem času još strah od ljudi, antropofobija, i strah od vode kao kod bjesnoće, hidrofobija. Konac: smrt brza kao od indijanskog otrova za strjelice kurare, u zraku glazba »De profundisa«, 129. psalma, a na usnama sleđena riječ — ništa, njičevo.

SADRŽAJ

Strana

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 26 08 03 008 1